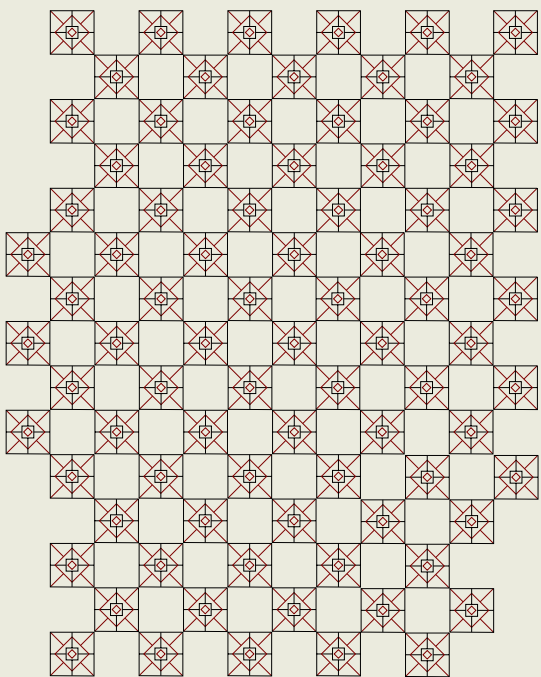
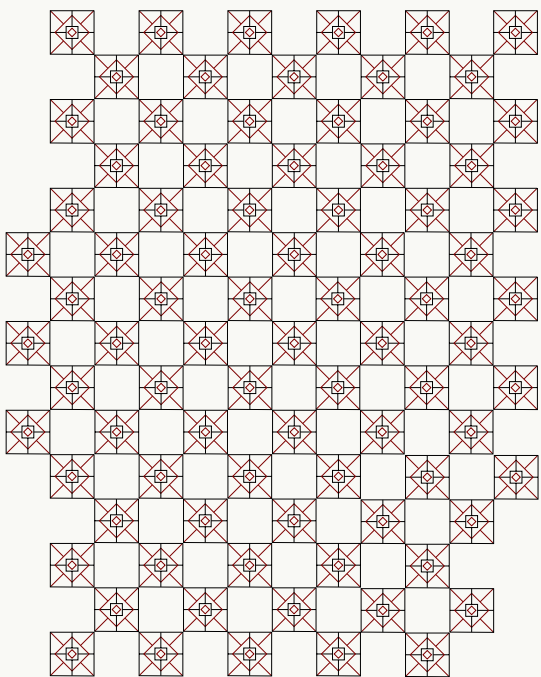

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinarstvo in
sorodna področja*

VII/1

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (odgovorni urednik),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut (SI)

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. maja 2024.

Prevodi: FuroCat d. o. o.
Lektura: Aleksandra Repe in Maja Vehar
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Štušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o.,
Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina

Naklada: 100 izvodov

Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

Kazalo vsebine

Razprave 9

Usode uradnic in uradnikov po prvi svetovni vojni 11

Irena Selišnik

Organizacijski vidiki jugoslovanske udeležbe
v Unescovi akciji reševanja spomenikov stare Nubije
med letoma 1960 in 1964 41

Žiga Smolič, Jan Ciglencéki

Boj za glagoljaško liturgijo v luči poročanja
avstrijskih namestnikov v Zadru med letoma 1902–1913 73

Sara Hajdinac

Hudičev ples. Nemška ofenziva na osvobojenem ozemlju
Žumberka in Bele krajine julija 1944 91

Božidar Flajšman

Odziv slovenskega časopisja na protestniško gibanje v Iranu
v letih 1978 in 1979 125

Fin Lucu Dražovič

Začetki osnovnošolskega izobraževanja v Rogaški Slatini 157

Patrick Pirš

Kontakti avtorjev 188

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

Usode uradnic in uradnikov po prvi svetovni vojni¹

Clerks and their Destinies after the First World War

Irena Selišnik

1 Članek je nastal v sklopu raziskave EIRENE (naslov: Post-war transitions in gendered perspective: the case of the North-Eastern Adriatic Region), ki jo je financirala European Research Council under the Horizon 2020 kot Advanced Grant founding scheme [ERC Grant Agreement n. 742683].

IZVLEČEK

Avtorica prikaže spremembe v nacionalni in spolni strukturi uradništva na Slovenskem neposredno po prvi svetovni vojni. Z odhodom Nemcev in prihodom številnih beguncev iz Primorske in Koroške ter zaposlovanjem žensk se stanje uradništva na Kranjskem in slovenskem delu Štajerske ter pred plebiscitom tudi na Koroškem zelo spremeni. Kvantitativne raziskave so pokazale, da so bile spremembe v nacionalnem smislu na Kranjskem manjše kot v slovenskem delu Štajerske, kjer so Nemce v večji meri nadomestili domačini in mladi praktikanti. Pregled številnih prošenj v arhivu razkriva številne dileme, povezane z odločanjem, ali bo nekdo službo ohranil. Prihod primorskega uradništva na Kranjsko je reguliral tudi Narodni svet v Trstu. Do leta 1921 so bila prosta mesta za uradnike bolj ali manj zapolnjena, begunci pa so imeli manj priložnosti za zaposlitev, če so imeli nižjo izobrazbo.

Gljučne besede

uradniki, begunci, prva svetovna vojna, spol, nacionalnost

ABSTRACT

In the article, the author shows the changes in the national and gender-specific structure of the civil service in Slovenia immediately after the First World War. With the departure of the Germans and the arrival of many refugees from Littoral and Carinthia, as well as the changes in the employment of women, the situation of civil servants in Carniola and the Slovenian part of Styria, as well as in Carinthia before the referendum, changed considerably. Quantitative studies showed that the changes in the national sense were smaller in Carniola than in the Slovenian part of Styria, where Germans were largely replaced by locals and young practitioners. A review of the numerous applications in the archive reveals many dilemmas in connection with the decision as to whether someone would keep their job. The influx of civil servants from Littoral Coast in Carniola was also regulated by the National Council in Trieste. By 1921, the vacancies for civil

servants were more or less filled, and refugees had less chance of being employed if they had a lower level of education.

Keywords

Clerks, Refugees, First World War, gender, nationality, labor market

UVOD

Vojna vihra, ki je zajela Evropo, je spremenila življenja mnogih mladih moških, ki so bili mobilizirani v vojaške jarke; življenja številnih civilistov, ki so se v neposrednem zaledju fronte spremenili v begunce in begunke; ter življenja številnih žensk, ki so vstopile v poklicno sfero in vrste pomožne vojaške pomoči (bolničarke, strojepiske ...) tako v zaledju kot na fronti. V letih 1918 in 1919 so se spremembe v načinu življenja nadaljevale s premikom mej in vzpostavitvijo novih držav, ki so spodbudile nov val beguncev in begunk ter migracij. Slednje dogajanje ni obšlo niti mlade Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zgodovinarji ocenjujejo, da se je število nemškogovorečih oseb na Slovenskem s prejšnjih 103.949 skrčilo na 41.514. Ozemlje Kraljevine naj bi med letoma 1918 in 1921 zapustilo okoli 30.000 Nemcev, med njimi pa naj bi prevladovali predvsem uradniki.² Mnogi med njimi naj bi prostovoljno zapustili svoje službe, zlasti na Štajerskem pa naj bi bili mnogi v to odločitev tudi prisiljeni.³ Val beguncev je šel tudi v nasprotno smer, mnogo koroških in primorskih Slovencev se je namreč odločilo za odhod v Kraljevino SHS. Med njimi je bilo precej uradnikov, ki so bili odpuščeni zaradi novih italijanskih predpisov, izključujočih do Slovencev in Hrvatov, ali aktivnega angažiranja pri plebiscitu.⁴ Italijanska oblast je tako do leta 1934 odpustila vse slovenske uradnike.⁵ Natančnih ocen, koliko je bilo beguncev in begunk v prvih povojnih letih do sprejetja Rapalske pogodbe, še ni, toda v celotnem medvojnem obdobju naj bi jih bilo 70.000.⁶ V neposrednem povojnem času se je tako struktura uradništva v nacionalnem pogledu temeljito spremenila, drugačna pa so postala tudi spolna razmerja. V prispevku me bodo zanimale spremembe v uradništvu v letih 1918–1921 in to, kako je nanje vplivala prva

2 Cvirn, Janez. »Nemci na Slovenskem (1848–1941).« V: Nemci na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nečak, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, 111.

3 Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Ljubljani 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966, 31.

4 Verginella, Marta. *Meje drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin*. Ljubljana: Modrijan, 2009, 80.

5 Pelikan, Egon. »Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama.« V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 366–375. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, 370.

6 Verginella, *Meje drugih*, 73; Pelikan, *Izseljevanje Slovencev*, 370.

svetovna vojna. V prvi vrsti bom predstavila t. i. politično uradništvo, ki je zasedalo okrajna glavarstva, obenem pa bom ponekod zgodbo dopolnila tudi s fragmenti sodnega uradništva in tistih, ki so se po vojni zaposlili na ostalih javnih uradih.

STATISTIČNI PODATKI O SPREMEMBAH V URADNIŠTVU

Ureditev deželne uprave v stari monarhiji je slonela na odločitvi cesarja iz leta 1867, ki je ločila sodno in politično oblast, kar je za Kranjsko pomenilo, da jo je sedaj upravljal deželni predsednik s sedežem v Ljubljani in enajst okrajnih uradov. Eva Holz razmerja moči in hierarhijo glede uradništva na Goriškem in Kranjskem v stari monarhiji oriše tudi v obliki odločitev o namestitvah, tako je deželnega predsednika in vladne tajnike imenoval cesar, okrajne predstojnike in vladne tajnike pa ministrstvo. Okrajne komisarje, vladne koncipiste, vodstvenega adjunkta pomožnih služb, okrajne tajnike in oficijante je imenoval deželni predsednik, nižje rangirana delovna mesta pa je lahko zaposloval sam okrajni glavar.⁷ Z uvedbo tipkalnega stroja so se od leta 1900 dalje začele tudi na Kranjskem pojavljati strojepisice, ki jih država sprva sprejela v nestalno službo, kasneje pa v stalno. V avstrijski monarhiji so se tako ženske zaposlovale od leta 1871 dalje v poštnih storitvah, od leta 1904 pa v državni upravi.⁸ Podobna kronologija velja tudi za Kranjsko. V Ljubljani sta se prvi pomožni uradnici zaposlili na ljubljanskem magistratu leta 1905. To sta bili Mila Kočever in Slava Pirih. Kot prva pisarniška oficijantka v državni upravi je bila leta 1907 zaposlena Ivanka Toplikar pri Direkciji pomožnih uradov deželne vlade v Ljubljani, pri kranjskem deželnem odboru in deželnem zboru sta bili v letu 1908 zaposleni Ana Terdan in Cirila Bergant. Leta 1918 so nekatere med njimi že tako napredovale, da so pridobile status oficijantke/uradnice. V dolžini delavnih let pa je leta 1904 vse presegla Julija Arh – sodna naduradnica, zaposlena

7 Holz, Eva. *Nacionalna problematika uradništva na Kranjskem in Goriškem v drugi polovici devetnajstega stoletja*. Magistrska naloga. Ljubljana, 1983, 13–14.

8 Heindl, Waltraud. *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich*. Dunaj: Böhlau Verlag, 2013, 147.

v računovodstvu deželnega sodišča, in sicer sprva v Gradcu in kasneje v Ljubljani.⁹ Pred vojno so bile ženske uslužbenke v pisarniških poslih uradnih ustanov še vedno redke, v medvojnem obdobju pa je zaposlovanje žensk poleg nacionalnih sprememb predstavljajo enega najizrazitejših prelomov.

SPOLNA STRUKTURA IN SPREMEMBE V URADNIŠTVU

Graf 1 prikazuje spolno strukturo zaposlenih na glavarstvih v letu 1918 na Kranjskem in v letu 1921 v slovenskem delu Kraljevine SHS. Prikaz temelji na podatkih iz fonda SI AS 16-IV-2-50¹⁰ in seznamu uradnikov dežele Kranjske iz leta 1918, shranjenem v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije.¹¹ Jasno je, da se je delež uradnic dvignil, ženske pa so popolnoma prevladale med kadrom pisarniškega pomožnega osebja. Vojna mobilizacija pisarniškega osebja je tako odprla novo priložnost za zaposlovanje žensk. Sicer eden izmed seznamov, ki pokriva uradništvo za leto 1921, kaže še na večje razkorake v spolni strukturi oficiantov in oficiantk. V letih 1919–1921 naj bi bilo zaposlenih 13 uradnikov in 30 uradnic, ženske torej niso prevladale le med pomožnim pisarniškim osebjem, pač pa tudi že med stalno zaposlenimi pisarniški uradniki.¹² Ta odstopanja od ostalih seznamov si lahko razložimo s pospešenim napredovanjem oficiantov v višje nazive in z umestitvijo na seznam tudi tistih uradnic, ki so sicer odšle v Beograd. Seznami uradnic kažejo tudi, katera izmed avstrijskih dežel je bila najbolj naklonjena zaposlovanju žensk. Na Kranjskem je leta 1918 v politični upravi služilo 17 uradnikov in 5 uradnic, 26 pisarniških pomočnikov in 53 pisarniških pomočnic, medtem ko je bilo leta 1917 na Tržaškem 15 uradnikov in 1 naduradnica ter 12 uradnic, na Koroškem pa je bilo leta 1918 25 uradnikov in nič uradnic, 6 pisarniških pomočnikov in 11 pomočnic.¹³ Trst je v tem pogledu zagotovo

9 Glej: Selišnik in Cergol, *Feminizacija uradniškega poklica*; SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatala 2, Zapisnik višjega deželnega sodišča 21. 12. 1918.

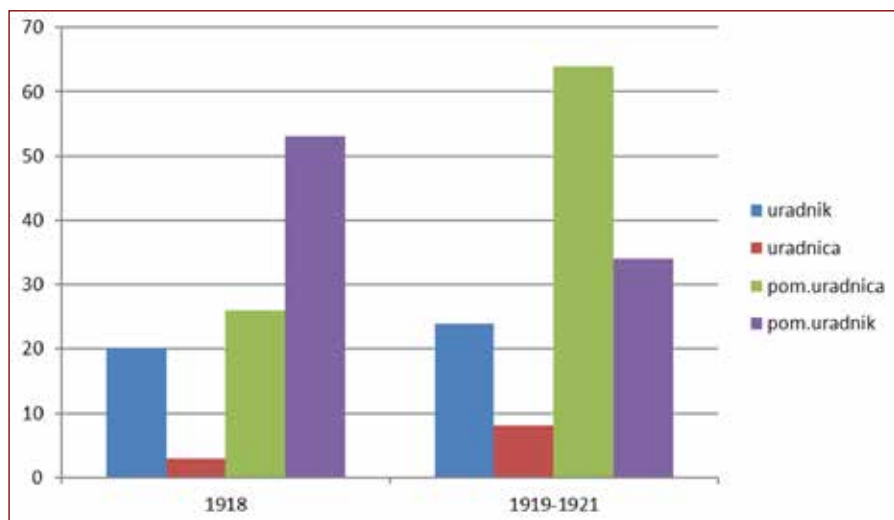
10 SI AS 16-IV-2-50. Kadrovske zadeve plače pomožnih uradnikov napotki 1914–1923, škatala 82.

11 *Standesausweis ... in Krain.*

12 *Deželna vlada za Slovenijo 1919–1921. Politična uprava I.*

13 *Personal-Standesausweis ... im Herzogtume Kärnten.; Personal-Standesausweis ... in Trieste; Personal-Standesausweis ... im Herzogtume Steiermark.*

predstavljal emancipatorno okolje, kar denimo potrjuje tudi visok delež učiteljic na javnih šolah.¹⁴

Graf 1: Delež uradnic in uradnikov ter pisarniških pomočnikov in pomočnic v letih 1918–1921 na Kranjskem

Zapolnitev zaposlitev na nižjih uradniških mestih ni predstavljala večjega problema niti po prvi svetovni vojni, ko naj bi zaradi odpuščanja nemških uslužbencev vladalo precejšnje pomanjkanje uradnikov na višjih položajih, zlasti sodnikov in višjih upravnih svetnikov. Voja je zagotovo pospešila feminizacijo poklica oficianta, ki se je v naslednjih letih z višjo izobrazbo žensk še stopnjevalo in to kljub uredbi vlade, da naj bi bili dve tretjini mest pisarniških pomočnikov rezervirani za vojake in orožnike z dolgoročnim stažem ter invalide. Toda feminizacija pisarniških moči ni naletela na širše odobravanje, moške moči so bile še vedno bolj spoštovane, posledično so nadrejeni še vedno v prošnjah za novo osebje radi zapisali, da si želijo predvsem moških moči.¹⁵ V gradivu najdemo tudi zapis iz Mozirja, ki pravi,

¹⁴ Leta 1913 je bil največji delež učiteljic na javnih šolah na Kranjskem (43,7 %), Galiciji (46,4 %) in Trstu (48,1 %). *Statistik*, 33.

¹⁵ SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919–1921, škatla 88, Okrajno glavarstvo v Mariboru 13. 4. 1920.

da je krajevna enota s samimi ženskimi močmi v sramoto oblasti. Razen sluge namreč pri njih ni bil zaposlen noben drug moški, zato pravijo, da »ugled urada in uprave zelo trpi«.¹⁶

SPREMEMBE V NACIONALNI STRUKTURI

Prav tako pomemben prelom, ki ga je možno kvalitativno ovrednotiti in vsekakor nakazuje spremembo v primerjavi s staro ureditvijo, je seveda predstavljalo tudi nadomeščanje in odpuščanje nemških uradnikov na Kranjskem. Spodnji stolpčni prikaz (Graf 2) je narejen na podlagi že omejenega fonda¹⁷ in ohranjenih poročil deželnih vlad o stanju zaposlitve političnega osebja.¹⁸ Podatki za Kranjsko kažejo, da spremembe niso bile tako obsežne, kot bi si mislili na podlagi ocen o migraciji nemške populacije po prvi svetovni vojni.¹⁹ Večina uradnikov je namreč ostala na svojih delovnih mestih. Največji odstopanji v tem kontekstu predstavljata Postojna, ki se je znašla na zasedenem ozemlju, in Kočevje, ki je predstavljalo jezikovni otok in ga je prav tako zapustilo mnogo nemškega uradništva.

V drugih deželah, ki so postale del Kraljevine SHS, so bile seveda razmere drugačne. V okrajnem glavarstvu v Velikovcu denimo ostane zgolj en uradnik iz predvojne uprave. Za sodno upravo je narodna vlada ugotovila, da je bilo sploh malo slovenskih uradnikov zaposlenih na Koroškem.²⁰ Na Štajerskem, kjer podatki ne zajemajo pomožnega pisarniškega osebja, je stanje naslednje. V mestu Celje so ostali zgolj trije uradniki glavarstva od 12, v Mariboru jih je ostalo sedem od skupno 18, na Ptujju zgolj eden od devetih in v Slovenskih Konjicah trije od petih, eden pa je bil premeščen v Maribor.

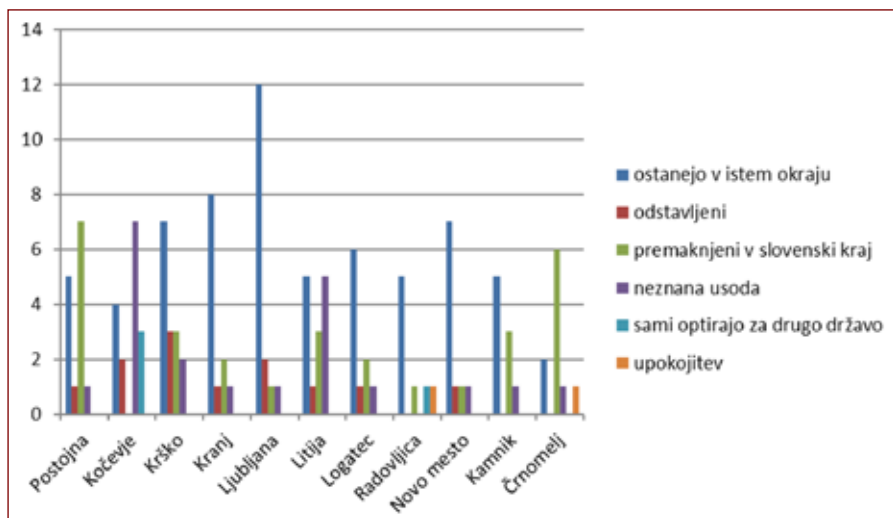
16 SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919–1921, škatla 88, Politična ekspozitura Mozirje, 28. 7. 1919.

17 SI AS 16-IV-2-50. Kadrovske zadeve plače pomožnih uradnikov napotki 1914–1923, škatla 82.

18 *Standesausweis ...in Krain; Deželna vlada za Slovenijo 1919–1921. Politična uprava I.*

19 Cvirn, »Nemci na Slovenskem«.

20 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in Slovenci prošnje za premestitev, škatla 4.

Graf 2: Gibanje uradništva na Kranjskem 1920/1921

Uradno odpuščanje uradnikov nemške narodnosti se je zgodilo na podlagi seje Narodne vlade SHS, ki je potekala 16. decembra in je oblikovala tri točke glede ureditve uradniškega vprašanja. Te so naslavljale vprašanje nameščencev bivše Avstrije nemške narodnosti na ozemlju Narodne vlade SHS, na repatriiranje nameščencev bivše Avstrije jugoslovanske narodnosti in posredno na nekatere druge nameščence.²¹ Objavljene so bile v uradnem listu 19. decembra 1918 in so sporočale sledeče:

Nameščenci bivše avstrijske države, ki so nemške narodnosti in so službovali na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani, se odslove. Pod 1.) imenovani nameščenci se smejo za vsak primer posebej iz važnih razlogov bodisi pogodbeno, bodisi pragmatično sprejeti v službo države SHS. V vsakem takem primeru mora sklepati celokupna Narodna vlada SHS v Ljubljani. Kot tak važen razlog je vpoštevati tudi dejstvo, da izvira dotičnik iz domače rodbine.²²

²¹ Sejni zapiski I. del, 193.

²² Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 19. 12. 1918, 53–54.

V praksi je bilo izvajanje uredbe bolj kompleksno. Pojavilo se je namreč vprašanje, kako sploh določiti, kdo je nemške narodnosti. Sklepanje na prvo žogo bi namreč lahko marsikoga zapeljalo. Dodatno zmedo pa so povzročili tudi primeri, v katerih so se posamezniki opredeljevali kot Nemci, a so želeli ostati v službi Kraljevine SHS. Posledično so nekateri kljub nemški narodnosti vstopili v Narodni svet na Koroškem.²³ Dokumenti v večini kažejo, da če se je nekdo v službi opredelil kot Slovenec in zaobljubil Kraljevini SHS, dvoma v večini primerov ni bilo in je kot Slovenec ostal v dotedanji službi.²⁴ Za uslužbenke, ki so se opredelili kot Nemci, pa naj bi veljali trije kriteriji, tudi pri preučevanju prošenj za upokožitev. Prosilec je moral večino službovanja prebiti na slovenskem ozemlju, moral se je imeti za domačina in podati izjavo o svoji narodnosti.²⁵ Tako je nekdo, čeprav je bil nemške narodnosti, službo lahko ohranil tudi, če jo je sprva odklonil. Tak primer je Ivana Wolbart, »pisarica« s Ptuja, ki je službo v jugoslovanski državi najprej odpovedala, nato pa so jo vanjo zopet sprejeli, saj je »zelo vestna in izvežbana«, hkrati pa je s svojim delom nadomeščala kar dve osebi.²⁶ Uslužbenca ali uslužbenko se je neposredno vprašalo, »h kateri narodnosti se priznava?« Če se je priznaval k nemški narodnosti, so ga oblasti pozvale, naj se v roku treh dni izjasni, ali želi, da ga v službo nove države sprejmejo pogodbeno ali pragmatično. Predvsem je oblasti zanimalo, ali gre za »tujerodca«, ki je strpen v svojem narodnostnem izrazu. Prošnjo je bilo treba utemeljiti, obenem pa odgovoriti tudi na vprašanje, ali je prosilec pripravljen dati novo zaobljubo. Svoje mnenje k vlogi so spisali predstojniki, ki so pri tem upoštevali naslednje okoliščine: ali se je dotični uslužbenec v službi in izven službe v narodnostnem oziru vedel primerno; ali si zasluži, da se ga sprejme v službo SHS; ter ali je potreben za tekoči tek dela. Uslužbenke so nato raz-

23 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in Slovenci prošnje za premestitev, škatla 4.

24 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in Slovenci prošnje za premestitev, škatla 4, Poročilo predsedstvu v Ljubljani o razmerah v Borovljah, 3.7.1919.

25 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Računski oddelek deželnega sodišča 10. 2. 1921.

26 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Poverjeništvu za pravosodje 28. 2. 1919. Podobnih primerov je še nekaj Ela Waiditsch (v isti škatli, Poročila tičocha se odslovitve uradnikov nemške narodnosti).

vrstili v tri skupine: Slovence, uslužbenke in uslužbenke nemške narodnosti in tiste, ki svojih izjav zaradi odsotnosti (npr. ujetništva) niso mogli dati.²⁷

V zmedi prvih povojnih mesecev so se nekateri kasneje premislili in obžalovali svojo izjavo glede narodnosti, drugi pa so preprosto špekulirali in poskušali kolo sreče s svojimi dejanji zasukati v svoj prid. Morda je eden najbolj zanimivih primerov okrajni komisar, ki je bil rojen v Zagrebu in je v kraljevino prišel iz Gorice, novo službo pa je dobil na okrajnem glavarstvu v Brežicah. Na svojem delovnem mestu je nato hitro zaprosil za bolniški stalež z utemeljitvijo, da trpi za nevrastenijo, živčno boleznijo. Bolniški stalež je začel aprila 1919 in ga nadaljeval tudi v letu 1920, tedaj naj bi se tudi zdravil v sanatoriju v Salzburgu. Ker se kljub poizvedbi nadrejenih z bolniške odsotnosti ni javil, neznano pa je bilo tudi njegovo prebivališče, je slovenska oblast spraševala po njem v Avstriji in ugotovila, da je tam nastopil službo v državni upravi.²⁸

Drugi so obžalovali svojo prenačljeno upokožitev ali optiranje za Avstrijo in kot razlog za napačno odločitev okrivili svoje sorodnice. Sodnik Pavliček je denimo zapisal, da je bila njegova prošnja za upokožitev preuranjena, saj naj bi ga zavedla tašča, ki mu je sprva obljubila dedovanje posesti, potem pa si se je premislila. Hkrati naj bi bilo zanj službovanje v mestu nujno, ker so se njegovi otroci še šolali.²⁹ Anton Grafenauer je svojo zaobljubo nemški Avstriji podpisal le zato, ker je bila njegova žena domačinka iz okolice Gradca in naj bi tam podedovala manjše premoženje. Grafenauer utemeljuje, da te zaobljube nikoli ne bi podal, če bi izrecno pisalo, da je zaobljuba Avstriji tudi priznavanje nemški narodnosti. Njegovo narodnostno čustvo je bilo namreč slovensko in tudi njegova družina je bila povsem slovensko orientirana. Če bi sprejel nemško narodnost, bi širša rodbina z njim pretrgala stike.³⁰

27 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Izvršilna naredba k naredbi celokupne narodne vlade SHS v Ljubljani, uradni list 202, 21. 12. 1918.

28 SI AS 16-IV-2-42, Uradništvo 1921, škatla 75.

29 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Pavliček Viktor 20. 8. 1919.

30 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Okrajno sodišče na Vranskem, 20. 1. 1919.

Tretji so preprosto izjavili, da niso natančno vedeli, kaj podpisujejo. Oton Merk je npr. omenil, da se je »vsled osebnih doživetij vznemirjen /.../ odločil vstopiti v službo nemške Avstrije«. Ker pa iz slednje dolgo ni dobil odgovora, je bil nato pripravljen prevzeti službo v Kraljevini SHS.³¹ Nekateri so se sklicevali na to, da preprosto niso vedeli, kaj podpisujejo, saj jim uredbe niso dobro »raztolmačili«. Takšni so k prošnji dodali, da so poročeni z domačinko in rojeni v kraju, ki sodi k ozemlju kraljevine.³² Pisarniška pomočnica Amalija Qualitzer, hči Slovenke in Nemca, je podpisala obljubo, ker je menila, da jo mora podpisati zaradi svojega »nemškega pokolenja« in službe v SHS ne bo mogla ohraniti.³³ Ravno nasprotno pa sta se denimo Ivan Prah in Jožef Suppanz pred ustanovitvijo nove države kljub svojemu slovenskemu poreklu priznavala zaradi »osebnih koristi v nemški tabor«. ³⁴ Drugi so kot argument za podpis navajali, da so želeli poskrbeti za šolanje svojih otrok, saj bi bilo »s premestitvijo v Gradec, kjer se otroci šolajo«, življenje lažje.³⁵ Na nekatere pa so nove politične razmere preprosto tako močno vplivale, da so bili zaradi stresa in duševnega stanja primorani zaprositi za trajno upokožitev.³⁶

Nekatere visoke uradnike je oblast odpustila, nato pa jih je zaradi pritiska javnosti morala ponovno zaposliti. Tak primer je bil denimo priljubljeni glavar Franc Lazarini iz Kamnika. Pritožbo na njegov odpust so dali praktično vsi župani okraja Kamnik. V pritožbah je zapisano, da je bil »z^gled ljudomilega in blagega človeka«, ki je služboval nepristransko in med vojno preprečil odhod v ječo marsikomu, hkrati pa ljudstvo varoval pred rekvizicijami. V svoji utemeljitvi so tudi zapisali: »Mož ni Nemec, saj je sin pristne Slovenske matere, plebejke in očeta, pokmetenega barona iz Smlednika, katerega je pred par leti celo narodno napredna stranka za poslanca pri-

31 SI AS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73, Kočevje 31. 3. 1919.

32 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Okrajno sodišče v Konjicah, 21. 1. 1919, Ivan Bratschich.

33 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Za sejo narodne vlade, 22. 1. 1919.

34 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Poverjetništvu za pravosodje 14. 1. 1919.

35 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Povrjetništvo za pravosodje, št. spisa 1020.

36 SI AS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72, Mathias Friderik, Visoka narodna vlada 10. 1. 1919.

poročala.«³⁷ Sam Lazarini je sicer priznal, da je njegov materni jezik nemški, vendar ga je oblast ohranila v službi in dodelila v Ljubljano.³⁸ Na Ptuju pa so po odpustitvi vodje sodišča ostali sodniki solidarno stopili na njegovo stran in preprečili odpust.³⁹

Oblast je tako dopustila, da so v službi ostali predvsem tisti Nemci, ki so veljali za strpne.⁴⁰ Ogromno pa je bilo zlasti v politični upravi odvisno od posameznega poverjenika oz. vodje oddelkov, nekateri izmed njih so zelo natančno poizvedovali o uslužbencih. Kot posledica teh individualnih odločitev je nastala cela vrsta zanimivih rešitev. Medtem ko je bil Viljem vitez Laschan odpuščen iz službe, je njegov brat še naprej neprekinjeno služboval kot finančni svetnik pri ljubljanski finančni upravi.⁴¹ Vodje oddelkov so na decembrski seji slovenske deželne vlade dobili moč, da po svoji presoji sami odslovijo uslužbenca tujih narodnosti, ne da bi to predlagali na skupni seji.⁴² Okrajno glavarstvo v Brežicah se je tako do potankosti pozanimalo o prosilcu za službo Frideriku Flecku, saj naj bi bilo znano, da je njegov oče zagrizen nemškutar. Županstvo v Sevnici je zapisalo, da so »člani družine mizarskega mojstra in posestnika Petra Fleck znani kot delavni, pridni, pošteni in pridobitno dobro zmožni ljudje, ki so slovenščine popolnoma zmožni, a so do sedaj bolj čustvovali z Nemci nego s Slovenci in so brez slovenske narodne zavednosti radi nemškutarili«. Glavarstvo je zato njegovo prošnjo za službo zavrnilo.⁴³ Mirko Hauckof, ki naj ne bi z nikomer govoril slovensko in se je pred vojno izrekel za Nemca ter v času vojne zahajal v nemške oficirske kroge, v nikakršnem oziru ni »pokazal, da je Slovenec«. ⁴⁴ Prav tako je oblast upokojila okrajnega tajnika Franca Ramitcha, ker se

37 SI AS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73, Okrajni cestni odbor Kamnik, 27. 1. 1919.

38 SI AS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72, Okrajno glavarstvo Kamnik, 21. 12. 1918.

39 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, dr. Peter Defrancsek.

40 Glej prim. Kaiser SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Poročilo v smislu naredbe poverjenišva za pravosodje Narodne vlade SHS od 21. 12. 1918.

41 SI AS 16-IV-2-42. Uradništvo 1921, škatla 75, Viljem Laschan, upokojitev 16. 2. 1921.

42 Sejni zapiski. 1. Del, Seja 18. 12. 1918, 197.

43 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Friderik Fleck, 10. 3. 1920.

44 SI AS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73, Zaobljuba Mirka Hauckofa, 26. 2. 1919.

ta nikoli ni »kazal kot Slovenca«. ⁴⁵ Hkrati pa sta se Tomaž Romih in vladni komisar Pfeifer zavzemala za Lea Gozanija. Priporočala sta njegovo zaposlitev kljub Leovemu strahu, da ga zaradi »nemške vzgoje država ne bo vzela v službo«. Pri tem sta izpostavila vlogo njegovega očeta, pokojnega Ludvika pl. Gozanija, ki je bil edini glavar, ki se je udeležil skupščine Cirila in Metoda. Pri svojih zavzemanjih sta bila uspešna, saj so Lea sprejeli. ⁴⁶ Opredelitev za slovensko narodnost je predstavljala zelo pomemben dejavnik, zlasti na bolj vidnih in pomembnih službenih mestih. ⁴⁷ Večjo težo pri zavrnitvi prošnje za službo so imela le še dejanja, ki so bila naperjena proti zavednim Slovencem. Pri tem so se na nižjih delavnih mestih ohranili tudi uslužbenci nemške narodnosti, ki so želeli ostati v službi SHS, vendarle pa so te odločitve bile bolj izjema, večina jih je namreč takoj zaprosila za službo v Avstriji. ⁴⁸

Pri vodenju kadrovske politike so predstojnikom pod prste gledali tudi lokalni narodni sveti. Narodni svet za Štajersko je tako prek svojih zaupnikov poročal o posameznih uradnikih in ocenjeval njihovo narodnostno primernost. ⁴⁹ Narodni svet pri sv. Lenartu je tako priporočal zaposlitev uradnika Jožefa Horvata, ker »je bil v času narodnega preganjanja že od

45 SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919-1921, škatla 88, Franc Ramistch, okrajni tajnik prosi za petmesečni dopust, 14. 12. 1918.

46 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Leo Gozani, 7. 11. 1920.

47 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Narodni vladi SHS spis. 7001.

48 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2. Na Mariborskem sodišču se je tako za jugoslovansko narodnost izreklo 39 uslužbencev in uslužbenk, 31 pa za nemško, od teh je le eden želel ostati v službi nove države. Vlogo Alojzija Staneka je država zavrnila, ker je bil po rodu Čeh, v družbi pa se je kazal za Nemca. Je pa v ponovno presojo pozvala vloge treh drugih uradnikov, ker naj bi se v svoji presoji prenačili in prehitro podpisali zaobljubo Avstriji, ti so ostali v službi. V drugi nekdANJI nemški trdnjavi, na Ptuj, se je 14 sodnih uslužbencev izreklo za jugoslovansko narodnost, 11 pa za nemško, nihče izmed njih se ni prijavil za službo v SHS. Dva sta se kasneje premislila in ostala v službi SHS. V Celju se je 55 uslužbencev izreklo za jugoslovansko narodnost, 16 za Nemce, štirje so se najprej zaobljubili Avstriji, nato pa svojo obljubo prekalicali. Pet Nemcev se je že prvič zaobljubilo Kraljevini SHS in so tudi prosili za nadaljevanje službe, kasneje pa se jim je pridružil še Cvetko. Le-ta je bil sprejet pogojno, ostali pa brez zadržkov. V Ormožu se jih je osem izreklo za Slovence in trije za Nemce, vsi trije so odklonili službo v SHS. V Ljutomeru se jih je sedem izreklo za Slovence in dva za Nemca, v enem primeru izjava ni mogla biti podana. Eden se je odločil za službo v Avstriji.

49 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Narodni svet za Štajersko, 23. 12. 1918, »Jožef Regula dosedaj vedno naš narodni nasprotnik in tudi kot uradnik ni posebej sposoben.«

strani nemčurskega preganjanja vedno zasledovan in je moral tudi radi preganjanja njegovih nemčutarskih tovarišev tukajšnjega sodišča prostovoljno iti na fronto /.../.« Postavil pa se je proti zagrizenima narodnostnima sovražnikoma in zanj celo podal »konkretne podatke«. ⁵⁰ Narodni svet iz Sevnice je prav tako preko dobro obveščenih informatorjev zbral podatke za osebe, ki jih po njegovem mnenju ne velja namestiti. Tako je za sodnika Josipa Fiscingerja ugotavljal, da se je med študijem štel za Nemca, bil član nemškega društva in tudi Triglava ter svoje otroke pošiljal v nemške šole. Ko je nastopil službo, se je pozanimal o slovenskih rodbinah, da bi se jih v socialnih stikih izogibal, zahajal pa je v nemške gostilne in ob priliki izjavil: »Oče mi je bil Nemec, mati Francozinja, v meni sploh ni nobene slovenske krvi.« Narodni svet je zahteval njegovo premestitev na manj odgovorno delovno mesto, kjer s svojim protinarodnim delovanjem ne bi ogrožal države. Oficiant Ivan Prach je prav tako svoje otroke pošiljal v schulvereinske šole in denunciral svoje narodnostno zavedne kolege. ⁵¹ Narodni svet za Kočevje je posebej izpostavil primer Gottfrieda Jaklischja, za katerega so menili, da je treba z njim, še preden zapusti Jugoslavijo, poravnati račune. ⁵² Precejšnjemu številu v začetku odpuščenih nemških uradnikov pa je bil kasneje dovoljen vstop v službo. ⁵³

V tem oziru je še najbolj presenetljivo, da znanje slovenskega jezika ni bilo pogoj za ohranitev službe. Tako je kar nekaj beguncev s Primorske, ki so jih sprejeli v službo, slabo obvladalo slovenski jezik, medtem ko so bili Nemci v takih primerih odpuščeni. Kokotov znanec Ivan Vrstovšek je v njegovo priporočilo zapisal, da je »slovenščine malo zmožen«, a je bil kljub temu sprejet v službo. ⁵⁴ V okrajnem glavarstvu v Mariboru so bile razmere v tem oziru zelo problematične, saj so Karel Dolenc, ki je prej služil na Dunaju,

50 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Narodni svet pri Sv. Lenartu v Slov.Goricah, 18. 1. 1919.

51 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Narodni svet v Sevnici pri Savi, 5. 1. 1919.

52 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Narodni svet Kočevje, 18. 12. 1918.

53 SI AS 16-IV-2-42. Uradništvo 1921, škatla 75, Viljem Laschan, upokojitev, 16. 2. 1921.

54 SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919-1921, škatla 88, Spremembe v pisarniškem osebju, 27. 9. 1920.

Mihael Bobek iz Trsta, in Franc Volčjak le za silo obvladali slovenščino.⁵⁵ V službi je bil tam še vsaj nekaj časa Filip Rubin, sicer rojen Mariborčan, ki je služil v nemški vojski in v Dalmaciji kot uradnik. Opredeljeval se je kot Hrvat, vendar slovenščine ni obvladal, čeprav mu je glavar postavil rok, do katerega naj bi se slovenščine naučil. V rokovanju s strankami je ostal slovenščine nezmožen.⁵⁶ V službi na sodišču v Ormožu je nekaj časa ostal tudi Ivan Lubec, ki sicer zasebno ni hotel govoriti slovenščine. Nasprotno pa je Igancija Skaso, ki je bil zagrizen Nemčur in nezmožen slovenskega uradovanja, oblast odpustila.⁵⁷

V tem oziru je bila posebna pozornost namenjena slovenski Štajerski. Okrajno glavarstvo v Ljutomeru je pozivalo, da morajo imeti »v politični upravi popolnoma zanesljive ljudi«.⁵⁸ Slednje naj bi oblast dosegla s poizvedbami in namestitvami »rojenih Štajercev«. Na okrajnem glavarstvu na Ptujju so tako poskrbeli, da so bili tam nameščeni ljudje, ki so poznali razmere na Ptujju (glavar Oton Pirkmajer je bil nekdani okrajni komisar). Novi uslužbenci so bili rojeni Štajerci (vladni koncipient Anton Kosi, konceptni praktikant Zvonko Bratina, konceptni praktikant Alojz Trstenjak in okrajni tajnik Jožef Pirš). Od drugod sta tja prišla le dva, in sicer Ivan Forčesin iz Gorice in Ivan Marko iz Radovljice. V Slovenskih Konjicah⁵⁹ so med štirimi višjimi uradniki kar trije ostali v mestu, pridružil se jim le Rafael Mahnič, bорец za severno mejo, ki je bil rojen v Gorici in pred tem nameščen v Celovcu. V Celju je bila struktura 11 višjih uslužbencev na glavarstvu naslednja: šestim, ki so ostali na svojih službenih mestih (predvsem na nižjih delovnih mestih), sta se pridružila še dva prestavljena uslužbenca iz Kranjske in pet rojenih Štajercev (med njimi so večino predstavljali mladi pravniki, ki so pred tem opravljali prakso v Celju). V Mariboru, kjer je bila sestava službenega osebja še obsežnejša, se je prav tako zgodilo veliko sprememb. Podatki

55 SI AS 16–IV–2–41. Uradništvo 1920, škatla 74, Okrajno glavarstvo Maribor, 13. 8. 1920.

56 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Okrožno sodišče v Mariboru, 11. 2. 1919.

57 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, Slovenj Gradec, 28. 12. 1918.

58 SI AS 16–IV–2–40. Uradništvo 1919, škatla 73, Zaobljuba Mirka Hauckaufa, 26. 2. 1919.

59 Medtem so denimo bile razmere na konjiškem sodišču drugačne, od 13 zaposlenih se jih je 8 identificiralo za Slovence in 5 za Nemce.

govorijo o tem, da je bilo kar 31,8 % begunskih družin, odseljenih v Avstrijo, uradniških.⁶⁰ Podobne narodnostne razmere kot na sodiščih, kjer je bilo največ deklariranih Nemcev v Mariboru (39 Slovencev in 31 Nemcev) in Celju (55 Slovencev in 16 Nemcev) ter na Ptuj (14 Slovencev in 11 Nemcev), so bile tudi na glavarstvih. Tako so na okrajnem glavarstvu ostali le trije uslužbenci (Srečko Lajnšic, Ivan Koudelka in Alojz Mihelič), k njim sta prišla iz Konjic premeščeni in na Štajerskem rojeni Albert Kropelj ter Štajerec Fran Bratina, ki je prišel iz Gradca. S Primorske so se jim pridružili še trije. Z Dunaja je prišel tudi Karel Dolenc (rojen v Vipavi). Pridružili pa so jim še trije mladi pravniki, eden izmed njih je bil Milan Makar, rojen na Hrvaškem, ki je sodeloval pri prevzemu mariborskega magistrata z Maistrom. Drugi pa je bil rojen na Kranjskem. Če izvzamemo Maribor, kjer za vse uradnike ni bilo mogoče najti podrobnih informacij, podatki potrjujejo, da so odseljene Nemce v veliki meri nadomestili domačini, ki naj bi poznali krajevne razmere. Zagotovo pa velja, da je v Mariboru vladalo veliko pomanjkanje osebja, saj so Maistru poročali, *»da naj bi po večini vsi uradniki mariborskega magistrata zapustili svoje službe«*.⁶¹ Za Štajersko so zato nekateri tudi priporočali, da se *»pritegnejo k službi begunci«*.⁶² V tem oziru temu še najbolj odgovarjajo razmere v Prekmurju. V Murski Soboti je bilo desetčlansko osebje sestavljeno iz dveh Primorcev, dveh, ki sta bila premeščena iz jugoslovanskih delov monarhije, pisarniške pomočnice in uradnika iz Kranjske ter dveh domačinov, ki sta obvladala madžarščino in prekmurščino.⁶³ Prav tako sta tam delovala Štajerca Kandrič in Čus, ki sta tja prišla iz vojske in sta želela službovati blizu Ptuja. Kasneje so tja premestili še štajerskega rojaka Antona Kosija. V virih najdemo tudi prošnjo Jurija Kočevarja, ki je bil v Dolno Lendavo premeščen celo iz sodne službi v Bosni, s Francem Ošljajem prav tako domačinom sta obvladala madžarščino in bila pristojna za

60 *Nemci in Maribor*, 62.

61 SI AS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72, Narodni vladi SHS, spis 7001.

62 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti, škatla 2, radi odslovitve nameščenecv nemške narodnosti

63 SI AS 16-IV-2-57 Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1918-1919, škatla 89, Civilni komisar za Prekmurje, 25. 9. 1919.

Lendavo, poleg njiju sta tam službovala še uradnik Hinko Zajc in Štajerka Alica Fekonja.⁶⁴

SLOVENSKI URADNIKI IZ PRIMORSKE IN KOROŠKE

Ko je bil v slovenskem časopisu objavljen »Poziv uradnikom v tujini in upokojenim uradnikom« Narodnega sveta v Ljubljani, je le-ta zbudil veliko pozornosti predvsem na Primorskem. V njem je svet pozval uradnike, ki »bivajo izven jugoslovanskega ozemlja«, da mu nemudoma sporočijo »svoj naslov ter natančno opišejo posel, ki ga izvršujejo«, ter se pripravijo na vrnitev v domovino.⁶⁵ V uradnem listu iz decembra je tako bilo nedvoumno zapisano, da se vsi jugoslovanski državni nameščenci bivše Avstrije z upravnega ozemlja Narodne vlade SHS v Ljubljani, ki še bivajo v Nemški Avstriji in so tam brez nadaljnje podpore odstavljene od službe, javijo vladi.⁶⁶ Glede uradnikov v Italiji je vlada zavzela stališče, da naj ti vztrajajo na zasedenem ozemlju. V Avstriji in na Primorskem naj bi se namreč kazale tendence, da z zasedenega ozemlja preženejo vse slovenske izobražence.⁶⁷ Z željo, da bi to preprečili, naj bi se na Primorskem vse namestitve zgodile šele z dovoljenjem Narodnega sveta v Trstu, ki ga je vodil Josip Vilfan.⁶⁸ Fran Vodopivec tudi sam iz bivšega avstrijskega Primorja in vodja Urada za zaščito beguncev je v zapisu mnenja, ki ga je po vsej verjetnosti delil z Narodnim svetom v Trstu in v njem tudi argumentiral, izrazil: »Ko se tam vpeljuje italijanski zakoniki, kar je pričakovati, kdo pojde tedaj našemu ljudstvu na roko, ako ravno ne sodniki? Kdo bode uvajal nove zakone s primernim upoštevanjem dosedanjih razmer, kdo jih bode prevajal, ako ne ravno sodniki, ki so ostali na svojih delovnih mestih?«⁶⁹ Nekaj časa je imel

64 SI AS 16-IV-2-42. Uradništvo 1921, škatla 75, Civilni komisar za Prekmurje. 28. 10. 1919.

65 Poziv uradnikom v tujini in upokojenim uradnikom, 28. 10. 1918, *Slovenski narod*, 1.

66 *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, 19. 12. 1918, 54.

67 *Sejni zapiski Narodne vlade 1.del*, 191.

68 SI AS 16-IV-2-40. Uredništvo 1919, škatla 73, Državni uslužbenci slovenske narodnosti v Trstu, 14. 4. 1919.

69 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Alojzij Žigon sodnik v Podgradu, Ljubljana 2. 1. 1920. 4741

podobno vlogo tudi Narodni svet za Gorico, ki pa je bil razpuščen že 14. 11. 1918 z upanjem, da se bo preoblikoval v nekakšno poverjenišтво Kraljevine SHS, kar se ni zgodilo.⁷⁰ Še v istem mesecu je bil po spominih Lava Čermelja 2. 11. 1918 razpuščen tudi Narodni svet za Trst,⁷¹ toda le-ta je svoje delo nadaljeval ilegalno,⁷² od leta 1920 pa v vrstah političnega društva Edinost, s katerim je slovenska oblast prav tako bila v stalnih stikih.⁷³ Narodni svet iz Trsta je tudi v letu 1919 vedno znova opozarjal, da naj slovenska oblast sprejema v svoje vrste le tiste uradnike, ki imajo dovoljenje sveta, jim grozi internacija ali premestitev v notranjost Italije.⁷⁴ Italijanska vlada je sicer imela na meji s kraljevino poostren nadzor, saj so vojaki železniškim potnikom »preiskali vse žepe in jim odvzeli vso pošto, ki so jo nosili s seboj«.⁷⁵ Na ta način je želela prestreči pošto med Narodnim svetom v Trstu in jugoslovansko oblastjo. Toda stiki med oblastjo v Jugoslaviji in Narodnim svetom so se tako ohranjali preko zanesljivih oseb, ki so tajno prek meje prenašale dokumente in pošto, povezano zlasti s prošnjami beguncev.⁷⁶

Nasilje nad Slovenci se je začelo takoj po italijanski zasedbi, čeprav so italijanske sile leta 1918 obljubile spoštovanje slovenske tradicije in kulture.⁷⁷ Italijanske patrulje so kmalu po zasebnih hišah začele pobirati slovenske zastave, slovenske najemnike kljub plačanim najemninam odslovile, vsem, ki so na svojih rokavih nosili trak v slovenskih barvah, pa grozile s smrtjo.⁷⁸ Začela se je gonja proti slovenskim intelektualcem, ki so jih pospešeno

70 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9.

71 Čermelj, *Spomini*, 97.

72 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Srečko Vodopivec, 11. 7. 1919. Italijani so tedaj prestregli kurirsko tajno pošto, kar je ogrozilo delovanje sveta, zlasti pošiljanje izjav o nameščencih. Glej tudi: Bajc in Pelikan, *Od konca prve*, 66.

73 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Dopolis predsedstva pokrajinske uprave, 2. 8. 1921.

74 *Sejni zapiski Narodne vlade 2.del*, 339.

75 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade škatla 9, Narodni svet v Ljubljani, 19. 11. 1918, Potnikom.

76 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Drago Mirko, 23. 2. 1920. Bajc in Pelikan, *Od konca prve*, 67.

77 Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«. *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2007, 99.

78 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade škatla 9, Poročilo iz Gorice, 19. 11. 1918.

aretirali in jim grozili z internacijo.⁷⁹ S smrtjo so denimo grozili tudi učiteljicama, ki sta razobesili slovensko in hrvaško zastavo.⁸⁰ Že v novembru leta 1918 naj bi se po ulicah slišalo vpitje: »*Abbasso la Jugoslavia, abbasso i sciavi!*«⁸¹ Kot piše Gorazd Bajc, je uprava po navodilih generalštaba in vlade že leta 1919 začela spodbujati izražanje italijanstva in zatirati izražanje slovenstva.⁸² Vzporedno s tem pa je začela delovati fašistična stranka, ki je imela svoje oddelke tudi v Gorici in Trstu.⁸³ Na položaj uradnikov je vplivala tudi uredba s 15. 4. 1919, ki je za kriterij izvrševanja službe postavila lojalnost državi, to pa je bil zelo raztegljiv pojem, ki ga je oblast interpretirala po svoji volji. Po Mussolinijevem prihodu na oblast so leta 1923 sledili odloki, ki so še pospešili odpuščanje slovenskih in hrvaških uslužbencev, ker le-ti niso ponujali zadostnega jamstva za lojalno izpolnjevanje službe.⁸⁴ Mnogi uradniki tako v svojih pismih izpričujejo težke razmere in navajajo, »*da se bojijo za svoje življenje ali sploh zapustiti hišo*«. ⁸⁵ Ne preseneča, da so nekateri slovenski uradniki imeli vsega dovolj in brez dovoljenja in pogajanja z Narodnim svetom v Trstu odpotovali v Jugoslavijo. Tak je bil denimo primer Ivana Dougana, ki je spakiral svoje pohištvo in sedem otrok ter odšel preko meje.⁸⁶ V večini pa so najprej odšli tisti, ki so imeli malo možnosti za pridobitev italijanskega državljanstva in jih italijanska oblast ni zaposlila. Primorci, ki so že službovali v Jugoslaviji, se nikakor niso želeli tja vrniti.⁸⁷ Pri tem velja omeniti, da včasih tudi priporočilo političnega društva

79 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade škatla 9, Ljubljana 18. 11. 1918. Glej tudi: Pirjevec, »Trst je naš!«, 99.

80 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade škatla 9, Kaštel, 21. 11. 1918.

81 AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade škatla 9, Ljubljana, 19. 11. 1918.

82 Bajc, Fašistična zakonodaja, 22.

83 Bajc in Pelikan, Od konca prve, 71.

84 Bajc, Fašistična zakonodaja, 30.

85 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, prošnja kancelista Angela Remca.

86 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Ivan Dougan.

87 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Predsedništvu deželne vlade Uradu za zaščito beguncev.

Edinost ni bilo dovolj za zaposlitev v Jugoslaviji, tak primer je bila denimo Olga Hlače. Edinost ji je izdala pozitivno mnenje in zapisala: »*Ta mladenka res zasluži, da bi enkrat prišla do mirnega življenja. Naši stvari v Kopru ne koristi nič.*«⁸⁸ Njeno zaposlitev je priporočal tudi Urad za zaščito beguncev. Čeprav je bila odslovljena iz političnih razlogov in dve leti ni mogla dobiti službe v Italiji, je bil jugoslovanski odgovor nikalen in suhoparen. Ker je bila »*tuja državljanka*«, je namreč niso želeli sprejeti v službo. Ugotovili so, da je podobne delovne sile na pretek in kot Primorka ne more imeti prednosti.⁸⁹ V tem odgovoru se kaže, da so bili nižje izobraženi kadri, ki so se zavzemali za pisarniško službo, v slabšem položaju. Ker pa so med njimi prevladovale zlasti ženske, so se posledično znašle v še težjem položaju. Oblast v Ljubljani je sicer zlasti tistim, ki italijansko niso znali in so bili rojeni na Štajerskem, olajšala zaposlitev.⁹⁰

Graf 3 kaže delež primorskih beguncev glede na posamezno funkcijo v politični upravi. Razmerja potrjujejo, da so begunci prej dobili službo, če so bili višje izobraženi. Za pisarniške pomočnike pa se zdi, da med njimi prevladujejo zlasti domačini.

Na Koroškem je bilo v avstrijski predvojni administraciji zaposlenih malo slovenskih uradnikov,⁹¹ po prevratu pa se tudi ti niso želeli vrniti v službo nemške Avstrije⁹² oziroma so bili po plebiscitu odpuščeni, saj naj bi kljub domovinski pravici bili v službi jugoslovanske države in so vsled tega izgu-

88 SI AS 66. Odslovlitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Dopis predsedstva pokrajinske uprave z dne 2. 8. 1921

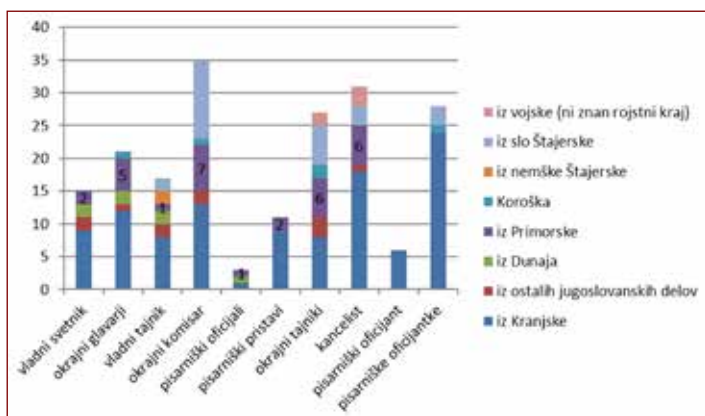
89 SI AS 66. Odslovlitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Predsedništvu d. s. v. v Ljubljani, 5. 2. 1921.

90 SI AS 66. Odslovlitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Poverjeništvu za pravosodje, 1. 12. 1918; Prošnja pisar. oficianta Alojzija Puppisa, 14. 9. 1919.

91 SI AS 66. Odslovlitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4. Vseh slovenskih uradnikov na Koroškem naj bi bilo po ocenah Grafenauerja 66. Grafenauer B., *Koroški Slovenci*, 23.

92 SI AS 66. Odslovlitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Fran Kolina, 8. 5. 1921; Poverjeništvu za pravosodje, 22. 11. 1920.

bili avstrijsko državljanstvo.⁹³ Po plebiscitu naj bi Koroško po ocenah Danijela Grafenauerja zapustilo od 2.000 do 3.000 Slovencev,⁹⁴ med njimi so bili seveda mnogi uradniki. Zavednim Slovcem naj bi tudi na Koroškem grozila internacija,⁹⁵ avstrijska vlada je sistematično odpuščala slovenske uradnike in vršila protislovenski pritisk, zgodil pa se je tudi fizičnih obračun.⁹⁶ Vlada v Ljubljani je kljub temu zavzela stališče, da »morajo naši javni nameščenci Korošci ostati na Koroškem ter zahtevati, da jih avstrijska oblastva nameste«. To pravico naj bi imeli na podlagi Saintgermainске pogodbe, toda vsi nameščenci razen enega so Koroško zapustili in bili premeščeni. Ker jih je večina po navodilih pokrajinske oblasti aktivno agitrala za plebiscit, druge možnosti niti niso imeli.⁹⁷ Svoj položaj tako opisuje Korošica Marija Rudolf, bivša zaposlena okrajne komisije za preživljanje v Borovljah:

Graf 3: Uradniki in uradnice po pozicijah in kraju izvora oz. službovanja v letih 1920–1921

93 Zorn, Tone. »Koroški Slovenci v letih 1920–1930.« V: *Koroški plebiscit*, ur. Janko Pleterški et al., 507–574. Ljubljana: Slovenska matica, 1970, 535.

94 Grafenauer D., *Koroški Slovenci*, 477.

95 SI AS 66. Odslopitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Okrajno sodišče v Radovljici, 8. 2. 1921.

96 Zorn, *Koroški Slovenci*, 510;

97 SI AS 66. Odslopitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Narodni svet za Koroško, 6. 10. 1919. SI AS 16–IV–2–41. Uradništvo 1920, škatla 74, Okrajno glavarstvo Velikovec, 22. 10. 1920.

Sem Koroška begunka, katera sem morala ob času plebiscita na Koroškem se odstraniti iz domačega kraja, ker sem kot javna govornica in agitatorica za državo SHS pridobila mnogo sovraštva. ... vsled sovraštva s strani nemčurjev ne morem imeti obstanka bivati na Koroškem, posebno ker kot jugosl. državljanka ne dobim nikjer službe, pa tudi ne dovoljenja za bivanje v Avstriji.⁹⁸

Oblast je večino uradnikov vključno s pisarniškimi pomočnicami iz Borovelj tako premestila na druga službena mesta na slovenskem ozemlju, pri tem pa je vendarle imela pomisleke. Slovenskemu ljudstvu na Koroškem je tako kot na Primorskem grozilo, da bo ostalo brez slovenske inteligence.⁹⁹ Problem beguncev se je reševal z rezerviranimi mesti, ki pa denimo niso veljala za sodnike. Ta mesta in pa mesta slug pri sodiščih ter kaznilniških paznikov in paznic so se namreč odprla le z upokojitvijo ali smrtjo.¹⁰⁰

Za ostale položaje so obstajale neke vrste kvote, v letu 1919/1920 naj bi tako bilo za Slovence rezerviranih 11 mest vladnih svetnikov, devet za Kranjce in dve za Primorce.¹⁰¹ V avgustu leta 1920 naj bi bilo za okrajne komisarje odobrenih 43 mest in zasedenih 16, za okrajne koncipiste naj bi bilo odobrenih 18 mest in zasedeno eno, za praktikante 39 odobrenih mest in zasedenih 43.¹⁰² Oblast je torej računala na zapolnitev mest z begunci.

V prvih povojnih letih so bili iz pokoja ponovno reaktivirani zaradi pomanjkanja »konceptnega osebja« Ivan Šorli¹⁰³, Ivan Tekavčič¹⁰⁴ in mnogi drugi. Kljub temu so še v letu 1920 vodje poudarjali, da vlada pomanjka-

98 SI AS 67. Upravni oddelek, Personalne mape. Marija Rudolf.

99 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti in Slovenci, prošnje za premestitev, škatla 4, Predsedništvo okrajnega sodišča v Mariboru, 19. 11. 1920; Predsedništvo deželne vlade za Slovenijo, 29. 10. 1920.

100 SI AS 66. Odslovitve uradnikov nemške narodnosti in Slovenci, prošnje za premestitev, škatla 4, 2. pola spisa 790.

101 SI AS 16-IV-2-40. Uredništvo 1919, škatla 73, Imenovanje vladnih svetnikov, 17. 7. 1919.

102 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Ludvik Lobe, 23. 8. 1920.

103 SI AS 16-IV-2-40. Uredništvo 1919, škatla 73, Imenovanje vladnih svetnikov, 17. 7. 1919.

104 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Izpisek iz zapisnika 21. seje.

nje »starejših slovenskih političnih uradnikov«¹⁰⁵ in tudi pisarniškega osebja, saj naj bi to ne bilo »izvežbano in nepoznano s krajevnimi razmerami«. ¹⁰⁶ Slovenska oblast je pri računanju na uradnike begunce zavestno sicer ohranjala prosta delovna mesta, vendar pa so bila ta zasedena do leta 1921. K nagli popolnitvi mest je doprinesel tudi neuspešen plebiscit na Koroškem in zapolnitev praznih mest s koroškimi uradniki. ¹⁰⁷ V letu 1921 so tako že ugotavljali, da potrebe po novih konceptnih uradnikih ni več. ¹⁰⁸ Mesta okrajnih tajnikov so se napolnila s svežimi absolventi prava z dunajske in zagrebske fakultete, mesta kancelistov pa z bivšimi vojaki, orožniki ¹⁰⁹ in vojnimi invalidi ter premeščenimi koroškimi uradniki. Uredba z 20. novembra 1918 je namreč določila, da imajo le-ti prednost pri službah v javnih uradih. Izrecno pridržana so jim bila mesta slug in paznikov in dve tretjini prostih mest pisarniških uradnikov, poduradnikov in pomožnih pisarniških moči. ¹¹⁰ Pri tem pa je vlada zadržala nekaj mest tudi za begunce iz Primorske, tako je bilo denimo za Primorco v letu 1919 rezerviranih 12 mest slug. ¹¹¹ Oblast je pri nameščanju sicer preferirala domačine pred uradniškimi premeščenci, saj so bili ti zaradi doklad dražje plačani. V Prekmurju so tako uradniki, ki niso bili od tam, prejeli celo poseben dvojni dodatek k plači. ¹¹² Toda za nameščanje beguncev se je prostor krčil, delovne sile je tudi v kraljevini bilo dovolj, o čemer denimo pričajo spomini Toneta Habeta. ¹¹³ V vlogi Olge Hlače je poverjenišvo za pravosodje celo zapisalo, da se mu zdi neumestno, da bi imeli pisarniški pomočniki s Primorske prednost pred domačini, ki v

105 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Imenovanje vodij okrajnih glavarstev, 20. 2. 1920,

106 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Imenovanje vodij okrajnih glavarstev, 20. 2. 1920,

107 SI AS 16-IV-2-42. uradništvo 1921, škatla 75, Jurij Hočevnar, 16. 9. 1920.

108 SI AS 16-IV-2-42. uradništvo 1921, škatla 75, Vladimir Suša, 14. 12. 1920.

109 Vojaškim certifikatistom je dajal prednost še avstro-ogrski zakon. V praksi je to pomenilo, da so bila pisarniška mesta rezervirana za vojaške invalide in vojaške certifikatiste (podčastnike).

110 *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, 23. 11. 1918, 23.

111 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Prošnja za upokojitev, sluga Ignacij Vuga, 30. 9. 1919.

112 SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74, Josip Kočar, 26. 1. 1920.

113 Habe, Pogled.

velikem številu čakajo na podobne službe.¹¹⁴ Primorski uradniki tako kmalu postanejo problem, saj je prošenj preveč in delovnih mest premalo. Pri tem je treba dodati, da tudi tistim, ki so Primorsko zapustili prej, ni bilo v »obljubljeni deželi« poseбно lepo. Živeli so v zelo težkih razmerah, nekateri so bili povsem zadolženi, drugi so zaradi pomanjkanja stanovanj spali v vagonih na kolodvoru ali stanovali pri sestri, kjer so z družino spali na tleh,¹¹⁵ medtem ko so čakali na odprto delovno mesto.

ZAKLJUČEK

Pregled številčnih dokumentov nam je razkril, da na Kranjskem večjega odpuščanja uradnikov v političnih uradih ni bilo, je pa bil na Štajerskem odhod Nemcev pogostejši. Oblast ga je rešila tako, da je tja namestila predvsem »rojene Štajerce« ter mlade kadre s pravnih fakultet. Med njimi so bili tudi primorski begunci, ki pa so na Štajersko prišli k svojim že prebeglim sorodnikom. Medtem ko je bila ob prevratu za nekatere odločitev o narodnosti logična in hitra, pa je drugim sprožala velike dileme, tretji pa si z vprašanjem pripadnosti sploh niso bili povsem na jasnem. Včasih so na končno odločitev in izid vplivala tudi mnenja njihovega nadrejenega ali sorodnikov, od otrok do tašč, ter družinske razmere. Tisti, ki teh dilem pogosto niso imeli, so bili uradniki iz Primorja. Zaradi težkih političnih razmer so želeli čimprej zapustiti zasedeno ozemlje, pri tem pa trčili v »višje interese« Narodnega sveta za Trst in Urada za zaščito beguncev. Posebej so bili v težkem položaju tisti z nižjo izobrazbo, najpogosteje so to bile ženske. V omenjenih arhivskih fondih je tako shranjenih ogromno prošenj, za vsako prošnjo pa se skriva zgodba človeka, na katerega je premeščanje državnih meja usodno vplivalo.

114 SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in Slovenci prošnje za premestitev, škatla 4, Poverjeništvo za pravosodje, 10. 2. 1921.

115 SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919–1921, škatla 88, Adolf Svoboda, 1. 8. 1919; Rudolf Puc, 31. 10. 1919; SI AS 16-IV-2-40. Uredništvo 1919, škatla 73, Maximiljan Wrischer, Borovlje, 26. 8. 1919.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti. Škatla 2 in 4.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-50. Kadrovske zadeve plače pomožnih uradnikov napotki 1914–1923, škatla 82.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-56. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1919–1921 škatla 88.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-57. Personalne zadeve pisarniški pomočniki 1918–1919, škatla 89.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-42. uradništvo 1921 škatla 75.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-41. Uradništvo 1920, škatla 74.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72.

Arhiv Republike Slovenije. AS 60–82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9.

Arhiv Republike Slovenije. SI AS 67. Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Splošni oddelek, Upravni oddelek, Personalne mape.

Objavljeni viri

Čermelj, Lavo. *Spomini na moja tržaška leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.

Deželna vlada za Slovenijo 1919–1921. Politična uprava I.

Habe, Tone. *Pogled iz malega sveta*. Ljubljana: DZS, 1959.

Personal–Standesausweis der.k.k.politischen Verwaltungs–Behörden und Organe im Herzogtume Kärnten. Nach dem Stande vom 1. April 1918. Klagenfurt, 1918.

Personal–Standesausweis der.k.k.politischen Verwaltungs–Behörden in Trieste und im Küstenlande. Nach dem Stande vom 1.März 1917. Trieste, 1917.

Personal–Standesausweis der.k.k.politischen Verwaltungs–Behörden im Herzogtume Steiermark, der angegliederten Behörden und amtlichen Organe. Nach dem Stande vom 1. Jänner 1915. Graz, 1915.

Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. I. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Ljubljana, 1998.

Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 2.del: od 28. febr. 1919 do nov. 5. nov. 1919. Ljubljana, 1999.

Slovenski narod

Standesausweis der k.k. politiscn Behörden und Organe in Krain. Laibach 1918.

Statistik der Unterrichtsanstaltten in Österreich für das Jahr 1913/1914. Wien, 1919

Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani 1918–1919.

Literatura

Bajc, Gorazd, Fašistična zakonodaja in Slovenci med obema vojnama. *Acta Histriae* 11/2 (2003): 19–40.

Bajc, Gorazd in Egon Pelikan. »Od konca prve do začetka druge svetovne vojne (1918–1941).« V: Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: Zgodovinski in pravni pregled 1866–2004, ur Gorazd Bajc, 59–92. Koper: Znanstveno–raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.

Biber, Dušan. Nacizem in Nemci v Ljubljani 1933–1941. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Cvirn, Janez. »Nemci na Slovenskem (1848–1941).« V: Nemci na Slovenskem 1941–1955, ur Dušan Nečak, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

Grafenauer, Bogo. Koroški Slovenci v zgodovini. Ljubljana: Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Snos, 1945.

Grafenauer, Danijel. »Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji.« V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 474–487. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Heindl, Waltraud. Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich. Dunaj: Böhlau Verlag, 2013.

Holz, Eva. Nacionalna problematika uradništva na Kranjskem in Goriškem v drugi polovici devetnajstega stoletja. Magistrska naloga. Ljubljana, 1983.

Ferlež, Jerneja (ur.). Nemci in Maribor. Stoletje preobratov 1846–1946. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.

Pelikan, Egon. »Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama.« Migracije in slovenski prostor od antike do danes, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 366–375. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«. Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana: Nova revija, 2007.

Selišnik, Irena in Cergol Paradiž, Ana. Spremembe v uradniškem poklicu in njegova feminizacija. V: Slovenski prelom 1918, ur. Aleš Gabrič, 267–294. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.

Verginella, Marta. Meje drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana: Modrijan, 2009.

Zorn, Tone. Koroški Slovenci v letih 1920–1930. V: Koroški plebiscit, ur. Janko Pleterski et al, 507–574. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

POVZETEK

V prispevku so prikazane spremembe v nacionalni in spolni strukturi uradništva na Slovenskem neposredno po prvi svetovni vojni. Na Kranjskem in Štajerskem so takoj po prevratu potekala odpuščanja uradnikov, ki so se opredelili kot Nemci. Narodna vlada je oblikovala natančne kriterije, ki naj bi vodjem oddelkov služili pri razvrščanju uslužbencev in uslužbenk v tri skupine. Kvantitativne raziskave so pokazale, da so bile spremembe v nacionalnem smislu na Kranjskem manjše kot v slovenskem delu Štajerske, kjer pa so Nemce v večji meri nadomestili z domačini in mladimi absolventi prava. Številni so se zlahka odločili o svoji nacionalni pripadnosti, nekateri Nemci pa so celo že pred rokom povsem samoiniciativno zapustili slovensko ozemlje. Drugi so se znašli v veliki dilemi in stiski, nekaterim vprašanje sploh ni bilo jasno razloženo, drugi so špekulirali, kje bodo lahko dobili boljšo službo – ali v Avstriji ali v Kraljevini SHS. Že v letu 1918 so na narodno vlado številne prošnje naslovijo uradniki in uradnice s Primorske. Njihove odhode je poskušal regulirati tudi Narodni svet v Trstu, ki se je podobno kot slovenske oblasti na Koroškem po plebiscitu bal, da bo preprosto ljudstvo ostalo brez zaslombe v intelektualcih. Primorski begunci so se znašli v precejšnji stiski, saj so bila sprva zanje rezervirana mesta zapolnjena do leta 1921. Vojna je spodbudila tudi večje zaposlovanje žensk na mestih pomožne pisarniške sile, kar se je v povojnem obdobju kazalo v dejstvu, da so ženske začele zasedati višje uradniške položaje.

Organizacijski vidiki jugoslovanske udeležbe v Unescovi akciji reševanja spomenikov stare Nubije med letoma 1960 in 1964

**Organisational aspects of Yugoslav participation
in the UNESCO campaign to save the monuments of
ancient Nubia between 1960 and 1964**

Žiga Smolič, Jan Ciglencečki

IZVLEČEK

V drugi polovici petdesetih let prejšnjega stoletja je takratna egiptovska oblast pod Gamalom Abdelom Naserjem v sodelovanju s Sovjetsko zvezo začela priprave na gradnjo enega najbolj grandioznih infrastruktur-nih objektov – Asuanskega visokega jezua. Projekt, ki je predstavljal nujen korak v procesu nadaljnega ekonomskega razvoja Egipta, je poleg tega obetal tudi širok spekter neljubih posledic. Z zaporo Nila je na južni strani zidu začelo nastajati takrat največje umetno jezero na svetu. Hitro ras-toča voda »Naserjevega jezera« je poleg številnih nubijskih naselij ogrozila tudi bogata arheološka najdišča na tem območju. Izvršni odbor Unesca je decembra 1959 kot odgovor na apel vlad Egipta (Združene arabske repu-blike) in Sudana sprejel odločitev, da izvede mednarodno usklajeno akcijo za zaščito spomenikov stare Nubije. Pobuda Unesca k organizaciji največje mednarodne reševalne akcije spomenikov je sprožila pospešen organiza-cijski postopek za izvedbo kompleksne reševalne misije, ki jo je diktirala hitro naraščajoča gladina Nila, saj naj bi voda prva najdišča poplavlila že v treh letih od začetka gradnje. Unescovi kampanji, pri kateri je v manjšem ali večjem obsegu sodelovalo 50 držav, se je kmalu pridružila tudi Jugoslavija. Poleg tehnično-strokovne pomoči v Unescovem dokumentacijskem cen-tru v Kairu je bil njen doprinos na terenu opazen predvsem na področju snemanja, konzerviranja in restavriranja krščanskih poslikav med letoma 1963 in 1964 na objektih v Wadi es-Sebui (Egipt), Abu Hodi (Egipt), Abdullah Nirgiju (Egipt) in Sheikh Abd el-Ghadirju (Sudan). Jugoslovanska udeležba v Unescovi reševalni akciji časovno sovpađa z vrhuncem jugoslovansko-egiptovskih odnosov, ki se med drugim manifestirajo v sodelovanju na nivoju globalne politike in sklicu prve konference gibanja neuvrščenih v Beogradu leta 1961. Čeprav jugoslovanska udeležba v Unescovi akciji reševanja spo-menikov stare Nubije ni bila zanemarljiva, e glede na izrazito tesne prija-teljske odnose z Egiptom kljub temu presenetljivo, da se Jugoslavija v kam-panjo ni vključila bolj intenzivno. Pričujoči prispevek temelji na raziskavi arhivskega gradiva, povezanega z jugoslovansko odpravo v Nubijo med letoma 1963 in 1964, pri čemer se osredotoča zlasti na organizacijske vidike tega projekta.

ABSTRACT

In the latter part of the 1950s, the Egyptian government, led by Gamal Abdel Nasser, in collaboration with the Soviet Union, initiated preparations for the construction of one of the most daring infrastructure projects of its time, the Aswan High Dam. This project, vital for Egypt's ongoing economic development, also carried a spectrum of adverse effects. The impoundment of the Nile led to the creation of Nasser's Lake, then the largest artificial reservoir, on the southern side of the dam. The swelling waters posed a threat not only to numerous Nubian settlements but also to the invaluable archaeological sites of ancient Nubia. UNESCO's alertness to this impending cultural loss led to the decision, in December 1959, to launch an internationally coordinated effort to safeguard these historic treasures. This UNESCO-led initiative propelled a rapid organizational response to counteract the rising Nile waters, slated to inundate numerous archaeological sites within three years of the dam's construction. Yugoslavia swiftly joined this global endeavor, among the first to pledge support. Its involvement, alongside that of 49 other nations, spanned various roles, including technical assistance and professional contributions at the UNESCO Documentation Center in Cairo. Notably, Yugoslavia played an important role in recording, conserving, and restoring Christian paintings between 1963 and 1964 at the sites of Wadi es-Sebui (Egypt), Abu Hodah (Egypt), Abdullah Nirgi (Egypt), and Sheikh Abd el-Ghadir (Sudan). Yugoslavia's participation in the UNESCO rescue campaign coincided with the zenith of Yugoslav-Egyptian relations, marked by collaboration in global politics and the hosting of the inaugural Non-Aligned Movement conference in Belgrade in 1961. Despite its active involvement in the UNESCO initiative, Yugoslavia's focus solely on rescuing the Coptic wall-paintings in the campaign seems somewhat unexpected, particularly considering its close and amicable ties with Egypt. The following analysis draws upon archival materials related to the Yugoslav expedition to Nubia from 1963 to 1964, with a specific focus on the organizational aspects of this significant undertaking.

UVOD

Unescova mednarodna kampanja za reševanje spomenikov stare Nubije se je v zgodovino zapisala kot največja reševalna akcija kulturnih spomenikov. V različnih obsegih se je v kampanjo vključilo petdeset različnih držav,¹ med katerimi je bila tudi Jugoslavija. Jugoslovanska udeležba se je po svojem finančnem prispevku presenetljivo uvrstila na deveto mesto med sodelujočimi državami.² Navidezno visok vložek v kampanjo pa je treba brati v luči izredno velikih razlik med donacijami in angažmaji posameznih držav v Unescovi kampanji, še posebej, če ga postavimo ob bok donacijam Združenih držav Amerike, ki so v kampanjo investirale večinski del vseh sredstev. Prevladujoč angažma Zahoda na področju zaščite ogrožene kulturne dediščine vsekakor ni bil golo naključje. Ironija celotnega projekta je razvidna že skozi dejstvo, da je po neuspešnih pogajanjih z Zahodom Egipt sredstva in tehnično podporo za izgradnjo Asuanskega visokega jezua prejel s strani Sovjetske zveze. ZDA so se iz financiranja projekta umaknile po egiptovskem dogovoru o nakupu sovjetskega orožja in priznanju Ljudske republike Kitajske.³

Obstoječe študije o nubijski kampanji večinoma izhajajo iz perspektive Unescovega prizadevanja za reševanje ogrožene dediščine. Zaradi svoje osredotočenosti na organizacijo celotne kampanje, zbiranje finančnih sredstev in reševanje posameznih spomenikov pogosto izpuščajo ideološke in politične motive, ki so bili prisotni v dinamiki hladne vojne in so vplivali na potek same kampanje.⁴ Zgovoren primer takšnega ideološkega ozadja

1 »International Campaign to Save the Monuments of Nubia.« Dostopno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374553/PDF/374553eng.pdf.multi> (dostop: marec 2024).

2 Säve-Söderbergh, Torgny. *Temples and Tombs of Ancient Nubia. The International Rescue Campaign at Abu Simbel, Philae and Other Sites*. New York: Thames and Hudson Inc., 1987, 232–233.

3 Aburish, Said. *Nasser. The Last Arab*. New York: St. Martin's Press, 2004, 104; Ikram, Khalid. *The Political Economy of Reforms in Egypt. Issues and Policymaking since 1952*. Kairo, New York: The American University in Cairo Press, 2021, 157.

4 Poleg tega obstoječe študije o nubijski kampanji praviloma ignorirajo notranjepolitično dogajanje v Egiptu. Oba vidika, dinamika hladne vojne in notranjepolitična situacija v Egiptu, sta bila v nekoliko večji meri naslovljena šele v knjigi Williama Carruthersa, *Flooded Pasts. Unesco, Nubia and the Recolonization of Archaeology*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2022.

lahko zasledimo v razpravah pododbora za proračunska sredstva ameriškega senata za leto 1964. Ob razpravi o višini nadaljnjih ameriških donacij za reševanje templja Abu Simbel je Lucius D. Battle, pomočnik državnega sekretarja za izobraževalne in kulturne zadeve, reševalno akcijo predstavil v kontekstu blokovske delitve: »Nobena članica sovjetskega bloka ne prispeva [v Nubiji] /.../ to od držav, v katerih prevladuje komunizem, počne zgolj Jugoslavija. Ta razlika v odnosu do zaščite teh spomenikov označuje temeljno razliko v našem pogledu na pomen zgodovine in skupne kulturne dediščine zahodnega človeka.«⁵

Tudi jugoslovanskega vstopa v akcijo ne moremo razumeti mimo notranjih in zunanjepolitičnih dinamik. Izpostavljeno deveto mesto obsega jugoslovanskega finančnega prispevka v kampanjo lahko razumemo na dva načina. Že bežen pogled na gospodarske zmožnosti Jugoslavije na prehodu v šestdeseta leta ne pušča velikih dvomov, da govorimo o državi v razvoju, ki je bila navkljub rastočim tendencam po večji afirmaciji v globalni politiki še vedno v fazi industrializacije. Skozi to perspektivo je njen finančni doprinos za reševanje templja Abu Simbel nedvomno izjemen in nesorazmeren s primerljivimi državami. Ta pogled se nekoliko relativizira, ko na vstop Jugoslavije v kampanjo pogledamo skozi prizmo izredno tesnih meddržavnih odnosov z Egiptom. Potek Unescove kampanje namreč časovno sovпада s širšim vrhuncem jugoslovansko-egiptovskih odnosov, kar se je manifestiralo tudi z organizacijo prve konference neuvrščenih držav v Beogradu septembra 1961. Jugoslovanski vpliv v Egiptu je v obdobju začetka nubijske kampanje segal vse od krepitve gospodarskega sodelovanja, širitve kulturno-tehničnih sporazumov do notranjega ideološkega vpliva pri izvajanju obsežnih družbeno-političnih reform v Egiptu.⁶

5 Prav tam, 209–210.

6 Več o jugoslovansko-egiptovskih odnosih ob začetku nubijske kampanje glej: Smolič, Žiga. »Jugoslovanski pogled na Združeno arabsko republiko v letu 1961.« *Retrospektive*, 5/2–3 (2022): 9–78.

Prvi koraki Unescove kampanje

»Ohranitev zapuščine človeštva ni nič manj pomembna od graditve jezov, vzpostavljanja tovarn in večje blaginje ljudi.«⁷ (Gamal Abdel Naser)

Nubijska kampanja je imela poleg svojega obsega tudi številne druge specifikke in zanimivosti. Ena izmed teh je zagotovo sama hitrost, s katero je bila akcija izvedena. Četudi je bila ideja o postavitvi večjega jezua na Nilu stara vsaj toliko kot oblast gibanja Svobodnih oficirjev,⁸ ki nastopi z revolucijo leta 1952, so se konkretne priprave na reševalno akcijo začele izredno pozno, tako rekoč šele ob začetku gradnje Asuanskega visokega jezua.

Kot eden izmed prelomnih mejnikov začetka kampanje se pogosto omenja apel Vittorina Veroneseja, generalnega direktorja Unesca, ki je 8. marca 1960 k sodelovanju v mednarodni akciji povabil vse države članice Unesca.⁹ Vsekakor pa to ni bil prvi korak. Sosledju dogodkov, ki so privedli do organizacije Unescove kampanje, lahko sledimo že od leta 1954, ko je Unesco podprl vzpostavitev Dokumentacijskega in študijskega centra za zgodovino umetnosti in civilizacije starega Egipta (krajše: Dokumentacijski center) v Kairu. Na prošnjo Unesca je priznana francoska egiptologinja, Christiane Desroches Noblecourt, v Egipt odpotovala z namenom, da egiptovski vladi svetuje pri vzpostavitvi omenjenega centra, katerega prvotna naloga je bila vezana na dokumentacijo grobnic v tebanski nekropoli (Luksor). Sodeč po sklepu Generalne konference Unesca v Montevideu je bilo poslanstvo novega Dokumentacijskega centra v Kairu kmalu preusmerjeno na fotografsko dokumentiranje spomenikov stare Nubije. Do septembra 1955 je Unesco na dokumentacijski center poslal prve strokovnjake in opremo za

7 Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia*, 90.

8 Naser, Gamal Abdel. *Filozofija revolucije*. Sarajevo: Džepna knjiga, 1956, 84–85.

9 DA, PA, 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 413306. Oddeljenje za mednarodne organizacije. »Zabeleška o učešču Jugoslavije u medjunarodnoj akciji očuvanja kulturnih spomenika stare Nubije.« Beograd, 25. marec 1960.

terensko delo in pod vodstvom takratnega rektorja Univerze Ain Shams, Ahmeda Badawija, so se v Nubijo kmalu napotile prve ekspedicije.¹⁰

Prva opozorila o ogroženosti nubijskih spomenikov zaradi napovedane gradnje jezua so namreč s strani Mustafe Amera, takratnega direktorja Službe za antikvitete v Egiptu, prišla že leta 1954, tj. leto dni pred izbiro dokončne lokacije gradnje Asuanskega visokega jezua. Kljub nekaterim vmesnim korakom na poti k organizaciji kampanje v naslednjih letih, je dokončna odločitev o Unescovem sodelovanju in organizaciji mednarodne akcije padla šele na predvečer gradnje Asuanskega visokega jezua.

Egiptovski kulturni minister, Tharwat Okasha, se je leta 1959 srečal s pomočnikom generalnega direktorja Unesca, Renéjem Maheujem, da bi ga prepričal v Unescovo udeležbo v reševalni akciji.¹¹ Istega leta, v mesecu oktobru, je v Kairu potekalo mednarodno srečanje, kjer je Egipt prvič predstavil ponudbo, da bi lahko sodelujoče države in institucije v domače muzeje odnesle do 50 odstotkov vseh najdb.¹² Namen takšne mamljive ponudbe je bilo spodbuditi k čim večji mednarodni udeležbi v Unescovi akciji. Sodelujoče države so ponujeno v veliki meri sprejele in številni predmeti so bili odpeljani v tujino, kjer so danes sestavni del največjih egiptoloških zbirk. V tem pogledu je bila Jugoslavija bolj izjema kot pravilo, saj v okviru nubijske kampanje v Jugoslavijo uradno ni bil prepeljan noben artefakt,¹³ kljub drugačnim ambicijam določenih institucij in posamezni-

10 Hassan, A. Ferki. »The Aswan High Dam and the International Rescue Nubia Campaign.« *African Archaeological Review*, 24/3–4 (2007): 73–94, 79.

11 Prav tam, 80.

12 Carruthers, William. *Flooded Pasts. Unesco, Nubia, and the Recolonization of Archaeology*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2022, 152.

13 Todorović, Miloš. *Srbija i Egipat. Srpsko-egipatski međukulturni odnosi*. Beograd: Udruženje za promociju kulturne raznolikosti Alia Mundi, 2021, 79.

kov.¹⁴ Säve-Söderbergh, priznani švedski egiptolog, je v delu *Temples and Tombs of Ancient Nubia* zapisal, da so bili motivi večine držav, udeležениh v mednarodni akciji, naravnani prav v smeri obogatitve lastnih muzejskih zbirk. Med svetlimi izjemami v tem pogledu je med drugim izpostavil tudi Jugoslavijo: »Menim, da je občutek nacionalne odgovornosti za pomoč sočlanici Unesca odigral veliko vlogo pri prihodu ekspedicij iz Španije, Gane, Jugoslavije, Univerze Humboldt in Heidelberg, ter Švice.«¹⁵

Naslednji pomemben korak v kronologiji organizacije mednarodne kampanje je bilo zasedanje Izvršnega sveta Unesca, ki je potekalo med 23. novembrom in 5. decembrom 1959. Na njem je bila dokončno sprejeta odločitev, da bo Unesco aktivno sodeloval v akciji reševanja spomenikov stare Nubije. Za hiter in učinkovit zagon mednarodne akcije je bila potrebna dobra organizacijska struktura kampanje. V ta namen je organizacija osnovala tri komiteje: Častni komite pokroviteljev, Mednarodni akcijski komite in Izvršni komite.¹⁶ Ob boku teh sta bila naknadno ustanovljena še Posvetovalni komite in organizacijski »podaljšek« v obliki nacionalnih komitejev, ki so delovali kot posredniki med Unescom in posameznimi državami članicami.

Generalni direktor Unesca, Vittorino Veronese, je apel, s katerim je 8. marca 1960 vse članice Unesca pozval k udeležbi v mednarodni kampanji, otvoril z besedami:

Dela na gradnji velikega jezua blizu Asuana so se začela. V manj kot petih letih se bo srednja dolina Nila spremenila v ogromno jezero. Čudovitim zgradbam, med

14 Interes za pridobitev arheoloških predmetov znotraj Jugoslavije je bil razviden tako s strani Zavoda za varstvo spomenikov kulture kot tudi znotraj Nacionalne komisije za Unesco, ki je pred uradnim vstopom v kampanjo zapisala: »Pomembna pa je tudi možnost, ki se ponuja z morebitno pridobitvijo dragocene zbirke predmetov ali posebnih objektov izredne arheološke, kulturno-zgodovinske in umetniške vrednosti.« Vir: DA, PA, 1960, UN 592, fascikel 158, mapa 1, signatura 423892. Jugoslovanska nacionalna komisija za UNESCO. »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije.« Beograd, 9. september 1960, 4.

15 Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia*, 198.

16 DA, PA, 1960, UN 592, fascikel 158, mapa 1, signatura 423892. Jugoslovanska nacionalna komisija za UNESCO. "Medjunarodna akcija za očuvanje spomenika Nubije." Beograd, 9. september 1960, 1–2

najlepšimi na tem planetu, grozi, da jih bo poplavlila voda, zaustavitev katere bo sicer oplodila širna prostranstva puščave. Toda kakšno grozno ceno bi lahko plačali za ta nova polja, prepuščena traktorjem in virom energije za bodoče tovarne. A vendarle, ko pride do vprašanja preživetja živečih in trpečih ljudi, ne more biti nobenega pomisleka o tem, ali bomo žrtvovali granitne in porfirne figure /.../ Med dediščino preteklosti in neposredno usodo prebivalstva, ki živi v revščini v senci ene največjastnejših dediščin zgodovine, med pridelkom in templji, se res ni lahko odločiti.¹⁷

V navedenem pozivu, ki predstavlja uradni začetek mednarodne kampanje za reševanje nubijskih spomenikov,¹⁸ je mogoče zaznati tudi določeno taktično previdnost direktorja Unesca. Ta se s svojimi besedami ni želel zoperstavljati Naserjevi politiki in njegovim prizadevanjem za razvoj egiptovskega gospodarstva. Začetek mednarodne akcije je namreč treba razumeti v kontekstu, da je le nekaj let pred tem Egipt izgnal britansko vojsko po sedemdesetletni okupaciji, Unesco pa je bil s strani Naserja razumljen kot nevladna alternativa zahodnih institucij.¹⁹

Poleg vprašanj neposredne izvedbe in organizacije je osrednji izziv v samem začetku izhajal iz vprašanja financiranja kampanje, saj Egipt in Sudan sama finančno ne bi bila zmožna izvesti reševalne akcije v takšnem obsegu. Zelo hitro je tudi postalo jasno, da bo reševalna kampanja krepko preseгла finančne zmožnosti, ki jih je imel Unesco na voljo prek ustaljenih fondov držav članic. Sodeč po informacijah Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco se je prav v navezavi na izzive financiranja kampanje postavljalo vprašanje, kdo bo nosilec te mednarodne akcije. Prevladalo je namreč prepričanje, da bi zahodne države investirale bistveno večje vsote,

17 »Appeal by Vittorino Veronese.« Dostopno na: <http://ancien.nubie-international.fr/ajaxfilemanager/uploaded/annVittorinoEng.pdf> (dostop: maj 2024).

18 »Working Together: Abu Simbel.« Dostopno na: <https://whc.unesco.org/en/story-abu-simbel/> (dostop: marec 2024).

19 Betts, Paul. »The Warden of World Heritage. UNESCO and the Rescue of the Nubian Monuments.« *Past and Present*, 10 (2015): 100–125, 108.

v kolikor bi bil nosilec akcije Unesco in ne vladi Egipta in Sudana.²⁰ Finančni angažma držav je ne glede na to ostajal precej nizek. Občutno največja je bila zaveza ZDA, ki so do pomladi 1961 sprejele odločitev, da bodo v kampanjo prispevale okoli 10.000.000 dolarjev. Ne glede na visok finančni doprinos ZDA v kampanjo je to predstavljalo zgolj približno desetino vseh predvidenih stroškov kampanje, saj so prvotne ocene znašale približno 100 milijonov dolarjev.²¹

Ne glede na ključno vlogo Unesca pri zbiranju sredstev in organizaciji kampanje tudi vladi Egipta in Sudana nista bili zgolj pasivni opazovalki. Čeprav po finančni strani sami ne bi uspeli izvesti reševalnega projekta v takšnem obsegu, sta vendarle ves čas dejavno sodelovali v reševalni akciji, tako s terenskim arheološkim in konzervatorskim delom, premostitvami artefaktov, kot tudi s finančnimi doprinosi.²² Egipt je na primer s prvimi terenskimi deli na reševanju spomenikov pričel tekom leta 1959, ko je celotno arheološko dejavnost v državi preusmeril na ogroženo območje in začel z aktivnimi pripravami za reševanje templjev Taffa, Debod in Qertassi.²³

JUGOSLOVANSKI VSTOP V MEDNARODNO KAMPANJO

Jugoslavija je na prelomu v šestdeseta leta že beležila pestro zgodovino sodelovanja z Unescom. Članica organizacije je uradno postala marca 1950, čeprav je bila v delovanje te organizacije vpletena že pred tem, jugoslovanska delegacija pa je bila prisotna tudi na podpisu Unescove ustave

20 DA, PA. 1960, UN 592, fascikel 157, mapa 16, signatura 419174. DSIP na veleposlaništvo FNRJ v Kairu. »Spasavanje nubijskih spomenika.« Beograd, 19. julij 1960.

21 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 413306. Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO. »Zabeleška o spasavanju nubijskih spomenika.« Beograd, 28. april 1961.

22 Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia*, 198.

23 DA, PA. 1960, UN 592, fascikel 157, mapa 12, signatura 41977. Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO. »LIII Sastanak Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO.« Beograd, 29. januar 1960, 2.

leta 1945.²⁴ Poslanstvo Unesca je razumela zlasti v kontekstu pomoči nerazvitim državam na področju izobraževanja, znanosti in kulture. V širši perspektivi lahko izpostavimo, da je Jugoslavija v Unescu videla kredibilen vzporedni mehanizem, ki je lahko deloval kot podaljšek njene zunanje politične dejavnosti. Poleg tega so njena nadaljnja prizadevanja in sodelovanja z Unescom temeljila tudi na lastni izkušnji, saj je z organizacijo že leta 1951 podpisala »Sporazum o tehnični pomoči« in tako med letoma 1951 in 1961 koristila številne oblike pomoči na področju razvoja izobraževanja v skupnem znesku 639.400 ameriških dolarjev.²⁵

Jugoslavija je v začetni fazi aktivno sledila pripravam mednarodne kampanje za reševanje spomenikov stare Nubije, dohajala pričakovanja Unesca in pri tem celo prehitela številne druge članice. Tako je prva obravnava vprašanja o morebitni jugoslovanski udeležbi v mednarodni kampanji na sestanku Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco potekala že 29. januarja 1960, tj. le nekaj tednov po začetku gradnje Asuanskega visokega jezusa.²⁶ Le tri dni pozneje je Jugoslovanska nacionalna komisija za Unesco napotila prvo prošnjo za odobritev jugoslovanske udeležbe v kampanji na Zvezni izvršni svet (krajše: ZIS).²⁷ Prošnja je predvidevala zgolj načelno privolitev sodelovanja in vzpostavitev nacionalnega komiteja, ki bi koordiniral jugoslovansko udeležbo v akciji, kot je bilo to predvideno v Unescovem načrtu kampanje,²⁸ vendar ni prejela odobritve.

Skoraj sočasno z omenjenim sestankom Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco je Krsto Crvenkovski (zvezni sekretar za izobraževanje in kulturo), ki je vodil jugoslovansko kulturno delegacijo na obisku v Egiptu,²⁹

24 DA, PA. 1963, UN 592, fascikel 155, mapa 592/1, signatura 49611. Odeljenje za mednarodne organizacije. »UNESCO – karakteristike dosadašnjeg razvoja i buduci zadaci.« Beograd, 19. marec 1963, 7.

25 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 10, signatura 428914. »Tehnična pomoč UN u oblasti prosvete, nauke i kulture.« Beograd, 20. november 1961, 7.

26 »LIII Sastanak Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO.«, 1.

27 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 413306. Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO, 6. februar 1960, 1.

28 Prav tam.

29 »Naša misija v Sudanu.« *Delo*, nedelja, 24. januar 1960, 1.

egiptovskemu ministru za kulturo, Tharwatu Okashi, podal načelno pripravljenost sodelovanja v akciji.³⁰ V sklopu tega obiska je Crvenkovski tudi Sudancem obljubil pomoč pri reševanju manjšega templja.³¹ Kljub obljubam je prošnja Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco na Zvezni izvršni svet, ki naj bi potrdil jugoslovansko sodelovanje v mednarodni kampanji, ostala neodobrena, zato je mesec dni pozneje sledil nov poziv.³² Vpogled v omenjeni prošnji je zanimiv tudi s perspektive poskusov prikaza skladnosti mednarodne kampanje z jugoslovanskimi zunanjepolitičnimi smernicami. Izpostavljali sta parole »aktivnega sobivanja«,³³ solidarnostne politike, krepitev odnosov z Egiptom in Sudanom ipd., kar je lepo razvidno iz izseka druge prošnje:

S sodelovanjem v tej mednarodni akciji bo Jugoslavija udeležena v doslej največjem skupnem kulturnem podvigu, ki ima naravo ефективne mednarodne solidarnosti, in bo tako, v skladu s svojim konceptom in prakso aktivnega sobivanja, še enkrat manifestirala svojo privrženost načelom Unesca oziroma OZN. Poleg tega ima lahko udeležba Jugoslavije v tej akciji poseben pomen potrditve nadaljnjega razvijanja dobrih odnosov z Združeno Arabsko Republiko in Sudanom.³⁴

-
- 30 »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije.«, 3; Mađarić, Vlado. »Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije« V: Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije, 17–28. Zbornik zaštite spomenika kulture. Beograd: jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, 1965, 24.
- 31 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 413306. Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO. »Naše učešće u spasavanju Nubijskih spomenika.« Beograd, 6. oktobar 1961.
- 32 DA, PA. 1960, UN 592, fascikel 159, mapa 9.
- 33 Aktivno sobivanje oz. »aktivna koegzistenca« je termin, ki je poosebljal nove jugoslovanske zunanje-politične smernice širokega političnega povezovanja z globalnim jugom na prelomu petdesetih let prejšnjega stoletja. V govoru pred Zvezno narodno skupščino leta 1955 je Josip Broz – Tito ta koncept predstavil takole: »To je politika aktivnega in konstruktivnega mednarodnega sodelovanja s ciljem iskanja načina za reševanje vseh odprtih mednarodnih problemov in odklanjanja izvora mednarodne napetosti ... Tovrstna politika po eni strani izključuje vsakršno pasivno ali ravnodušno stališče do mednarodnih konfliktov in poziva na stike, pogajanja in sporazumno reševanje problemov z vsemi temi državami, ne glede na družbeno ureditev ali obči pogled na svet.« Vir: »Stavovi Jugoslavije o politiki aktivne miroljubive koegzistencije.« Vir: *Jugoslovenski pregled*, november, 1961, 483.
- 34 »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije«, 4.

Tudi onkraj vprašanj zunanjepolitičnega prestiža Jugoslavije znotraj Organizacije Združenih narodov in med državami globalnega juga je bilo, zlasti z vidika izredno tesnih odnosov z Egiptom, težko pričakovati, da se Jugoslavija ne bi vsaj delno vključila v mednarodno akcijo pomoči. Kakšni so bili torej razlogi za začetne zadržke Jugoslavije pri vstopu v akcijo? Prvi razlog je verjetno ta, da sta bila Jugoslovanska nacionalna komisija za Unesco in Jugoslovanski inštitut za zaščito spomenikov kulture že preobremenjena z zaščito lastne kulturne dediščine.³⁵ Poleg tega je jugoslovanska politika taktično počakala, da postane vsaj delno razviden obseg mednarodne akcije, saj so tudi številne druge države zavlačevale z dokončno potrditvijo svoje udeležbe.

Med razlogi za začetne zadržke je nadalje treba izpostaviti tudi širše politične okoliščine v Egiptu v tem obdobju. Obstoječe študije o nubijski kampanji se običajno osredotočajo na potek same reševalne akcije in zanemarijajo dejavnik pestrega notranjepolitičnega dogajanja v Egiptu v tem času. V luči procesa nacionalizacije, širokih državnih reform, notranjih reakcij, mednarodne aktivnosti egiptovske politike, kot tudi same odcepitev Sirije iz Združene arabske republike jeseni 1961 je bila organizacija Unescove nubijske kampanje za egiptovsko oblast skoraj marginalnega pomena. To je jasno razvidno tudi na nivoju jugoslovansko-egiptovskih odnosov. V začetku šestdesetih let je Jugoslavija aktivno sodelovala pri reševanju ključnih problemov in izzivov, s katerimi se je soočala egiptovska oblast, kljub temu pa se tematika nubijske reševalne akcije praktično ni pojavljala v uradnih pogovorih med srečanji egiptovskih in jugoslovanskih predstavnikov v tem obdobju.

Zvezni izvršni svet je 15. julija 1960, več kot pol leta po prejeti prvi prošnji Nacionalne komisije za Unesco, vendarle izdal načelno odobritev jugoslovanske udeležbe v akciji in ob tem imenoval Nacionalni komite za izvedbo mednarodne akcije za zaščito spomenikov Stare Nubije v Jugoslaviji (krajše:

35 Radonjić, Nemanja. »Duh zajedništva? Jugoslavija i Unesco u akciji spasavanja spomenika stare Nubije tokom šesdesetih godina XX veka.« V: *Pod Lupom. Staroegipatske zbruke u muzejima u Srbiji. Under the Spotlight. Ancient Egyptian Collections in the Museums of Serbia*, ur. Emilia Epštajn, 95–101. Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2019, 100.

Nacionalni komite). Ustanovitev komiteja je med drugim pospremila odločitev, da mora biti na teren v Egipt in Sudan poslana delegacija, ki bi preučila možnosti jugoslovanske udeležbe v akciji. Tako je bila 9. septembra določena petnajstčlanska sestava komiteja, ki je vključevala raznolik nabor političnih in strokovnih predstavnikov, med njimi tudi tri Slovence: sekretarja Zveznega izvršnega sveta za informacije, Bogdana Osolnika, in dva akademska profesorja, Josipa Korošca in arhitekta Marjana Mušiča.³⁶ Prvi sestanek novoustanovljenega komiteja je bil sklican 16. septembra 1960 v prostorih Inštituta za družbene vede v Beogradu, kjer je bil za predsednika komiteja določen Radivoj Uvalić, ki je maja 1960 sodeloval na sestanku Mednarodnega akcijskega komiteja v Parizu.³⁷

Na prvem srečanju je komite sprejel odločitev, da v Egipt in Sudan napotijo odpravo, ki bi na širšem območju predvidene akcije s pristojnimi organi preučila možnosti jugoslovanske udeležbe v akciji in določila konkretne oblike jugoslovanskega sodelovanja. S sklepom sekretarja za izobraževanje in kulturo ZIS so bili za člane te odprave potrjeni Radivoj Uvalić (direktor Inštituta za družboslovne vede in predsednik Nacionalnega komiteja), Vlado Mađarić (direktor Zveznega Inštituta za zaščito spomenikov kulture) in Branko Gavella (profesor na Univerzi v Beogradu in član Nacionalne komisije).³⁸

Omenjena trojica se je v Egiptu in Sudanu mudila med 12. in 26. oktobrom 1960.³⁹ Na podlagi tega obiska je Nacionalni komite zaključil, da je treba v dokumentacijski center v Kairo čim hitreje napotiti skupino jugoslovanskih arhitektov. Takrat je bila sprejeta tudi odločitev, da bo skupina restavradorjev sodelovala pri reševanju zidnih poslikav v Egiptu in Sudanu, pri čemer bodo točne lokacije objektov določene naknadno. Izpostavili so

36 »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije«, 1.

37 DA, PA. 1960, UN 592, fascikel 157, mapa 16, signatura 419174. DSIP na veleposlaništvo FNRJ v Kairu. »Spasavanje nubijskih spomenika« 19. julij 1960.

38 DA, PA. 1960, UN 592, fascikel 158, mapa 1, signatura 425632. Jugoslovanska nacionalna komisija za UNESCO na DSIP, 29. september 1960.

39 Mađarić, »Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije«, 25.

tudi potrebo po razmisleku o možnostih sodelovanja pri zaščiti templja Abu Simbel, o sodelovanju jugoslovanskih strokovnjakov pri premestitvi enega izmed templjev v Egiptu ali Sudanu ter o dodatnem zagotavljanju pomoči v obliki materiala in opreme.⁴⁰

Prvo omembo jugoslovanskega sodelovanja v mednarodni Unescovi kampanji lahko v slovenskih medijih zasledimo 30. septembra 1960 v časniku *Delo*. Ta med drugim napove odhod zgoraj omenjene delegacije v Kairo. Prispevek je pomenljiv tudi z vidika javne artikulacije visokih pričakovanj v zvezi s potencialno jugoslovansko udeležbo v mednarodni akciji, ki so jih takrat gojili v Zveznem inštitutu za varstvo kulturnih spomenikov. Razvidno je, da so bila septembra 1960 pričakovanja Inštituta bistveno višja od poznejše realizacije:

Naša država se je pridružila mednarodni akciji z veliko pripravljenostjo in z željo, da bi bila njena pomoč čim učinkovitejša. Po mnenju Zveznega inštituta za varstvo kulturnih spomenikov bi lahko poslali v Nubijo skupino arheologov, ki bi sodelovala pri arheoloških raziskovanjih. Skupina naših arhitektov in slikarjev-konservatorjev bi lahko pomagala pri premeščanju arhitektonskih objektov in spomenikov stenskega slikarstva. Naši strokovnjaki bi prav tako lahko sodelovali pri izdelavi tehnične in znanstvene dokumentacije itd. Kakšna pomoč pa bo najbolj potrebna in najbolj koristna, bo konkretno ugotovila naša delegacija, ki bo odpotovala v Egipt in se tamkaj posvetovala s člani strokovnega komiteja. Vodja te delegacije, ki bo v kratkem krenila na pot, bo dr. Radivoj Uvalić, predsednik Jugoslovanskega nacionalnega komiteja za izvedbo te reševalne akcije.⁴¹

Navedeni odlomek je v skrajšani obliki zgolj povzemal predhodne razprave in predloge Inštituta za varstvo spomenikov kulture, pri čemer lahko poleg naštetega izpostavimo tudi visoka pričakovanja o vključitvi jugoslovanskih podjetij v potekajočo reševalno akcijo v Nubiji. Predvidevali so pošiljanje skupine arheologov, geodetov, arhitektov, slikarjev, fotografov, gradbenega materiala in strokovno-tehničnih kadrov, kot so gradbeniki,

40 Prav tam.

41 »Beograjski kulturni zapiski.« *Delo*, št. 268, 30. september 1960, 6.

inženirji, hidroinženirji ipd.⁴² Takrat že močna prisotnost jugoslovanskih tehničnih podjetij v Egiptu je ob boku s tesnimi državnimi odnosi nekako logično nagovarjala zgornja pričakovanja inštituta.

Jugoslovanskemu nacionalnemu komiteju je bil ob vzpostavitvi zagotovljen proračun v višini 30 milijonov dinarjev. Glede konkretne razdelitve teh sredstev je bilo sklenjeno, da bo komite deloval samostojno. Julija 1960 je Državni sekretariat za zunanje zadeve (takratno ministrstvo za zunanje zadeve, krajše: DSIP) veleposlaništvu FNRJ v Kairu določil, naj naredi lastno poizvedbo o možnostih jugoslovanske udeležbe in preveri kakšne oblike sodelovanja so v Unescovi kampanji predvidele druge vključene države. Ta poteza zgovorno priča o previdnosti jugoslovanske zunanje politike. Poleg poizvedovanja o obsegih udeležbe drugih je DSIP od veleposlaništva v Kairu prioriteto zahteval tudi ocene stališč egiptovske oblasti do Unescovega odnosa do vlad Egipta in Sudana.⁴³

Organizacija jugoslovanske udeležbe v reševalni akciji je nekoliko zamujala, vendar v tem pogledu ni drastično zaostajala za drugimi državami udeleženkami. Po informacijah Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco so do septembra 1960 le redke države dejansko začele z aktivno pomočjo ali delom na reševanju spomenikov. V zvezi z mednarodno situacijo do septembra 1960 je jugoslovanska nacionalna komisija poročala, da je belgijska vlada že odredila 1.000.000 belgijskih frankov ter vzpostavila Nacionalni komite za izvedbo reševalne akcije; v ZDA so ameriške univerze in muzeji izrazili pripravljenost, da na teren pošljejo svoje strokovnjake; v Španiji je bil vzpostavljen Nacionalni komite; belgijska egiptološka fundacija »Kraljica Elizabeta« je ponudila, da prevzame vsa fotometrična dela in popolno izkopavanje enega najdišča, ki bi ga odredila vlada Sudana; v Sudanu je takrat na izkopavanjih sodelovalo Egiptološko raziskovalno društvo iz Londona; med neuvrščenimi državami pa je le Indija izpostavila

42 »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije«, 4–5.

43 »Spasavanje nubijskih spomenika.«

načelno pripravljenost, da na teren pošlje več strokovnjakov, medtem ko je en strokovnjak iz Gane že sodeloval pri izkopavanjih mesta Sera.⁴⁴

Kot že izpostavljeno, je bila po začetnem odlašanju 15. julija 1960 s strani ZIS-a potrjena vzpostavitev Nacionalnega komiteja, septembra istega leta je sledilo njeno prvo zasedanje, v vmesnem času pa so že bila odobrena prva sredstva za njegovo delovanje. Ne glede na načrtan organizacijski in finančni okvir Jugoslavija vse do aprila 1961, tj. skoraj leto dni po vzpostavitvi Nacionalnega komiteja, še vedno ni določila dejanskega načrta sodelovanja v Unescovi reševalni kampanji. Nastala situacija je močno odstopala od prvotne strategije Nacionalnega komiteja, ki si je ob svojem nastanku stremel k hitri določitvi delovnih akcij in njihovi izvedbi že v letih 1960 in 1961, pri čemer bi se načrt aktivnosti za naslednja leta oblikoval naknadno.⁴⁵

Neuradno so bili okvirni načrti udeležbe sklenjeni že na prelomu v leto 1961, po vrnitvi delegacije treh jugoslovanskih strokovnjakov iz Egipta in Sudana.⁴⁶ Član delegacije, Branko Gavela, je v zvezi s tem januarja 1961 za časopis *Borba* povedal:

Delegacija našega Nacionalnega odbora, ki je obiskala ZAR in Sudan in si ogledala vse ogrožene spomenike, meni, da je najbolj primerno, da naša država pri tem pomaga s prevzemom velike akcije, s pošiljanjem strokovnih kandidatov za opravljanje nalog na tistih področjih, kjer imajo največ znanstvenih izkušenj. Našo pozornost bi namreč usmerili v konservacijo in restavriranje fresk, mozaiikov, morebiti tudi v demontažo in prenos kakšnega manjšega objekta.⁴⁷

Razlogi za zamudo pri vključevanju v akcijo niso v celoti razvidni. Iz izjave predsednika Nacionalnega komiteja, Radivoja Uvalića, je mogoče razbrati, da se je »/.../ ob koncu leta 1960 zgodil nesporazum med Nacionalnim

44 »Rešenje o imenovanju Nacionalnog komiteta za sprovođenje u Jugoslaviji međunarodne akcije za očuvanje spomenika Stare Nubije«, 3.

45 Prav tam, 4–5.

46 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 413306. DSIP na Jugoslovansko ambasado v Kartumu. Beograd, 3. april 1961.

47 Popović, Dragiša. »Operacija u Nubiji.« *Borba*, nedelja, 8. januar 1961, 9.

komitejem in DSIP-om, zaradi česar je prišlo do določene zamude v njihovem delu.«⁴⁸ Iz telegramov med DSIP-om in jugoslovanskima veleposlaništvoma v Kairu in Kartumu pa je mogoče razbrati, da je za del zamude kriva napaka v komunikaciji Jugoslovanskega nacionalnega komiteja s Sudanom in Egiptom. Na začetku leta 1961 je namreč Jugoslovanski nacionalni komite v Egipt poslal pismo ponudbo, da lahko v Dokumentacijski center takoj pošlje ekipo arhitektov in strokovnjakov za reševanje zidnega slikarstva. Izkazalo se je, da pisma niso bila podpisana in niso vključevala navedbe odgovorne institucije, v vsebinskem smislu pa so bolj spominjala na splošne smernice, po katerih naj bi veleposlaništvi v Kairu in Kartumu prevzele nadaljnje korake v kontekstu reševalne misije.⁴⁹

Nastala zmeda se je začela razreševati šele aprila 1961. Jugoslovanski nacionalni komite je zaprosil za dodatnih 20.000.000 dinarjev sredstev za delo na enem izmed templjev v Sudanu in sklenil, da bodo v prvem koraku v Egipt poslali 4 strokovnjake:⁵⁰ dva restavratorja, ki bi opravila prvi terenski ogled potencialnih objektov,⁵¹ kjer bi pozneje reševali zidne poslikave, in dva arhitekta za delo v Dokumentacijskem centru v Kairu.

JUGOSLOVANSKA ARHITEKTA NA CENTRU ZA DOKUMENTACIJO V KAIRU

Dokumentacijski center v Kairu, ki je bil s podporo Unesca ustanovljen že leta 1955, je odigral eno ključnih vlog v mednarodno koordinirani akciji reševanja spomenikov stare Nubije. Že na samem začetku je bilo jasno, da v tako kratkem času ne bodo uspeli rešiti vseh ogroženih spomenikov.

48 »Zabeleška o spasavanju nubijskih spomenika.«

49 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, mapa 9, signatura 410012. DSIP na Jugoslovansko ambasado v Kairu. Beograd, 3. april, 1961.

50 Prav tam.

51 Seznam potencialnih objektov, kjer naj bi jugoslovanski restavratorji reševali zidne poslikave, je določilo egiptovsko ministrstvo za kulturo v priporočilu jugoslovanskemu Nacionalnemu komiteju. O tem gl. Vunjak, Mihailo in Milorad Medić. »Radovi na skidanju i prenošenju zidnih slika u Nubiji. Organizacija i metod rada.« V: *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*. Beograd: Jugoslovanski inštitut za zaščito spomenika kulture, 1965, 29.

Znotraj dokumentacijskega centra je zato obsežna skupina mednarodnih strokovnjakov izvajala sistematično dokumentiranje staroegipčanskih templjev v Nubiji. Rezultat trdega dela v letih intenzivne mednarodne kampanje je bogat arhiv, ki ga sestavlja na tisoče fotografij, načrtov in popisov objektov.⁵²

Z delom v dokumentacijskem centru v Kairu sta 15. maja 1961⁵³ začela jugoslovanska arhitektka Milka Čanak in Branislav Vulović.⁵⁴ Prvotno načrtovano dvomesečno delo, ki se je pozneje podaljšalo za več mesecev, je obsegalo dve glavni nalogi. Prva je zadevala preučevanje osnovne dokumentacije objektov na območju Nubije ter pridobitev ustreznega znanja o delovanju Dokumentacijskega centra. Metode dela od meritev, popisov in fotografske dokumentacije objektov v Nubiji do notranje sistematizacije gradiva je Milka Čanak nazorno popisala v prispevku za *Zbornik zaščite spomenikov* leta 1964.⁵⁵ Izobraževalni del njenega obiska v Kairu je razviden tudi iz dokumentov, ohranjenih v osebni zapuščini Milke Čanak.⁵⁶ Med njimi najdemo številne izpiske iz raznih egiptoloških študij in prerise načrtov posameznih spomenikov, pri čemer prevladujejo študije koptske arhitekture.⁵⁷ Drugi del njune naloge v dokumentacijskem centru pa je zadeval bržkone najbolj ambiciozen vidik jugoslovanske vključitve v kampanjo, s katero bi se Jugoslavija uvrstila med najaktivnejše države v mednarodni akciji: preučitev in določitev templja, ki naj bi ga samostojno premestili Jugoslovani.⁵⁸

52 Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia*, 65–67.

53 Navedba točnega datuma (med 14. in 19. majem 1961) se znotraj dokumentacije Jugoslovanske nacionalne komisije za Unesco, korespondence jugoslovanskega veleposlaništva v Kairu kot tudi v objavah Čanakove, Vunjaka in Medića razlikuje.

54 DA, PA, 1961, UN (584–592), fascikel 159, signatura 420023, mapa 10. »Zapisnik sa LX sastanka Jugoslovenske nacionalne komisije za Unesco, održanog 28. aprila 1961. 24. VI. 1961«, 8–9.

55 Čanak, Milka. »Centar za dokumentaciju i izučavanje istorije umetnosti i civilizacije staroga Egipta.« V: *Zbornik zaščite spomenika kulture XV*. Beograd: Jugoslovanski inštitut za zaštitu spomenika kulture, 1964.

56 Osebni arhiv Milke Čanak Medić. Arhiv hranijo sorodniki Milke Čanak v Beogradu.

57 Osebni arhiv Milke Čanak.

58 »Zabeleška o spasavanju nubijskih spomenika.«

O delu obeh jugoslovanskih arhitektov v Egiptu leta 1961 je ohranjenih relativno malo podatkov. Sodeč po dostopni dokumentaciji vidimo, da je bila določitev konkretnih nalog jugoslovanske udeležbe v Unescovi akciji predana na pleča dveh arhitektov. Podrobnosti zgodbe o templju, ki naj bi ga na varno lokacijo premestila Jugoslavija, ostajajo nepoznane. Iz arhivskih virov je razvidno zgolj to, da se razprava o določitvi templja zelo hitro izgubi iz dokumentacije in je tudi ob poznejših pripravih na jugoslovansko udeležbo le redko izpostavljena. Kljub temu sta se jugoslovanska arhitekta zelo hitro vključila v neposredne akcije reševanja spomenikov v Nubiji. Po kratkotrajnem delu v dokumentacijskem centru v Kairu sta kmalu pričela tudi s terenskim delom v Nubiji, pri čemer sta se osredotočila na dva objekta. Od julija 1961 (do najverjetneje septembra istega leta) sta izvajala dokumentacijo v templjih Dakka in Gerf Hussein ter pomagala pri pripravi načrtov za njun prenos na varnejšo lokacijo.⁵⁹ Reševanje ptolemajskega templja Dakke, ki ga je začel graditi kralj Ergamenes (vladal med letoma 295 in 275 pr. n. št), dokončal pa ga je Ptolemaj IV. Filopater (vladal med letoma 221 in 204 pr. n. št),⁶⁰ je bil eden izmed projektov, ki ga je takrat izvajala egipčanska ekipa.⁶¹ Že kmalu po začetku del sta se Egipčanom pridružila tudi Čanak in Vulović. V svojih zapisih se je Čanak spominjala izredno slabih pogojev terenskega dela. Tempelj Dakka je bil namreč med zimskimi meseci delno poplavljen zaradi višjega vodostaja, ki je bil posledica starega Asuanskega jezua,⁶² zaradi česar so bila dela na objektu mogoča samo v poletnih mesecih, vendar zaradi izredno visokih temperatur le nekaj ur dnevno in ponoči.⁶³

59 Čanak, Milka. »Učešče jugoslovenskih arhitekata u akciji spasavanja spomenika Stare Nubije.« V: Učešče Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije. Beograd: Jugoslovanski institut za zaštitu spomenika kulture, 1965, 81; DA, PA, 1961, UN (584–592), fascikel 159, UN 592, signatura 419982, mapa 10. Kairo, 22. junij 1961.

60 Säve-Söderbergh, *Temples and Tombs of Ancient Nubia*, 39.

61 Prav tam, 135.

62 Asuanski jez je predhodnik Visokega asuanskega jezua. Med letoma 1889 in 1902 je bil zgrajen s strani Britancev in bil v naslednjih desetletjih dvakrat zvišan. Vir: Carruthers, *Flooded Pasts*. 7.

63 Čanak, »Učešče jugoslovenskih arhitekata u akciji spasavanja spomenika Stare Nubije«, 82.

Delo jugoslovanskih arhitektov je bilo sprva načrtovano za obdobje dveh mesecev, a se je zaradi zahtevnega in zamudnega dela na terenu podaljšalo še za dva. Posredni dokaz, da sta jugoslovanska arhitekta svoje delo dobro opravila, je bil poziv egiptologinje Christiane Desroches Noblecourt, ki je na jugoslovansko veleposlaništvo v Parizu napotila prošnjo za čimprejšnjo vrnitev Milke Čanak in Branislava Vulovića.⁶⁴ Njena prošnja je bila uslišana in tako so ju znova poslali v Nubijo, kjer sta med 5. februarjem in 5. majem 1962 nadaljevala z dokumentiranjem templja Gerf Hussein.⁶⁵ Ob koncu njune druge poti so k njuni vrnitvi na teren pozivali tudi Egipčani.⁶⁶ Delo arhitektov Milke Čanak in Branislava Vulovića je bilo vpeto v egipčanske aktivnosti reševanja spomenikov v Nubiji, na žalost pa je zaradi pomanjkanja dokumentacije težko rekonstruirati dejanski obseg in doprinos njenega dela v Nubiji.

JUGOSLOVANSKA RESTAVRATORSKA EKSPEDICIJA V NUBIJI

Z zatonom ideje o samostojnemu premeščanju enega izmed templjev v Nubiji je od prvotnih načrtov za terensko udejstvovanje Jugoslavije v mednarodni akciji ostalo samo še sodelovanje na področju reševanja zidnih poslikav. Jugoslovanski ekipi strokovnjakov, ki so jo sestavljali Milorad Medić (vodja), Miha Pirnat, Mihailo Vunjak, Bogdan Kovačević in Jovan Nešković, je namreč med novembrom 1963 in majem 1964 na ogroženih objektih v Wadi es-Sebui (Egipt), Abu Hodi (Egipt), Abdullah Nirgiju (Egipt) in Sheikh Abd el-Ghadirju (Sudan) uspelo rešiti in delno konservirati 90 fragmentov

64 DA, PA, 1962, UN (590-592), fascikel 157, signatura: 423771, mapa 592/2. 20. julij 1962.

65 Čanak, »Učešće jugoslovenskih arhitekata u akciji spasavanja spomenika Stare Nubije«, 84.

66 DA, PA, 1963, UAR, fascikel 137, mapa 2, signatura 46657. Kairo, 24. februar 1963.

koptskih zidnih poslikav v skupni površini 113,127 m², velik del katerih so tudi celostno restavrirali.⁶⁷

Zamisel o pošiljanju ekipe restavratorjev zidnega slikarstva je bila del prvotnih predlogov jugoslovanske udeležbe in možnega prispevka v mednarodni kampanji. V nasprotju s podhranjenostjo strokovnega kadra na področju egiptologije je imela Jugoslavija bistveno več izkušenih in kakovostnih strokovnjakov, specializiranih za reševanje zidnega slikarstva. Toda njihovo znanje ni bilo enostavno prenosljivo na področje stare Nubije, kjer so zaradi specifičnih pogojev uporabljali drugačne slikarske tehnike. Razlike so izhajale zlasti iz uporabljenih materialov, predvsem pa same zidne podlage, na kateri so bile poslikave nanešene. Medtem ko evropska tradicija zidnega slikarstva za podlago uporablja apno, so bile koptske poslikave večinoma narejene na ometih iz blata in puščavskega peska ter premazane s kaolinom, zaradi česar klasični materiali, ki jih restavratorji uporabljajo za snemanje in konserviranje fresk pri nas, na področju Nubije niso bili uporabni.⁶⁸

V luči teh izzivov sta že maja 1961 poleg obeh jugoslovanskih arhitektov, Milke Čanak in Branislava Vulovića, v Egipt pripotovala tudi Milorad Medić, strokovnjak za freske, in Mihailo Vunjak, inž. kemije in konzervator. Med svojim obiskom sta pregledala predvidene objekte, na katerih naj bi delali jugoslovanski restavratorji, pripravila okviren načrt dela in odvzela vzorce poslikanih ometov.⁶⁹ Zatem so sledile obsežne laboratorijske raziskave odvzetih vzorcev in eksperimenti, s katerimi so restavratorji poskušali določiti najprimernejše metode, postopke in sredstva za izvedbo del na

67 Vunjak, Mihailo in Milorad Medić. »Radovi na skidanju i prenošenju zidnih slika u Nubiji. Organizacija i metod rada.« V: *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*. Beograd: Jugoslovanski inštitut za zaštitu spomenika kulture, 1964, 32. Pirnat sicer navaja nekoliko drugačen podatek: 112 m². Pirnat, Miha. »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji.« *Varstvo spomenikov* 9, 1962–1964: 104–120, 104.

68 Pirnat, »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji«, 107–108.

69 DA, PA. 1961, UN 592, fascikel 159, broj 620, signatura 418083. Iz DSIP na ambasado v Kartumu. Beograd, 10. junij 1961; Pirnat, Miha. »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji«, 107.

reševanju predvidenih poslikav.⁷⁰ O obsegu predhodnih priprav priča tudi dejstvo, da je jugoslovanska kemična industrija prav za namen terenskega dela v Nubiji razvila posebno obliko umetne smole, »polivinil acetat« (PVAc), kot tudi emulzijo za konserviranje in pritrjevanje fragmentov.⁷¹

Predhodne priprave pa se niso končale v laboratorijih. Tudi po prihodu jugoslovanske delegacije na teren, kjer so z deli začeli na templju Ramzesa II. v Wadi es-Sebui, so najprej daljši čas izvajali poskuse na manjših in manj pomembnih fragmentih. Miha Pirnat je v zvezi s tem zapisal: *»Tako smo impregniran, snet in konserviran fragment namakali v vodi, ga sušili na vročem afriškem soncu in to ponavljali po več dni. Fragment je zdržal vse faze mučenja. Ko smo s temi poskusi ugotovili, kaj je najbolje, smo šele začeli snemati vse po načrtu.«*⁷² Ekipa jugoslovanskih restavratorjev je med delom na objektu v Wadi es-Sebui bivala na rečni ladji, opremljeni z improviziranim laboratorijem. Medtem ko je stroške terenskega dela restavratorjev v celoti krila Jugoslavija, so ladjo z laboratorijem priskrbeli Egipčani.⁷³

Kot pomoč jim je bila dodeljena skupina Egipčanov, s katerimi so skupaj delali na predvidenih objektih. Sodeč po spominih in privatni korespondenci Mihe Pirnata⁷⁴ jugoslovanska delegacija s prispevkom šestih Egipčanov pod vodstvom Zakija Iskandera, vodjo kemijskega laboratorija iz Oddelka za antikvite v Kairu, ni bila najbolj zadovoljna. *»Pomagali naj bi nam in se kaj naučili, a smo morali napraviti skoraj vse sami,«* se njihove prisotnosti v svojem poročilu spominja Pirnat.⁷⁵ Prisotnost egipčanskih strokovnjakov je seveda potrebno razumeti tudi iz perspektive Egipta. Unescova kampanja je namreč poleg neposredne reševalne akcije ponujala številne izobraževalne priložnosti, kar je bilo pomembno v širšem kontekstu postrevolucio-

70 Mađarić, Vlado. »Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije«, 26.

71 Pirnat, »Snemanje in konserviranje koptskih del«, 108.

72 Prav tam, 109.

73 DA, PA, 1963, UAR, fascikel 137, mapa 2, signatura 46657. Kairo, 24. februar 1963.

74 Osebni arhiv Mihe Pirnata. Hrani družina v Ljubljani.

75 Pirnat, »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji«, 111.

narnega Egipta, ki si je od petdesetih let dalje prizadeval za emancipacijo in razvoj lastne egiptologije ter z njo povezanih tehnično-strokovnih znanj.⁷⁶ Velik priliv tujih strokovnjakov najrazličnejših strok in njihovo sodelovanje z domačini je tako v obdobju Unescove nubijske kampanje ponujal odlične priložnosti za izobraževanje lastnega kadra.

Jugoslovanska odprava je v Nubiji med 7. novembrom 1963 in 30. majem 1964 opravila izjemno delo. Glas o njihovem efektivnem in kakovostnem delu se je hitro razširil. V času njihovega dela v templju Abu Hodah, januarja 1964, je nizozemska ekipa arheologov v bližini odkrila do takrat neznano koptsko cerkev v kraju Abdullah Nirgi.⁷⁷ Opečni zidovi cerkve z izredno dobro ohranjenimi zidnimi poslikavami so ob izkopavanju začeli pokati, zato je bila nujno potrebna takojšnja intervencija in na pomoč je priskočila jugoslovanska ekipa.⁷⁸ Takšni nepredvideni dogodki so prispevali k velikemu ugledu, ki ga je med tujimi odpravami uživala jugoslovanska ekipa.

Z njihovim delom so bili zadovoljni tudi Egipčani. Egiptovsko ministrstvo za kulturo je tako še pred zaključkom terenskega dela jugoslovanske odprave razpravljalo o možnosti, da bi celotni projekt restavriranja spomenikov in postopkov, ki so bili potrebni za prenos objektov⁷⁹ v muzeje, predalo Jugoslovanom. Egipčani so svoj poziv argumentirali, da *»želijo zaradi pozitivnih izkušenj, ki so jih do sedaj imeli z našimi strokovnjaki, celotni projekt predati nam in tekom poletnih mesecev k nam na specializacijo pošiljajo svoje konzervatorje, ki bi tekom zime nadaljevali delo z našimi konservatorji v ZAR«*.⁸⁰ Zgornja navedba sicer ni vključevala nobene formalne zaveze in v obravnavani dokumentaciji ni podatkov o realiza-

76 Carruthers, *Flooded Pasts*, 16, 54–58.

77 Medić, Milorad. »Abdalah Nirqi.« V: *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*. Beograd: Jugoslovenski inštitut za zaščito spomenika kulture, 1965, 58.

78 Pirnat, »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji«, 115.

79 Iz dokumentacije ni razvidno, ali gre zgolj za koptske zidne poslikave ali širši nabor predmetov.

80 DA, PA, 1964, UAR, številka fascikla 217, signatura: 47010, mapa UAR (62:7) 008/1. Kairo, 24. februar 1964.

ciji tega dogovora. Razvidno pa je, da se je na strošek egiptovske vlade v Egipt med 8. oktobrom in 8. novembrom 1964 znova vrnil Mihailo Vunjak, eden od petih članov jugoslovanske restavratorske odprave, ki se mu je pridružil še Sokole Šutinovski, konservator z Zavoda za zaščito spomenikov kulture SR Makedonije. Egiptovskim kolegom sta v laboratoriju za antikvitete v Kairu pomagala pri prenosu zidnih poslikav templja Amenhotepa III. v Wadi es-Sebui na čvrsto podlago in njihovi konservaciji.⁸¹ S tem se je aktivna udeležba jugoslovanskih strokovnjakov v Unescovi akciji reševanja spomenikov stare Nubije zaključila.

ZAKLJUČEK

Znameniti tempelj Abu Simbel, ki ga je v času 19. dinastije Novega kraljestva zgradil Ramzes II., je že med začetkom organizacijskih priprav mednarodne kampanje zasenčil večji del drugih aktivnosti in kmalu postal simbol Unescove reševalne akcije. V iskanje načinov za rešitev templja pred naraščajočo gladino Nila se je vključila množica svetovnih strokovnjakov in laikov z najrazličnejših področij. Tudi v jugoslovanskem prostoru lahko zasledimo raznolike angažmaje, ki so segali od pisem bralcev, katerih predloge je objavljalo dnevno časopisje, pa do resnejših pobud strokovnjakov. Med slednjimi lahko izpostavimo primer Blaža Miloševića, uslužbenca podjetja Elektrosrbije, ki je na jugoslovansko veleposlaništvo v Kairu samoiniciativno poslal svoj predlog načrta reševanja templja Abu Simbel.⁸² Prav tako velja omeniti slovenskega arhitekta Milana Kovača, ki je takrat na temo urbanistične ureditve okolice templja Abu Simbel na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani pripravljal diplomsko nalogo pod mentorstvom prof. Marjana Mušiča.⁸³

81 Mađarić, »Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika Stare Nubije«, 27.

82 DA, PA. 1963, UAR, fascikel 137, mapa 2, signatura 420631.

83 Intervju z arhitektom Milanom Kovačem. Avtorja intervjuja: Jan Ciglenečki in Žiga Smolič. Posneto v Ljubljani, 18. novembra 2023. Intervju hranita avtorja. Gl. tudi Kovač, Milan Zdravko. *Utrinki arhitektove življenjske poti. V službi najrevnejših, najbogatejših in že davno umrlih. Pripovedi, spomini, srečanja*. Ljubljana: Samozaložba, 2019, 54–111.

Ker Unesco ni uspel zbrati zadostnih sredstev za izvedbo italijanskega projekta reševanja templja Abu Simbel, se je vlada Egipta odločila za švedski projekt rezanja templja in prenosa na višji teren, realizacija katerega bi po prvotnih ocenah stala okoli 35 milijonov dolarjev. Oktobra leta 1963 so na Unescu pripravili besedilo dogovora, ki bi ga morale podpisati vse države članice, ki so potrdile sodelovanje v reševalni akciji. Po prejemu njihovih pripomb je bilo besedilo dokončno potrjeno na sestanku predstavnikov držav članic v Kairu, 9. novembra 1963. Jugoslavija na to srečanje ni poslala posebnega predstavnika, zato je v imenu SFRJ dogovor podpisal uslužbenec veleposlaništva SFRJ v Kairu, Branko Novaković. Dogovor je vključeval zavezo Jugoslavije, da bo v obdobju sedmih let za reševanje templja Abu Simbel prispevala 226.000 dolarjev.⁸⁴

Zanimivo je tudi, kako se je jugoslovanska udeležba v Unescovi akciji reševanja nubijskih spomenikov odražala v domačih časopisnih novicah. Čeprav finančni prispevek Jugoslavije za pomoč pri reševanju templja Abu Simbel ni bil zanemarljiv, ima posebno mesto v jugoslovanski udeležbi samostojno terensko delo skupine restavratorjev, ki je v Nubiji reševala koptske poslikave med letoma 1963 in 1964. Kljub uspehom te odprave in priznanjem s strani tuje strokovne javnosti je bila petčlanska ekipa, ki je več kot pol leta preživela v težkih delovnih pogojih, deležna zelo obstranske publicitete. Skromne omembe njihovega dela in dosežkov so bile v slovenskem časopisju redke, podobno sliko pa kaže tudi pregled ostale jugoslovanske periodike. V nasprotju s tem je celotna Unescova kampanja, še zlasti pa reševanje templja Abu Simbel, več let zapored polnila naslovnice jugoslovanskih časopisov. Med obiskom Egipta, februarja 1962, si je tempelj Abu Simbel ogledal tudi jugoslovanski predsednik Josip Broz – Tito.⁸⁵ Prizadevanja za rešitev in zaščito nekaterih najlepše ohranjenih koptskih poslikav v Nubiji preprosto niso mogla doseči ravni senzacionalnosti, ki jo je bilo deležno sočasno reševanje staroegipčanskih templjev. Navidezna

84 DA, PA. 1963, UN 592, fascikel 155, mapa 3, signatura 440556. Jugoslovenska nacionalna komisija za UNESCO. »Materiali za LXVIII sestanek Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO.« Beograd, 12. december 1963.

85 Radonjić, »Duh zajedništva?«, 96.

nepomembnost tega projekta, pri katerem je pomembno vlogo igral tudi Slovenec Miha Pirnat, je zgodbo restavratorske odprave za obdobje petdesetih let potisnila na rob pozabe.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (P.A), Ujedinjena Arapska Republika (UAR), 1963.

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (PA), Ujedinjena Arapska Republika (UAR), 1964.

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (PA), Ujedinjene nacije (UN) 592, 1960.

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (PA), Ujedinjene nacije (UN) 592, 1961.

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (PA), Ujedinjene nacije (UN) 592, 1962.

Diplomatski arhiv (DA), Politična arhiva (PA), Ujedinjene nacije (UN) 592, 1963.

Literatura in časopisni viri:

Aburish, Said. *Nasser. The Last Arab*. New York: St. Martin's Press, 2004.
»Appeal by Vittorino Veronese.« Dostopno na: <http://ancien.nubie-international.fr/ajaxfilemanager/uploaded/annVittorinoEng.pdf> (dostop: maj 2024).

»Beograjski kulturni zapiski.« *Delo*, št. 268, 30. september 1960, 6.

Betts, Paul. »The Warden of World Heritage. UNESCO and the Rescue of the Nubian Monuments.« *Past and Present*, 10 (2015): 100–125, 108.

Carruthers, William. *Flooded Pasts. Unesco, Nubia, and the Recolonization of Archaeology*. Ithaca in London: Cornell Press, 2022.

Čanak, Milka. »Centar za dokumentacijo i izučavanje istorije umetnosti i civilizacije staroga Egipta.« V: *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*. Beograd: Jugoslovenski inštitut za zaštitu spomenika kulture, 1964.

Hassan, A. Ferki. »The Aswan High Dam and the International Rescue Nubia Campaign.« *African Archaeological Review*, 24/3–4 (2007): 73–94.

»International Campaign to Save the Monuments of Nubia.« UnescoDoc. Digital Library. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374553> (dostop: november 2022).

Jovanović Momčilović, Aleksandra. »Darovi Titu. Egipat u fondu Muzeja istorije Jugoslavije.« V: *Egipat u sećanju Srbije*, ur. Emilija Epštajn: 65–80. Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2019.

»Jugoslavija na XI zasjedanju Generalne konferencije UNESCO-a.« *Jugoslovenski pregled*, februar 1961.

Naser, Gamal Abdel. *Filozofija revolucije*. Sarajevo: Džepna knjiga, 1956.

»Naša misija v Sudanu.« *Delo*, nedelja, 24. januar 1960.

Kovač, Milan Zdravko. Utrinki arhitektove življenjske poti. V službi najrevnejših, najbogatejših in že davno umrlih. Pripovedi, spomini, srečanja. Ljubljana: Samozaložba, 2019.

Pirnat, Miha. »Snemanje in konserviranje koptskih fresk v egiptovski in sudanski Nubiji.« *Varstvo spomenikov* 9 (1962–1964): 104–120.

Popović, Dragiša. »Operacija u Nubiji.« *Borba*, nedelja, 8. januar 1961.

Radonjić, Nemanja. »Duh zajedništva? Jugoslavija i Unesko u akciji spasavanja spomenika stare Nubije tokom šesdesetih godina XX veka.« V: *Pod Lupom. Staroegipatske zbirke u muzejima u Srbiji. Under the Spotlight. Ancient Egyptian Collections in the Museums of Serbia*, ur. Emilia Epštajn, 95–101. Beograd: Muzej afričke umetnosti, 2019.

Säve-Söderbergh, Torgny. Temples and Tombs of Ancient Nubia. The International Rescue Campaign at Abu Simbel, Philae and Other Sites. New York: Thames and Hudson Inc., 1987.

»Stavovi Jugoslavije o politici aktivne miroljubive koegzistencije.« *Jugoslovenski pregled*, november, 1961.

Todorović, Miloš. *Srbija i Egipat. Srpsko-egipatski međukulturni odnosi*. Beograd: Udruženje za promociju kulturne raznolikosti Alia Mundi, 2021.

Zbornik zaštite spomenika kulture. Beograd: jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, 1965.

»Working Together: Abu Simbel.« Dostopno na: <https://whc.unesco.org/en/story-abu-simbel/> (dostop: marec 2024).

Ostali viri

Intervju z arhitektom Milanom Kovačem. Avtorja intervjuja: Jan Ciglencečki in Žiga Smolič. Posneto v Ljubljani, 18. novembra 2023. Intervju hranita avtorja.

Osebni arhiv Milke Čanak Medić. Arhiv hranijo sorodniki Milke Čanak Medić v Beogradu.

Osebni arhiv Mihe Pirnata. Hrani družina Mihe Pirnata v Ljubljani.

POVZETEK

V drugi polovici petdesetih let prejšnjega stoletja je Egipt ob finančni in tehnični podpori Sovjetske zveze začel z gradnjo Asuanskega visokega jezua in naraščajoča gladina Nila je ogrozila tudi številna arheološka najdišča in spomenike stare Nubije. Unesco je zato leta 1959 sprejel odločitev o organizaciji mednarodne reševalne kampanje, ki se ji je pridružila tudi Jugoslavija. Ta se je v mednarodno akcijo vključila tako s finančnimi prispevki za reševanje templja Abu Simbel kot s financiranjem odprave svojih strokovnjakov za restavriranje stenskega slikarstva. Prispevek prek analize arhivskih virov in obstoječe literature predstavi organizacijske vidike jugoslovanske vključitve v mednarodno reševalno akcijo, njene izhodiščne ambicije in zaplete, ki so spremljali jugoslovanske aktivnosti v Egiptu in Sudanu. Osrednji poudarek je namenjen vprašanju organizacije odprave petih jugoslovanskih restavratorjev zidnega slikarstva, ki so med letoma 1963 in 1964 reševali koptske stenske poslikave.

Boj za glagoljaško liturgijo v luči poročanja avstrijskih namestnikov v Zadru med letoma 1902–1913

**The Struggle for Glagolitic Liturgy in Light of the
Reports of the Austrian Statthalters in Zadar, 1902-1913**

Sara Hajdinac

73

IZVLEČEK

Glagoljaška liturgija je zaradi uporabe staroslovanskega jezika in pisave glagolice predstavljala edino nelatinsko enklavo znotraj rimskokatoliškega verskega obreda, razširjeno predvsem v beneških Stato da Màr. Čeprav jo je oblast zatirala, se je glagoljaška tradicija po razpadu Beneške republike ohranila še vse v 20. stoletju, ko je vprašanje jezika v liturgiji na Hrvaškem preraslo tudi na politično polje. Bogat vir za osvetlitev boja za ohranitev glagoljaške liturgije so poročila avstrijskih namestnikov v Zadru, ki so redno in natančno poročali C.-kr. ministrstvu za notranje zadeve na Dunaju. Ta članek prinaša vpogled v boj za glagoljaško liturgijo skozi poročila namestnikov Erasmusa von Handla, Nikolausa Nardellija in Mariusa grofa Attems-Heiligenkreuza.

Ključne besede

glagoljaštvo, staroslovanska liturgija, C.-kr. ministrstvo za notranje zadeve, Statthalter in Zara

ABSTRACT

Due to its use of Old Slavic language and Glagolitic writing, Glagolist liturgy represented the only non-Romance enclave within the Roman-Catholic religious tradition, having had been common mainly in Venetian Stato da Màr. After the collapse of the Venetian Republic, Glagolist tradition, despite government oppression, persisted as far as into the 20th century when the question of language in liturgy in Croatia began permeating into the political sphere. A rich source that brings to light the strife to preserve Glagolist liturgy is provided by Austrian deputies in Zadar, who submitted regular and precise reports to Imperial-Royal Ministry of Internal Affairs in Vienna. This paper provides insight into the struggle for Glagolist liturgy through the reports of deputies Erasmus von Handel, Nikolaus Nardelli, and Count Marius of Attems-Heiligenkreuz.

Keywords

Glagolitism, Old Slavic liturgy, Ministry of the Interior, Statthalter in Zara

UVOD

Glagoljaštvo je bilo skozi stoletja uveljavljeno na območju Dalmacije, Kvarnerja in Istre, od koder se je širilo v notranjost Hrvaške, na Kranjsko, na Vipavsko, v Tržaški zaliv ter v Furlanijo vse do Čedadu. Zaradi kontinuitete glagoljaškega delovanja v Dalmaciji, Kvarnerju in Istri je glagoljaštvo s svojim kulturnim pomenom za hrvaško kulturo razumljeno kot gradnik hrvaške nacionalne identitete. T. i. boj za glagolico se je v Dalmaciji začel že ob koncu 19. stoletja zaradi omejevanja rabe staroslovanskega bogoslužja in glagolice, slednje pa je vzpodbudilo tudi začetek znanstvenega zbiranja (arhivskega in materialnega) gradiva o prisotnosti glagoljaške liturgije.¹ Tematika t. i. boja za glagolico je zastopana tudi v hrvaškem zgodovinskojisu.²

Pričujoča razprava obravnava arhivsko dokumentacijo C.-kr. ministrstva za notranje zadeve (K. k. Ministerium des Innern) iz Arhiva Republike Slovenije, ki jo je Kraljevina Italija leta 1923 vrnila Kraljevini Jugoslaviji kot eni od držav naslednic razpadle Avstro-Ogrske. Poročila avstrijskih namestnikov v Zadru (K. k. Statthalter in Zara, slika 2) prinašajo natančnejši uvid v obravnavo pogleda dunajske vlade na dogajanje v Dalmaciji med letoma

-
- 1 Lucas Jelić, *Fontes Historici Liturgiae Glagolito-Romanae A XIII Ad XIX Sarculum*, Voglae-Prague: Kurykta Veglensis, E. Vitaliani Jadrensis et Officina Typographica Catholica Labacensis, 1906. Dalje: Jelić, *Fontes*.
 - 2 Npr.: Slavko Kovačić, »Don Frane Bulić i glagoljica«, *Crkva u svijetu*, 20/2 (1985), 169–181; Alojz Ivanišević, »Die Bemühungen Josip Juraj Strossmayers um die slawische Liturgie aus der Sicht der österreichisch-ungarischen Zentralbehörden und des Vatikans.« V: *Kroaten: Landeskunde – Geschichte – Kultur – Politik – Wirtschaft – Recht*, ur. Neven Budak, Walter Lukan in Petra Moissi, 177–184. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1995. Dalje: Ivanišević, »Die Bemühungen«; Petar Vrankić, »Hrvatska i Sveta Stolica od Hrvatsko-Ugarske nagodbe do stvaranja prve Jugoslavije (1868–1918).« V: *Hrvatska/Sveta Stolica. Odnosi kroz stoljeća*, ur. Tomislav Mrkonjić, 116–123. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1999. Dalje: Vrankić, »Hrvatska i Sveta Stolica«; Marijo Reljanović, »Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 28/43 (2001), 355–376. Dalje: Reljanović, »Enciklika *Grande Munus*«; Franjo Velčić, »Talijansko-hrvatska polemika o glagoljici i vatikanska diplomacija krajem 19. i početkom 20. stoljeća.« V: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*, ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar in Franjo Velčić, 75–100. Zagreb: Staroslavenski institut, 2015. Dalje: Velčić, »Talijansko-hrvatska polemika«; Franjo Velčić, »Prisutnost glagoljice i staroslavenskoga bogoslužja na području nekadašnje Tršćansko-koparske biskupije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 38/1 (2016), 193–200. Dalje: Velčić, »Prisutnost glagoljice«.

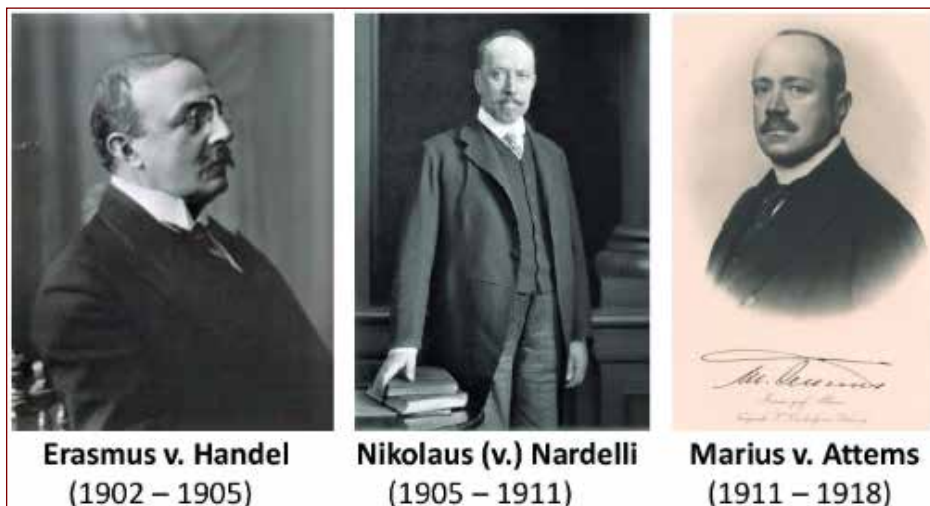
1902 in 1913, ko je bilo vprašanje glagoljaške liturgije oz. staroslovanskega jezika v liturgiji najbolj pereče. Ker namestnikova poročila niso bila nikoli objavljena in so služila le obveščanju C.-kr. ministrstva za notranje zadeve, predstavljajo bogat vir za podrobnejše razumevanje oz. vedenje o boju za glagolico *per se*.

Avstrijsko namestništvo v Zadru je bilo na trgu sv. Šime (Campo S. Simone). Namestnik je moral ob imenovanju priseči cesarju in je bil neposredno podrejen C.-kr. ministrstvu za notranje zadeve. Njegovi vlogi sta bili zastopanje dunajske vlade v Kraljevini Dalmaciji in nadziranje političnega dogajanja na območju celotne Kraljevine Dalmacije v interesu dunajske vlade. Namestnik je v primeru kakršnega koli negativnega vpliva na interese dunajske vlade lahko zavračal politične zahteve poslancev dalmatinskega sabora. Bil je v prvi vrsti posrednik med dunajskimi interesi in interesi dalmatinske politike, za katere se je tudi pogosto zavzel (npr. za izboljšanje dalmatinskega gospodarstva). Ko Dalmatinci zaradi razdalje niso bili prisotni na cesarjevi obletnici kronanja leta 1908, je bil namestnik tisti, ki je opravičil njihovo odsotnost. Proruskih demonstracij ob začetku rusko-japonske vojne ni prepovedal, čeprav so bile razumljene kot panslavistične. Čeprav je v tem primeru zavzel vlogo nevtralnega poročevalca, je budno nadziral telegrame in ukrepal v primeru izgrediv.³

V obravnavanem obdobju so se na zadrskem namestništvu zvrstili trije namestniki (Slika 1). Erasmusa von Handla so hrvaški poslanci interpelirali, že preden je bil imenovan za zadrskega namestnika, tj. marca 1902. Iz očitkov o nezadostnem znanju hrvaškega jezika se je razvila afera (afera častna beseda oz. *Ehrenwortaffäre*), nepriljubljen pa je ostal do konca svoje namestniške službe. Januarja 1905 je namestništvo predal Nikolausu Nardelliju, sam pa je postal namestnik v Gornji Avstriji. Nardelli je bil edini avstrijski namestnik, ki je bil po rodu Dalmatinec. Rodil se je v Dubrovniku in bil po študiju prava v Gradcu imenovan za podpredsednika na zadrskem

3 Johannes Kalwoda. *Parteien, Politik und Staatsgewalt in Dalmatien (1900–1918): Zur Wechselwirkung zwischen Staatlicher Verwaltung und Parlamentarischer Vertretung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2023, 50–54. Dalje: Kalwoda, *Parteien, Politik*.

namestništvu, in sicer na pobudo prestolonaslednika Franca Ferdinanda.⁴ Oktobra 1911 je bil za namestnika imenovan Marius grof Attems-Heiligenkreuz, ki je do tedaj opravljal službo načelnika istrskega namestništva v Pulju. Nardelli je želel njegovo imenovanje preprečiti zaradi slabega poznavanja Dalmacije in neznanja hrvaščine, kar je argumentiral kot slabo za ugled dunajske vlade v očeh dalmatinskih politikov in prebivalstva. Njegovi predlogi za imenovanje Eligia Smirića in Viktorja grofa Attems-Heiligenkreuza so ostali preslišani. Marius grof Attems-Heiligenkreuz se je januarja 1912 predstavil hrvaškim poslancem in jim zagotovil zavzemanje za gospodarske in kulturne razmere v Dalmaciji, približati pa se je želel tudi s pozdravom vseh političnih strank ne glede na politično usmeritev.⁵

Slika 1: Avstrijski namestniki v Zadru med letoma 1902 in 1914⁶

4 To je razvidno iz telegrama, ki ga je Franc Ferdinand poslal majorju Alexandru von Boschu. V njem je tudi predlagal, da bi Nardelli opravljal službo namestnika le začasno, dokler ne bo na razpolago Marius grof Attems-Heiligenkreuz. Kalwoda, *Parteien, Politik*, 54.

5 Kalwoda, *Parteien, Politik*, 55–56.

6 Vir fotografije: Johannes Kalwoda. *Parteien, Politik und Staatsgewalt in Dalmatien (1900–1918): Zur Wechselwirkung zwischen Staatlicher Verwaltung und Parlamentarischer Vertretung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2023, 54.

ODLOKI RIMSKE KONGREGACIJE OBREDOV

Po encikliki *Grande Munus*⁷ je rimska Kongregacija obredov, ki je bila zadolžena za vprašanje staroslovanskega jezika v liturgiji, izdala več odlokov, ki so *de facto* omejevali rabo staroslovanskega jezika v liturgiji. Kongregacija je leta 1892 izdala prvo resolucijo, v kateri so privilegij staroslovanskega bogoslužja vezali na cerkev in ne na duhovnika – glagoljaški duhovniki so torej lahko maševali v staroslovanskem jeziku le v t. i. glagoljaških cerkvah, ne pa tudi v latinskih. Ker ni bilo jasno, katere cerkve so glagoljaške, je kongregacija 5. avgusta 1898 podala dodatna pojasnila, da gre za cerkve, kjer se je neprekinjeno glagoljalo zadnjih 30 let, torej od leta 1868. Škofje so bili pozvani, da za področja svojih škofij naredijo seznam takšnih cerkva. Ker je zadrski nadškof Grgur Rajčević (1891–1899) izdal dekret, da v njegovi nadškofiji ni nobene glagoljaške cerkve, je dalmatinski sabor ustanovil odbor, ki je odpotoval v Rim s peticijo več kot tisočih podpisnikov iz zadske nadškofije za ohranitev staroslovanske liturgije.⁸ Sočasno je bil v Splitu ustanovljen tudi Odbor za obrambo glagolice, ki je zbiral arhivske in materialne vire o prisotnosti glagolice in s tem glagoljaškega (staroslovanskega) bogoslužja v Dalmaciji in širše – vprašalnike o rabi glagoljaške liturgije so poslali v vse škofije med Kotorjem in Trstom.⁹

Dokumentacijo¹⁰ so leta 1900 skupaj z memorandumom o ukinitvi odloka kongregacije iz leta 1898 predali tajniku rimske kurije, kardinalu Marianu

7 Encikliko *Grande Munus* je izdal papež Leon XIII. (1878–1903) 30. septembra 1880. V njej je opisal zasluge sv. Cirila in Metoda, določil praznovanje njunega praznika ter potrdil staroslovanski jezik v liturgiji. Po omenjeni encikliki je papež 5. aprila 1887 z okrožnico dovolil staroslovansko bogoslužje katolikom v nadškofiji Bar v Črni gori. V času njegovega papeževanja je rimska Kongregacija za širjenje vere natisnila staroslovanski misal (Slavonico idiomate, 1893), leto kasneje je sledila glagolska izdaja (glagolski misal, ki se imenuje tudi Parčičev misal, 1894). Papež Leon XIII. je zaradi enciklike ter podpore škofom, ki so se zavzemali za hrvaški jezik in narodnost, v hrvaškem zgodovinskem spominu zavzel mesto priljubljenega papeža, ki je podpiral hrvaški narod. Vrankić, »Hrvatska i Sveta Stolica«, 116–123; Ivanišević, »Die Bemühungen«, 177–184.

8 Jelić, *Fontes*, 164–165.

9 Prav tam, 106.

10 Seznam župnij tržaško-koprške škofije, v katerih so uporabljali staroslovansko liturgijo, je objavljen v: Velčić, »Prisutnost glagoljice«, 193–200.

Rampolli.¹¹ Kongregacija je 14. avgusta 1900 z odredbo dovolila privilegij tistim cerkvam, ki v zadnjih 30 letih niso izgubile privilegija iz zunanjih razlogov, tj. zaradi primanjkljaja misalov in duhovščine, ki bi znala jezik. Zatem je novi zadrski nadškof Mate Dujam Dvornik (1901–1910) proglasil za glagoljaške cerkve vse cerkve v nadškofiji, razen katedrale v Zadru.¹²

ČAS ERASMUSA VON HANDLA KOT AVSTRIJSKEGA NAMESTNIKA V ZADRU

Kongregacija je 14. marca 1902 z dekretom spet vzpostavila dekret iz leta 1898 in ponovno pozvala škofo k izdelavi seznama z dokaznim gradivom o uporabi glagoljaške liturgije od leta 1868. Cerkve brez jasnih dokazov in cerkve z mešano (glagoljaško in latinsko) liturgijo niso smeli upoštevati.¹³ V znak protesta novemu odloku so hrvaški politiki in domoljubi na sestanku v Splitu, 6. julija 1902, sestavili peticijo, ki jo je delegacija naslednje leto odnesla papežu v Rim, kjer so vprašanje staroslovanskega jezika v bogoslužju opredelili kot vprašanje celotnega hrvaškega naroda.¹⁴ O tem sta Dunaju poročala veleposlanik v Rimu¹⁵ in avstrijski namestnik v Zadru Erasmus von Handel (slika 1).¹⁶ Iz kopije pisma veleposlanika v Rimu, ki ga je Handel posredoval C.-kr. ministrstvu za notranje zadeve, je razvidno, da se papež in rimska kurija z vprašanjem glagoljaštva nista ukvarjala, saj »je

11 V boju za glagolico je imel pomembno vlogo don Frane Bulić, ki je sestavil memorandum za papeža Leona XIII. Več o Bulićevi vlogi v boju za glagolico in memorandumu v: Kovačić, »Don Frane Bulić«, 169–181.

12 Jelić, *Fontes*, 106.

13 Prav tam.

14 Reljanović, »Enciklika *Grande Munus*«, 361–370; SI AS (Arhiv Republike Slovenije), 185, Cesarsko-kraljevo ministrstvo za notranje zadeve, 1863–1918, šk. 39/gen, akt 5941/1903, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 19. junij 1903.

15 SI AS 185, šk. 39/gen, Poročilo veleposlanika iz Rima, 11. november 1902, akt 8157/1902; SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5962, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 9. december 1902; SI AS 185, šk. 39/gen, akt 9020, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 9. december 1902.

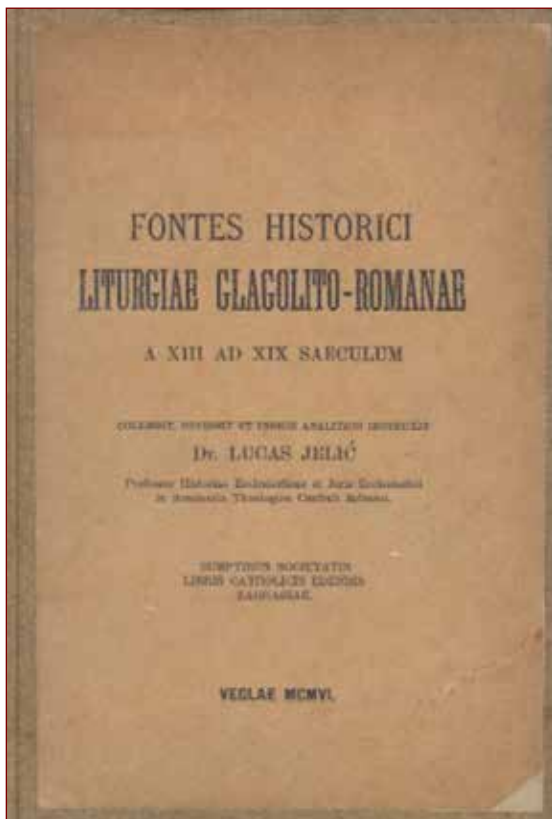
16 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5655, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 24. november 1902.

bilo to vprašanje z odlokom Kongregacije že rešeno». ¹⁷ Hrvaška literatura poudarja, da je dodatno poglobljanje papeža Leona XIII. prekinila njegova smrt. ¹⁸

V namen dokazovanja glagoljaških cerkva se je na Hrvaškem začelo znanstveno raziskovanje glagoljaške preteklosti, ki je temeljilo na arhivskih virih. Pionirsko delo je opravil Luka (Lucas) Jelić leta 1906 (Slika 2), ¹⁹ ko je v knjižni obliki objavil zbrane dokumente s širšega geografskega območja, ki še danes predstavljajo temelj vsem raziskovalcem glagoljaškega fenomena.

Slika 2:
Naslovnica pionirskega dela
Luke Jelića na področju arhivskih
virov o glagoljaštvu ²⁰

Naslednik papeža Leona XIII., papež Pij X. (1903–1914), je v želji po razrešitvi perečega problema staroslovanske liturgije maja 1905 organiziral konferenco hrvaških in slovenskih škofov v Rimu.

17 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5941, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 19. junij 1903; SI AS 185, šk. 39/gen, akt 586, Poročilo veleposlanika v Rimu, 28. december 1902.

18 Reljanović, »Enciklika *Grande Munus*«, 370.

19 Jelić, *Fontes*.

20 Vir fotografije: *Fontes historici liturgiae glagolito-Romanae a XIII ad XIX saeculum* /collegit, digessit et indicibus analitico instruit Lucas Jelić. <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=575140> (dostop: april 2024).

Udeležili so se je zagrebški nadškof Juraj Posilović, zadrski nadškof Mate Dujam Dvornik, šibeniški škof Vinko Pulišić, splitsko-makarski škof Filip Frano Nakić, hvarski škof Jordan Zaninović, dubrovniški škof Josip Grgur Marčelić, kotorski škof Francesco Uccellini, senjski škof Antun Maurović, krški škof Anton Mahnič, poreško-puljski škof Ivan Flapp, tržaško-koprski škof Franc Nagl, goriški nadškof Andrej Jordan in ljubljanski nadškof Anton Jeglič (Slika 3).

Slika 3: Udeleženci škofovske konference maja 1905 v Rimu²¹

21 Vir fotografije: *Dom in svet*, 18/7 (1905).

Avstrijsko,²² hrvaško in italijansko časopisje je o sklepih konference poročalo že leta 1905, kongregacija pa jih je uradno objavila šele 18. decembra 1906 (in znova v *Službenem glasilu Sv. sedeža* 22. decembra 1909).²³ Avstrijski namestnik v Zadru, Erasmus von Handel, je Dunaju o dogajanju na konferenci poročal že tik po konferenci in v poročilu zapisal, da bo papež zaradi nasprotujočih si mnenj škofov (misleč Mahniča, Nagla in Uccellinija) vprašanje glagoljaškega bogoslužja »*najverjetneje ignoriral*«. ²⁴ Julija je Handel potrdil ohranjanje dotedanjih dekretov iz leta 1898 oz. 1902,²⁵ oktobra pa je v dokaz posredoval še izjavo kardinala državnega tajnika, Merryja del Vala.²⁶ O postopku ugotavljanja prakse oz. rabe glagoljaškega bogoslužja rimska kurija marca 1903 še ni bila odločena, vendar so razmišljali o ustanovitvi mešane komisije, sestavljene iz duhovščine in predstavnikov oblasti, »*da ne bi prišlo do določenih zlorab in izkrivljanj*«. Ministrstvo za notranje zadeve se je s tem predlogom obrnilo na C.-kr. ministrstvo za uk in bogočastje (k. k. Ministerium für Kultus und Unterricht). Ankete, ki so jih pošiljali po župnijah, so vzbudile odpor cerkvenih krogov, saj dotedanja zbiranja podatkov niso obrodila sadov pri Sv. sedežu.²⁷

ČAS NIKOLAUSA NARDELLIJA KOT AVSTRIJSKEGA NAMESTNIKA V ZADRU

V knjižnici frančiškanskega samostana v Zadru je zaradi vprašanja izvajanja odloka potekala škofovska konferenca,²⁸ odzval pa se je tudi dalma-

22 Dunajski krščanskosocialni dnevnik *Reichspost* je poročal, da imajo ordinariji za pripravo seznama glagoljaških cerkva na razpolago en mesec časa, da se glagoljaško bogoslužje sme uporabljati samo v cerkvah s privilegijem, če pa ga hoče duhovnik vpeljati v drugo cerkev, je razrešen po *suspensio a divinis* (odvzem privilegija). Dovoljena je bila le staroslovanščina in ne »*vulgarni narodni jeziki*« (Nepodpisano. »Die Glagolica«, *Reichspost*, 31. januar 1907, 10).

23 Več o poročanju hrvaškega in italijanskega časopisja ter odzivih nanje v: Reljanović, »Enciklika *Grande Munus*«, 371.

24 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 3762, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 11. junij 1905.

25 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 4448, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 3. julij 1905.

26 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 6913, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 15. oktober 1905.

27 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 2351, Pismo Ministrstva za notranje zadeve, 13. marec 1906.

28 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 101, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 16. februar 1907.

tinski sabor. Novi avstrijski namestnik v Zadru, Nikolaus Nardelli (1905–1911, Slika 1), je zaradi strahu pred destabilizacijo avstrijske oblasti v Dalmaciji Dunaju redno poročal o političnih usmeritvah in težnjah politikov, zbiral članke iz *Narodnega lista* (ki so dekret označili za »*napad na hrvaške narodne svetinje*«)²⁹ in s posebno pozornostjo opisoval »*izkrivljanje resnice s strani političnih manevrov*« v odnosu hrvaške dalmatinske politike do vprašanja glagoljaške liturgije.³⁰ Izpostavljal je člene dekreta kongregacije iz leta 1906 in argumentiral, da dekret nikakor ne omejuje glagoljšta, saj dovoljuje privilegij cerkvam, ki lahko prakso dokažejo vsaj od leta 1868,³¹ čeprav razlog za dalmatinske nemire izhaja prav iz nerealističnih pogojev, podanih v odloku.

Še posebej zavzeto je Nardelli poročal v začetku leta 1907 zaradi približujočih se volitev poslancev v dunajski državni zbor.³² Orisal je posledice boja za glagolico za lokalno (splitsko)³³ in posledično državno politiko ter sklenil, da »*vprašanje glagolice ni le versko, temveč tudi politično*«, saj je svojo kandidaturo napovedal nekdanji splitski župan in podpornik boja za glagolico, Vinko Milić,³⁴ ki je kasneje od kandidature tudi odstopil.³⁵ Vrh je bil tako dosežen 19. februarja 1907, ko je potekala seja poslanskega sveta, na kateri sta govorila narodnjaški politik Lovro Borčić in arheolog Frane Bulić. Namestnik je zapisal celoten Borčićev govor, v katerem je povzel boj za glagolico od sredine 19. stol. do leta 1906, ko je »*ta zadnja krivična odredba*

29 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 926, Poročilo guvernerja C.–kr. namestništva v Zadru, 13. februar 1907.

30 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 6191, Poročilo guvernerja C.–kr. namestništva v Zadru, 7. avgust 1907; SI AS 185, šk. 39/gen, akt 6301, Poročilo guvernerja C.–kr. namestništva v Zadru, 14. avgust 1907.

31 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 101, Poročilo guvernerja C.–kr. namestništva v Zadru, 16. februar 1907.

32 Prav tam.

33 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 723, Poročilo guvernerja C.–kr. namestništva v Zadru, 9. februar 1907.

34 Vinko Milić (1831–1910) je bil del splitskega kulturnega in političnega življenja v burnem obdobju druge polovice 19. stol. do svoje smrti. Zavzemal se je za združitev Kraljevine Dalmacije s Hrvaškim kraljestvom, hrvaško narodno identiteto in znotraj tega tudi za hrvaški jezik. Med letoma 1899 in 1905 je bil župan Splita. Več v: Ivanka Kučić. »Vinko Milić: Načelnik Splita i »jedan iz prvih redova«, *Kulturna baština*, 44 (2018), 131–164.

35 Barbara Đurasović. *Prava Crvena Hrvatska i Pravaši*, Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dalmaciji, 2021, 180–181.

naredila globoko rano v vsako rodoljubno srce, zadala je smrtni udarec slovanskemu bogoslužju». Sklep kongregacije je označil za iredentističen, saj naj bi ščitil italijanske težnje po Dalmaciji in Istri. Borčić je pozival vse župnije, da se pridružijo protestu proti odloku, ki »ponižuje ljudstvo«. Glagolico je opredelil za narodno identiteto, staroslovanski jezik pa za »živi spomenik«, »most med vzhodno in zahodno kulturo in obema Cerkvama, ki ga je treba varovati«. Zaradi tega »Hrvati ne bodo nikoli obupali v boju za svoje pravice in izjavljajo, da tega odloka ne priznavajo«, saj so »siti prosjačenj in memorandumov«, ki jih je »poln ves arhiv v Rimu«. Poudaril je, da gre ne le za cerkveno, temveč tudi politično vprašanje zaradi nasprotij med slovansko in germansko kulturo. Po govorih so sprejeli sklep, da bodo zahtevali priznanje staroslovanske liturgije kot privilegija celotnega hrvaškega naroda in zaradi tega privilegija vseh cerkva na ozemlju, kjer živijo Hrvati.³⁶

ČAS MARIUSA GROFA ATTEMS-HEILIGENKREUZA KOT AVSTRIJSKEGA NAMESTNIKA V ZADRU

V letih 1912³⁷ in 1913³⁸ je splitski občinski svet vedno znova zahteval razveljavitev odlokov iz let 1898 in 1906. Leta 1913 je proitalijanski splitski kanonik Rajmund Maroević prepovedal staroslovansko liturgijo, čemur so sledile resne grožnje jugoslovanske akcije. V dokumentaciji dunajskega ministrstva za notranje zadeve je ohranjeno pismo *Sveti sklic*, ki poziva k fizičnemu napadu na splitskega škofa.³⁹ Tudi duhovščina se je združila in škofu predala memorandum, v katerem je zahtevala »ne le ohranitev trenutnega stanja privilegija določenih cerkva, ampak privilegij vseh hrvaških cerkva in duhovništva«, saj privilegij pripada celotnemu narodu.⁴⁰

36 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 15, Poročilo o sklepu Občinskega sveta v Splitu, 21. februar 1907.

37 Reljanović, »Enciklika *Grande Munus*«, 372.

38 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5372, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 11. november 1913.

39 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 12557, »Sveti sklic«.

40 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5372, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 11. november 1913.

Da je bilo vprašanje rabe staroslovanskega jezika v liturgiji burno še leta 1913, dokazujejo številne prijave staroslovanskih maš. Po eni izmed njih, ki je potekala ob prvem hrvaškem mladinskem in študentskem kongresu v Splitu, so duhovniki dobili kazen *suspensio a divinis*.⁴¹ Ko je papež izvedel za staroslovansko mašo na Krku leta 1913,⁴² je poslal najstrožja navodila za upoštevanje odloka iz leta 1906. Novi avstrijski namestnik v Zadru, Marius grof Attems-Heiligenkreuz (1911–1918, Slika 1), je predlagal, da se cerkvenim sporom izognejo, kolikor je le mogoče, saj je zaradi obeh balkanskih vojn in močnega »srbskega elementa« v Dalmaciji politični nered.⁴³ Attems-Heiligenkreuz ni bil tako zvest poročevalec kot njegova predhodnika Handel in Nardelli. Njegova (ohranjena) poročila so osredotočena zgolj na miritev C.-kr. ministrstva za notranje zadeve v zvezi z vprašanjem glagoljaške liturgije, saj sta tako avstrijska oblast kot Balkan že čutila eskalacijo nacionalno-političnih odnosov, ki so leta 1914 prerasli v konflikt svetovnih razsežnosti. Odloki kongregacije v Dalmaciji niso nikoli upoštevali.⁴⁴

41 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 5078, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 19. oktober 1913.

42 Glagoljaštvo na Krku je bilo močen del zavesti tamkajšnjih prebivalcev. Še danes je ohranjenih veliko arhivskih in materialnih virov prav na tem hrvaškem otoku. K ohranjanju glagoljaštva na Krku je veliko prispeval škof Anton Mahnič. Nič čudnega ni, da se je Staroslavenska akademija osnovala prav na Krku. O tem: *Vjesnik Staroslavenske akademije na Krku*, ur. Nikola Žic. Krk: Staroslavenska akademija, 1914; Ivan Milovčić. »Mahnič i glagoljica.« V: *Mahničev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 275–283. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

43 SI AS 185, šk. 39/gen, akt 12859, Poročilo guvernerja C.-kr. namestništva v Zadru, 15. november 1913.

44 Reljanović, »Enciklika Grande Munus«, 372.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

SI AS (Arhiv Republike Slovenije), 185, Cesarsko-kraljevo ministrstvo za notranje zadeve, 1863–1918, šk. 39/gen.

Literatura

Ivanišević, Alojz. »Die Bemühungen Josip Juraj Strossmayers um die slawische Liturgie aus der Sicht der österreichisch-ungarischen Zentralbehörden und des Vatikans.« V: Kroatien: Landeskunde – Geschichte – Kultur – Politik – Wirtschaft – Recht, ur. Neven Budak, Walter Lukan in Petra Moissi, 177–184. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1995.

Jelić, Lucas. *Fontes Historici Liturgiae Glagolito-Romanae A XIII Ad XIX Sarculum*, Voglæ-Prague: Kurykta Veglensis, E. Vitaliani Jadrensis et Officina Typographica Catholica Labacensis, 1906.

Kovačić, Slavko. »Don Frane Bulić i glagoljica«, *Crkva u svijetu*, 20/2 (1985), 169–181.

Kuić, Ivanka. »Vinko Milić: Načelnik Splita i »Jedan iz prvih redova««, *Kulturna baština*, 44 (2018), 131–164.

Milovčić, Ivan. »Mahnić i glagoljica.« V: Mahnićev simpozij v Rimu, ur. Edo Škulj, 275–283. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Nepodpisano, »Die Glagolica«, *Reichspost*, 31. januar 1907, 10.

Reljanović, Marijo. »Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 28/43 (2001), 355–376.

Velčić, Franjo. »Talijansko-hrvatska polemika o glagoljici i vatikanska diplomacija krajem 19. i početkom 20. stoljeća.« V: *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*, ur. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar in Franjo Velčić, 75–100. Zagreb: Staroslavenski institut, 2015.

Velčić, Franjo. »Prisutnost glagoljice i staroslavenskoga bogoslužja na području neka-dašnje Tršćansko-koparske biskupije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 38/1 (2016), 193–200.

Vjesnik Staroslavenske akademije na Krku, ur. Nikola Žic. *Krk: Staroslavenska akademija*, 1914.

Vrankić, Petar. »Hrvatska i Sveta Stolica od Hrvatsko-Ugarske nagodbe do stvaranja prve Jugoslavije (1868–1918).« V: *Hrvatska/Sveta Stolica. Odnosi kroz stoljeća*, ur. Tomislav Mrkonjić, 116–123. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1999.

Đurasović, Barbara. *Prava Crvena Hrvatska i Pravaši, 180–181*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dalmaciji, 2021.

POVZETEK

Avstrijski namestniki v Zadru so C.-kr. ministrstvu za notranje zadeve redno poročali o zavzemanjih dalmatinske duhovščine in politikov za potrditev starodavnega privilegija staroslovanske oz. glagoljaške liturgije v Dalmaciji. C.-kr. ministrstvo je to problematiko imenovalo »Glagolica Frage« (vprašanje glagolice) oz. »Altslawische Liturgie in Dalmatien« (staroslovanska liturgija v Dalmaciji) ter jo pogosto posredovalo tudi C.-kr. ministrstvu za uk in bogočastje, kar kaže na daljnosežnost obravnave namestnikovih izčrpnih poročil.

V ospredju skrbi vseh treh namestnikov v Zadru so bile posledice vpeljave staroslovanskega jezika v liturgijo za stabilnost avstrijske oblasti v Kraljevini Dalmaciji, saj gre za čas, ko so bile hrvaške težnje po združitvi Kraljevine Dalmacije z Bansko Hrvaško najmočnejše, kar pa se ni skladalo z avstro-ogrsko vizijo Balkana. Hrvaška narodna identiteta je zaradi kontinuitete rabe staroslovanskega jezika in glagolice v liturgiji zahtevala potrditev privilegija za celotno območje, kjer so živeli Hrvati. Cerkveno-jezikovno vprašanje je tako dobilo politični oz. državotvorni kontekst. Sv. sedež in dunajska vlada sta zatirala vsakršno možnost hrvaškega uspeha v uvedbi glagoljaške liturgije, čeprav se je dalmatinska duhovščina s podporo dalmatinskih politikov borila za ohranitev in razširitev jezika kot žive narodne relikvije in v ta namen opravila daljnosežno delo z zbiranjem arhivskih virov in materialnih dokazov o rabi staroslovanskega jezika v liturgiji ter glagolice v Dalmaciji in na širšem geografskem območju.

Jasno je, da dunajska vlada z namestništvom v Zadru in Sv. sedež v praksi nista imela pretirane moči pri prepovedi glagoljaštva v dalmatinskih cerkvah, saj poročila omenjajo prepovedi in *suspensio a divinis*, ki jih ob strogem in doslednem upoštevanju avtoritete in odlokov Kongregacije ne bi bilo.

Hudičev ples. Nemška ofenziva na osvobojenem ozemlju Žumberka in Bele krajine julija 1944

**Devil's Dance. German offensive in the liberated
territory of Žumberak and Bela Krajina in July 1944**

Božidar Flajšman

91

IZVLEČEK

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Bela krajina postala osvobojeno ozemlje, na katerem se je začel odvijati pomemben del nacionalne zgodovine. Tu so se nastanili Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte in vrsta drugih institucij.

Z namenom zatreti partizansko gibanje so Nemci in njihovi sodelavci izvedli nekaj posamičnih vdorov ter tako skušali ponovno vzpostaviti nadzor nad tem območjem. Ena od ofenziv na osvobojenem ozemlju Žumberka in Bele krajine se je začela 10. julija in je trajala do 17. julija 1944. V tem vdoru je bila prizadeta predvsem Metlika z okoliškimi kraji.

Komisija pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev je takoj po končanih bojih ugotavljala zločine sovražnika in popisovala škodo na podlagi pričevanj žrtev in drugih prič. Komisija je obiskala vse prizadete kraje, ogledala si je pogorišča, zaslišala veliko število prič, pri župnih uradih je dvignila mrliške liste o pomorjenih prebivalcih ter zdravnikom poslala poizvedbe o telesnih poškodbah. Med svojim delovanjem, ki je trajalo od 18. do 28. julija 1944, je med drugim ugotovila, da je napad izvedla vojska, ki ji je poveljeval komandant 1. kozaške konjeniške divizije – generalporočnik Helmuth von Pannwitz. Nemci so se kljub svoji nacistični ideologiji posluževali tudi t. i. azijatov, ki so bili po njihovem mnenju manjvredna rasa.

V članku so predstavljeni nekateri dokumenti, dokumentarne fotografije, pričevanja, izvlečki iz zapisnikov, različni zapisi in odzivi na omenjeno ofenzivo. Predstavljena so tudi nekatera pričevanja še danes živčih očividcev takratnega dogajanja.

Ključne besede

Bela krajina, partizani, nemška ofenziva, kozaki, Čerkezi, ustaši, domobranci

ABSTRACT

After Italy's capitulation in September 1943, Bela krajina became liberated territory, marking the onset of a crucial chapter in national history. It housed the Main Headquarters of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, the Executive Committee of the Liberation Front, and various other institutions. To quell the partisan movement, German forces and their collaborators launched multiple incursions to regain control of the region. One such offensive targeted the liberated territory of Žumberk and Bela krajina, commencing on July 10 and lasting until July 17, 1944. Metlika and neighboring towns bore the brunt of this invasion.

Immediately following the conflict's end, the Commission of the Presidency of the SNOS for the Establishment of the Crimes of the Occupier and his Auxiliaries documented enemy atrocities and assessed the damage based on victim and witness testimonies. The Commission extensively surveyed affected areas, inspected burial sites, heard numerous witnesses, obtained death certificates from parish offices for murdered residents, and sought medical reports on physical injuries. During its investigation from July 18 to 28, 1944, it determined that the assault was executed by the army under the command of Lieutenant-General Helmuth von Pannwitz, leader of the 1st Cossack Cavalry Division. Despite their Nazi ideology, the Germans employed individuals they considered racially inferior, such as Asiatics.

The article presents some of the documents, documentary photographs, testimonies, extracts from records, various writings and reactions to the offensive. It also presents some eyewitness testimonies of those who are still alive today.

Keywords

Bela krajina, Partisans, German offensive, Kozaks, Cherkezi, Ustaši, Domobranci.

HUDIČEV PLES

(Nemška ofenziva na osvobojenem ozemlju Žumberka in Bele krajine julija 1944)

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Bela krajina postala osvobojeno ozemlje, na katerem se je začel odvijati tudi pomemben del nacionalne zgodovine. Tu so se nastanili Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte in vrsta drugih institucij. Tu so nastajale institucije nove države oz. po besedah Vitomila Zupana poskusna država med Gorjanci in reko Kolpo.¹ Po številnih pričevanjih so se partizani v Beli krajini, imenovani tudi zibelka partizanstva, počutili izjemno dobro in varno. V Metliki, Črnomlju in Semiču je potekalo tudi edinstveno kulturno dogajanje: likovne razstave, gledališke in filmske predstave ter zanimive razprave o umetnosti itd.²

Zaradi nevarnosti vdora Nemcev in njihovih sodelavcev so partizani porušili mostove čez Kolpo: septembra 1943 železniški most pri Rosalnicah in cestnega pri Metliki³ ter oktobra 1943 cestnega pri Vinici.⁴ Kljub temu je do konca vojne Belo krajino doletelo še nekaj posameznih vdorov Nemcev, domobrancev, kozakov in ustašev.⁵ Wolkenbruch (Oblak/ploha se je utrgal/utrgala) je ime ofenzive, ki so jo izvedli Nemci po kapitulaciji fašistične Italije oktobra 1943 na območju Notranjske, Dolenjske in Bele krajine z namenom, da zatrejo partizansko gibanje. V del Bele krajine so takrat nemške sile

1 Vitomil Zupan. Menuet za kitaro na petindvajset streliv. Murska Sobota: Pomurska založba, 1980, 462.

2 Komelj, Miklavž. *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf, 2009, 552–572.

3 Rus, Zvonko. Kronika mesta Metlike II. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 2003, 71, 72.

4 Cerar, Srečko in Gracijan Škrk. Gradili smo. Inženirska (gradbena) brigada. Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Inženirske (Gradbene) brigade, 1992, 29.

5 Flajšman, Božidar. »Vinceremo, Videt čemo: Okupacijske meje v Beli krajini 1941–1945.«, ur. Bojan Balkovec, 7–45. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020, 32–39.

vdrle iz Neodvisne države Hrvaške (NDH) prek mejne reke Kolpe.⁶ Nemci so ofenzivo začeli 3. oktobra 1943 z letalskim bombardiranjem Črnomlja,⁷ 5. maja 1944 pa so z letalskim napadom bombardirali in razrušili Dragatuš.⁸ V ponedeljek, 28. avgusta 1944, se je prek Kolpe pri Vinici zgodil sovražni vdor nemških in ustaških enot, med katere so bili pomešani kot vodniki in poznavalci terena slovenski domobranci, doma iz Bele krajine.⁹ Vdor sovražne vojske iz NDH se je zgodil tudi 22. marca 1945, ko je bila požgana vas Adlešiči.¹⁰

Ena od ofenziv proti osvobojenemu ozemlju Žumberka in Bele krajine se je začela 10. julija in je trajala do 17. julija 1944. V tem vdoru je bila prizadeta predvsem Metlika z okoliškimi kraji. Ta ofenziva je tudi predmet tega članka.

-
- 6 Flajšman, Božidar in Boris Anton Weiss. Wolkenbruch ob Kolpi. Dostopno na: https://youtu.be/RqAK_5v9BLI?si=pGXMNzM236fpnPzq (dostop: april 2024); Boris Anton Weiss, Prelesje, <https://youtu.be/pYvz18j24FM?si=ZBHZK3TMeXWozSZ6> ; Nevenka Rauh, Boris Anton Weiss, Walkenbruch ob Kolpi, 3 del., Zasušena kri. Dostopno na: https://youtu.be/8ehtgl_tCPk?si=IVTSqPBGEIJQFMe (dostop: april 2024) ; Marija Koležnik, *Vino je drlo po jarkih*. Dostopno na: <https://youtu.be/0UIULVUI9k?si=UO-QaqdSch65gpjig> (dostop: april 2024) ; Marija Koležnik, *Nemški oficir je nad ustaši skričal, da so nas pustili pri miru*. Dostopno na: https://youtu.be/ILFQUO_aY68?si=8xbwvlwmxQ045CEm (dostop: april 2024).
- 7 Weiss, Janez. *Od daleč je videla kako so padale bombe na mesto. Memento ob 70-letnici bombardiranja Črnomlja 3. oktobra 1943*. Črnomelj: Občina, 2013; Karlin, Alma. *Moji izgubljeni topoli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007, 232.
- 8 Weiss, Janez. *Ves Dragatuš trpi, krivi in nekrivi. Memento ob 70-letnici bombardiranja vasi Dragatuš 5. maja 1944*. Dragatuš: Krajevna skupnost, 2024. Antonija Adam, *Vrag ti materj, vstrelj že enkrat*. Dostopno na: <https://youtu.be/hHbwTk2T9ZI?si=g72gkl-23k4u9KYpF> (dostop: april 2024).
- 9 Polič, Radko. *Belokranjski odred*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 557.
- 10 Katica Adlešič in Marija Kordež, *Adlešiče so izropali in požgali*. Dostopno na: <https://youtu.be/07o0U-M0hbbY?si=e0rbdu4kfl4Znif> (dostop: april 2024); Dular, Jože. *Adlešiči v Beli krajini: ob stoletnici zgraditve šole*. Adlešiči: Odbor za proslavo stoletnice šole, 1960, 25, 26.

PARTIZANSKA PARADA V METLIKI

Dan pred začetkom ofenzive, 9. julija 1944, je bila v Metliki velika partizanska parada, s katero so želeli poglobiti sodelovanje med slovenskimi, srbskimi in hrvaškimi partizani, predvsem pa proslaviti partizansko zmago pri Bosiljevem 30. junija.¹¹ Na Dragah (pred Malešičevo in Ogulinovo hišo – danes na tem mestu stoji Hotel Bela krajina) so postavili slovesno tribuno, na kateri so se pred začetkom parade zbrali številni voditelji narodnoosvobodilne vojske. Med njimi so bili Boris Kidrič, Franc Rozman – Stane, Jaka Avšič, dr. Vito Kraigher, Dušan Kveder in Josip Vidmar. Od Hrvatov so se slavja udeležili Večeslav Holjevac in mnogi drugi. Med gosti so bili tudi predstavniki ameriške, angleške in sovjetske vojaške misije. Na trgu pred tribuno pa se je zbrala velika množica ljudi. Ob tribuni so stali metliški pionirji in mladinke. Ob zvokih pihalne godbe GŠ NOV Slovenije je mimo tribune najprej korakala Cankarjeva brigada, nato gojenci oficirske in podoficirske šole in izbrane enote 8. in 34. divizije IV. korpusa NOV Hrvaške. Sledili so borci Belokranjskega in Žumberškega odreda. Na koncu vsake enote so korakale bolničarke z reševalno opremo. Zbrani prebivalci so mimohod navdušeno pozdravljali. Po paradi so vojaške enote odšle na nove položaje: hrvaške enote na Žumberak, del Belokranjskega odreda proti Rosalnicam, drugi del proti Vinici, Cankarjeva brigada proti Krasincu.¹²

Sliki 1 in 2: Partizanska parada v Metliki, 9. julij 1944.

¹¹ Kladnik, Tomaž, Jurjavčič, Katarina in Jože Dežman. *Vojne fotografije/War photos 1941–1945, Partizanske enote/Partisan Units*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010, 131.

¹² Rus, *Kronika mesta Metlike II.*, 91;

Metlika v plamenih. Metlika: Zveza borcev NOV, 1964, 16 in 17.

ZAČETEK OFENZIVE

Iz poročila obveščevalnega oddelka Glavnega štaba NOV in PO Slovenije št. 191 z 22. julija 1944 je razvidno, da je sovražnik 9. julija 1944 iz izhodiščnih postojank Draganići, Mahično, Ozalj in Samobor krenil proti Žumberku z enotami 1. donskega in 3. kubanskega polka 1. kozaške divizije (2500 mož v dveh satnijah/četah), 10. ustaško bojno (250 mož) in bataljonom A1. nemškega lovskega polka (500 mož). Skupno je bilo v napad vključenih 3250 mož. Med boji na Žumberku in v Beli krajini z enotami IV. in VII. korpusa NOV, ki so trajali do 16. julija, so 14. julija te enote okrepili še s preostalo četo 10. ustaške bojne iz Ozlja in s 13. ustaško bojno iz Samobora, posledično je imel sovražni poveljnik od tega dne na razpolago okoli 4000 mož.¹³

Sovražnim enotam so bili dodeljeni posamezni domobranci, ki so bili doma iz Bele krajine in so poznali domače razmere. Njihova naloga je bila na podlagi spiskov prepoznavati pripadnike osvobodilnega gibanja in jih izročati sovražniku.¹⁴

Nasproti 4000 sovražnim vojakom je operativni štab slovenskih in hrvaških enot postavil kakih 3000 partizanov, ki so bili razmeroma dobro oboroženi in jih je podpiral divizion 1. slovenske artilerijske brigade.¹⁵

UBIJANJE, ROPANJE, POŽIGANJE IN POSILJEVANJE

V tem obdobju so potekali najtežji boji za Metliko. Oddelku okoli 300 Nemcev, Čerkezov in ustašev je 16. julija dopoldne uspelo vdreti v Metliko, kjer so ostali le kakšno uro in pol. V tem času so ubijali, ropali, požigali in posiljevali.

¹³ Polič, *Belokranjski odred*, 527.

¹⁴ Ambrožič-Novljan, Lado. *Gubčeva brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972, 711.

¹⁵ Prav tam.

Komisija pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev, ki so jo sestavljali Fedor Košir, vodja komisije, dr. Rasto Tusulin, odvetnik, Mirko Bogataj, sodnik, Radko Polič, član uredništva *Slovenskega poročevalca*, p. Modest Golia, župnijski upravitelj v Metliki, in Daro Kopinič, fotograf; je takoj po končanih bojih ugotavljala zločine sovražnika in popisovala škodo po pričevanju žrtev in drugih prič.¹⁶ Iz poročila je razbrati, da so 10. julija 1944 začeli Nemci z močnimi silami napadati osvobojeno ozemlje Žumberka in vzhodne Bele krajine. Odpor enot XV. in XVIII. divizije, Belokranjskega odreda, oficirske šole, Artilerijske brigade VII. korpusa ter enot IV. korpusa NOV in POJ, v katerem so bile tudi hrvaške in srbske kordunske enote, je sovražnika potisnil nazaj.

Komisija je ugotovila, da je napad izvedla 1. kozaška divizija, ki ji je poveljeval komandant 1. kozaške konjeniške divizije – generalporočnik Helmuth von Pannwitz. V sestavi te kozaške divizije so bili 1. donski konjeniški in 4. kubanski polk, 1. regiment nemških »Jäger – Ersatz« bataljonov, 1. bataljon gestapovcev, 2. divizija artilerije in 10., 13., in 30. ustaška bojna.

Slika 3. Komandant 1. kozaške konjeniške divizije – generalporočnik Helmuth von Pannwitz. Stoji v prvi vrsti in je tretji z leve (v sredini).

16 SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72. Poročilo komisije obsega podroben opis dogajanja, popis škode, zapisnike pričevanj, mrliške liste itd. Gradivo omenjene komisije mi je pomagala pretipkavati Marica Androjna, ki se ji ob tej priliki lepo zahvaljujem.

Istočasno z napadi iz Žumberka in Vivodine, od koder je sovražnik vpadal v vzhodni del Bele krajine oz. okolico Metlike, so sovražne enote prodirale tudi iz Novega mesta proti Gorjancem.¹⁷

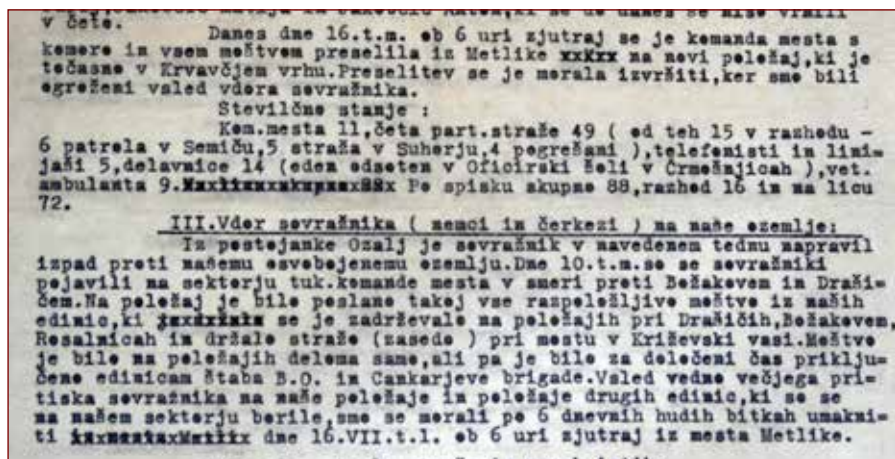

Slika 4: Požgana Malešičeva in Ogulinova hiša v Metliki, 16. julij 1944. Danes na tem mestu stoji Hotel Bela krajina.

Partizanske enote so takoj napadle sovražnikove kolone na vseh območjih napadov. Zlasti so bile hude borbe za vasi Drašiči, Kordiči in Sv. Nikola ter na cestah Vivodina–Drašiči in Novo mesto–Težka Voda–Gorjanci. Na odseku Novo mesto–Gorjanci so partizanske enote ustavile sovražnikovo prodiranje ter razbile njegovo motorizacijo. Uničeni so bili štirje nemški tanki in oklopni avtomobil. Na področju Žumberka in vzhodnega predela Bele krajine pa je sovražnik napredoval in je po šestih dneh prodril do Metlike, ki so jo partizani morali izprazniti zaradi hudega pritiska v nedeljo, 16. julija 1944. Po uro in pol dolgem ropanju in požiganju Metlike so se Nemci iz mesta umaknili ter ob Kolpi odšli na svoje izhodiščne položaje pri Ozlju, Jaski in Karlovcu.¹⁸

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ *Metlika v Plamenih*, 15, 16.

Slika 5: Odlomek iz poročila Komande mesta Metlika s 16. julija 1944. Komandi Belokranjskega vojnega področja sporočajo, da so se po hudih šestih dneh bojov tistega dne ob 6. uri zjutraj morali umakniti iz Metlike.

Komisija je zaključila, da je razbitje sovražnikove ofenzive dokazalo, da je partizanska vojska postala prava bratska armada vseh narodov Jugoslavije. Hrvaške in srbske kordunske enote so odločno pomagale in sodelovale pri obrambi Bele krajine. S tem so doprinesle najlepšo zahvalo za Bosiljevo (ustaška postojanka na Hrvaškem, ki je bila nedavno uničena), ki je bilo osvobojeno s sodelovanjem dveh slovenskih brigad – Cankarjeve in XII. brigade.

Borbe za Žumberk in Belo krajino so obenem pokazale, da sta narod in vojska eno. Partizanska vojska je branila narod pred nacifašističnimi roparji, požigalci in morilci ter ga je tudi obranila.¹⁹

Komisija je obiskala vse prizadete kraje, ogledala si je pogorišča, zaslišala veliko število prič, pri župnih uradih je dvignila mrliške liste pomorjenih prebivalcev ter zdravnikom poslala poizvedbe o telesnih poškodbah. Med svojim delovanjem, ki je trajalo od 18. do 28. julija 1944, je ugotovila sledeče:

19 SI AS 1827 Komisija ...

- Med operacijo so bili najbolj prizadeti kraji: mesto Metlika, v kateri je sovražnik divjal uro in pol, ter vasi Drašiči, Čurile, Rosalnice in Radoviči. Dele sovražnikovih enot je vodil Ulaga – domači izdajalec v nemški uniformi in nekdanji kretničar iz Metlike.
- Sovražnik je trosil propagandne letake v hrvaškem jeziku s podpisi I. kozaške divizije ter izdajalcev Dragana Mariča in Ilija (?)kika,²⁰ ki sta podpisana kot partizanska dezerterja. Druge letake je podpisalo nemško poveljstvo. Vsak letak je veljal kot prepustnica za predajo partizanov. V jesenski ofenzivi leta 1943 pa so Nemci veliko število dezerterjev, ki so pokazali take prepustnico, pobili. Nekateri letaki so propagirali »nemškega psa«. To je bilo novo letalo, s katerim so Nemci obstreljevali Anglijo. Komisija je zatrdila, da vsa ta propaganda ni rodila niti najmanjšega uspeha.
- Nadalje komisija navaja, da so pri vdoru v Metliko imeli sovražni vojaki v rokah načrte, katere hiše naj požgejo in katere ljudi naj pobijejo. V središču Metlike so bili požgani zdravstveni dom, hiša trgovca in bivšega župana Ivana Malešiča, garaža mehanika Lojzeta Cvelbarja, hiša Ivana Brodariča in hiša posestnika Pakarja. Zaradi požara so se vnele tudi sosednje hiše. Z ropanjem so ljudem odvzeli 312.626 lir in 140 RM ter 3000 kun. Odpeljali so šest glav govedi, osem glav govedi in 16 prašičev pa je zgorelo. Požgali so 33 hiš in 141 gospodarskih poslopij. S poslopji vred je 40 družinam zgorelo prav vse.²¹

Ko se je neka gospa obrnila na nemškega oficirja, naj jo zaščiti pred ropanjem kozakov, ji je ta odgovoril: »*Mi smo Metliko zasedli, Kozaki pa imajo nalogo, da jo izropajo*«. ²² Drugi nemški oficirji so se pritoževali, da je v Metliki malo vrednih stvari. Zlasti so iskali duhovnika Modesta Golio in druge vidnejše ljudi. Vojaki, kozaki, ustaši in Nemci so ljudem iz žepov ropali denar. Za požig poslopij so imeli posebne ročne brizgalnice z gorljivo snovjo in zažigalne fosforne ploščice. Nemci so se kljub svoji nacistični ide-

20 Prva črka je nejasna.

21 SI AS 1827 Komisija ...

22 Prav tam.

ologiji posluževali t. i. azijske, ki so bili po njihovem mnenju manjvredna rasa.²³

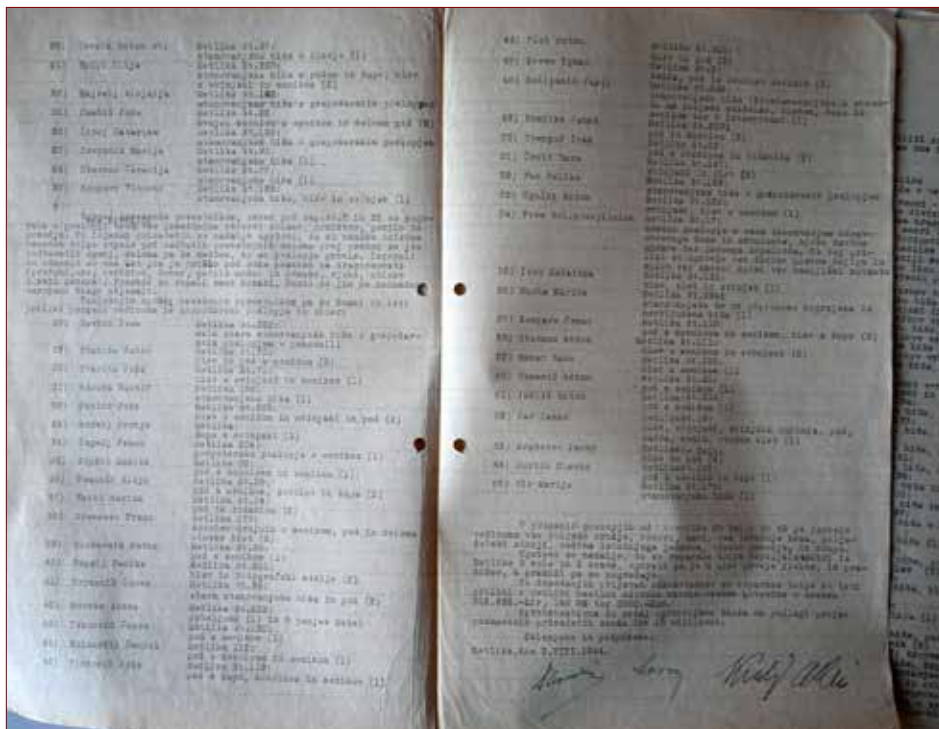
Slika 6 (levo): Požgan zdravstveni dom v Metliki, 16. julij 1944.

Slika 7: Uničeni avtomobili v Metliki, 16. julij 1944.

Slika 8: Požgani Brodaričeva in Jerinova hiša v Metliki, 16. julij 1944.

23 Več o tem glej: Denis Cerkenik, *Med rasizmom in nujno 1943–1945*, Zbirka Historia; 46, Založba Univerze v Ljubljani, 2023.

Slika 9: Seznam požganih poslopij. Del poročila Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 2. avgust 1944.

Iz poročila je razbrati, da so v Metliki s puškami in avtomatskim orožjem ubili Martina Voglarja, Terezijo Janžekovič in Ano Vrviščar, dve ženski pa raniili s strelji pištole. Ubili so tudi 31-letno nosečo učiteljico in mater dveh otrok – Mileno Hozjan. Kozaki so jo hoteli posiliti vpricho njenega enoletnega sinčka in dveletne hčerke. Mrtvi so potegnili prstan s prsta in izropali hišo. Priče pripovedujejo, da so nemški in kozaški oficirji istočasno mirno sedeli v hiši in dopuščali ropanje. Umor Milene Hozjan so opravičevali s tem, da so besni zaradi tega, ker so partizani ubili nekega kozaškega oficirja. V resnici pa ga je po besedah očividcev v nekem preplahu zadela krogla nemškega podčastnika.²⁴ Po pričevanju Marije Koležnik so Čerkezi

24 SI AS 1827, Komisija ...

Mileno Hozjan ustrelili v hrbet. Njen mož je bil v partizanih, zato je za njena otroka do konca vojne lepo skrbela družina Starc iz Čuril pri Metliki.²⁵

18. 7. 44. B. 44.

Podpis: Hozjan
Prejeto: Hozjan

Ime: Mila
Nad: 21. 7. 44.

Mrliški list — Testimonium mortis

Is mrliške knjige župnije (choronija) Metlika
Krajina: v l. 18. 7. 44. v parohiji

Ime: 18. 7. 44. stran: 58. stran: 44.

Leto, mesec, dan Anno, mensis, dies	mrliški mortis	18. 7. 44.
	polnopravni sepulture	17. julij 1944.
Kraj smrti, ulica, hiš. št. Locus mortis		Metlika št. 172
Kratica in različne besede, stave, vse vsebine — Status, cognom- en, nomen, religio, datum		Milena Hozjan, rojena 18. 7. 1914, s.p. 18. 7. 44.
Ime — Actus		Rojena — Rojena, 18. 7. 1914.
Ime ali vloga smrti Mortis vel status mortis		Ustreljena v hrbet
Prejeto ali ne — Passus		—
Pokopališče — Cemetery		St. Rok
Ime in kraj pokopališča Nomen et locus sepulture		Črni hrib, Ljubljana, 18. 7. 44.

V dokaz resničnosti izdanih podatkov in v skladu s tem.
In quoniam hanc subscriptionem manu propria et sigillo officii.

Župnik: 21. 7. 1944.
Ex officio parochialis

Ime in kraj
Nomen et locus

Ime in kraj
Nomen et locus

Slika 10: Mrliški list Milene Hozjan, Metlika, 21. julij 1944.

Da so se med ropanjem izognili nevarnostim, so osem starejših mož zadrževali kot talce. Pet so jih nato za nekaj časa odpeljali s seboj.

Podobno je bilo tudi v krajih v okolici Metlike. V Drašičih so ubili posestnika Antona Bajuka in Janeza Simoniča, ranili so dve osebi. S seboj so odpeljali 43 glav goveje živine, šest konj, 47

prašičev, ogromno perutnine, ovac, zajcev, izropali več panjev čebel, velike količine vina in vzeli ljudem 158.425 lir in 3000 kun. Vdrli so tudi v podružnično cerkev sv. Petra, iz katere so odnesli različne predmete.

25 Marija Kolečnik, Nosečo so ustrelili v hrbet. Dostopno na: <https://youtu.be/mGouAhqc2-k?si=4o7rNE-l5rz9Z4kwy> (dostop: april 2024).

Desetega julija 1944 je kozaška divizija v Drašičih požgala 10 stanovanjskih hiš in okoli 50 gospodarskih poslopij in zidanic, pokradli in odpeljali so vse, kar je bilo količkaj vredno. Kmetico Danico Pezdirc, ki je bila v 9. mesecu nosečnosti, so hoteli prisiliti k spolnemu občevanju. Nek kozak jo je s samokresom tako tolkel po trebuhu, da je bila vsa podpluta in je rodila mrtvega otroka. Glede tega je Komisija pridobila uradno zdravniško spričevalo.

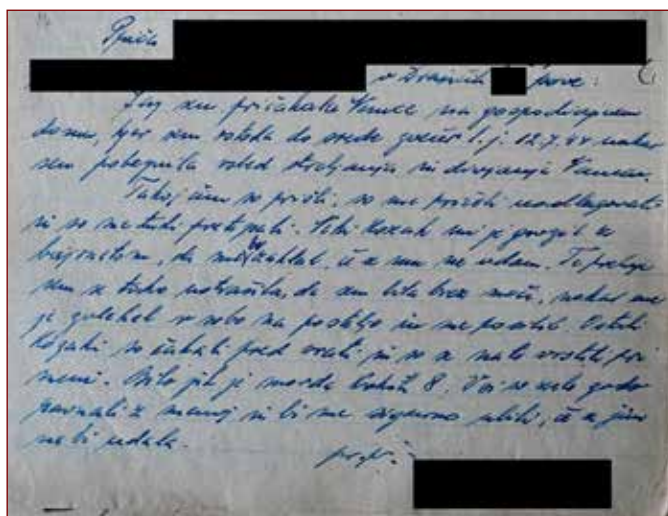
KOZAK JE GROZIL Z BAJONETOM

V 14. zapisniku komisije o zaslišanju ene od prič, sestavljenem 24. julija 1944 v Drašičih, je priča N. N. povedala:

Jaz sem pričakovala Nemce na gospodinjinem domu, kjer sem ostala do srede zvečer to je 12. 7. 1944, nakar sem pobegnila vsled streljanja in divjanja Nemcev. Takoj čim so prišli, so me pričeli nadlegovati in so me tudi pretepali. Neki kozak mi je grozil z bajonetom, da me bo zaklal, če se mu ne vdam. Te pretnje sem se tako ustrašila, da sem bila brez moči, nakar me je zvlekel v sobo na posteljo in me posilil. Ostali kozaki so čakali pred vrati in so se nato vrstili pri meni. Bilo jih je morda kakih 8. Vsi so zelo grdo ravnali z menoj, in bi me sigurno ubili, če bi se jim ne udala.²⁶

Sledi podpis.

Slika 11:
Originalni zapisnik št.
14 o zaslišanju ene
od prič, sestavljen 24.
julija 1944 v Drašičih.

26 SI AS 1827, Komisija ... V originalnih dokumentih se navoja imena in priimke v celoti.

V Krmačini so ubili Martina Žuglja, enega človeka ranili, odpeljali več glav goveda, perjadi in prašičev in ljudem pobrali ves denar, ki so ga našli. Ropali so v Vidošičih in pri tem ranili devetletnega dečka. Oropali so podružnično cerkev sv. Ane ter močno poškodovali orgle. Ropali so v Železnikih, kjer so ubili Jožeta Zepuharja, na Božakovem pa Antona Kozjana. V Radovičih so ubili brata Mužar, 18-letnega Antona in 16-letnega Martina, prvega so ustrelili, drugega zaklali. Ko so ju domačini položili na mrtvaški oder, so se nemški vojaki vrnili in zažgali hišo, da sta zgoreli obe trupli. Enaka roparska divjanja so bila tudi v Rosalnicah, Čurilih, Slamni vasi, Boldražu in Svržakih, kjer so ustrelili kmeta Martina Simoniča, njegovo ženo pa hudo ranili s strelom v usta.

Tudi v Rosalnicah so iskali določene osebe, ki so jih imeli zapisane na listkih. Prav tako so tudi tukaj posiljevali dekleta in žene, ugotovljeni so bili štirje primeri, medtem ko so druge iz razumljivih razlogov prikrivali. Ženske so prisilili do spolnega občevanja s pretepanjem tako, da so jim nastavili puške na prsi. Gluhega 15-letnega fanta so tako dolgo klofutali in spraševali, če zdaj sliši, dokler se niso naveličali.

Na Radovici so kozaki, Nemci in ustaši ubili Marka Režka iz Krašnjega Vrha in Marka Režka iz Radovice, eden je bil ustreljen, drugi pa zaklan. V zidanicah so iz sodov izdirali čepe, da je vino izteklo. V mnogih krajih so prebivalcem podtikali municijo, se nato vračali ter na podlagi te municije trdili, da imajo ljudje orožje.

V vasi Železniki so Nemci ustrelili 47-letnega Jožefa Zepoharja. Nemški vojak je nalašč pustil puško v zidanici in odšel. Za njim so prišli drugi Nemci in trdili, da ima Zepohar puško. Odpeljali so ga v trtje in ga ustrelili v trebuh in tilnik ter popolnoma izropali njegovo posest.

Za vsa ta dejanja so kot dokaz številni zapisniki o zaslišanju prič in lokalnih ogledih, zdravniška spričevala, mrliški listi, najdeni papirji in fotografije.²⁷

Slika 12: Eden od dokumentov Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, naslovljen na civilno bolnico v Kanižarici, 2. avgust 1944. V tej bolnici sta se zdravili Marija Simonič in Katarina Žugelj, ki sta bili ranjeni v času vdora v Metliko. Marija je bila ranjena s strelom skozi lica, Katarini pa je bila odstreljena desna noga. Komisija prosi za njuno zdravniško spričevalo, ki je postalo tudi del obširnega poročila o julijskem vdoru v Belo krajino.

27 Dodatna pričevanja so podali še živeči očitki takratnega dogajanja na prireditvi ob dnevu upora proti okupatorju in 80-letnici požiga Metlike ter okoliških vasi, ki je bila v Metliki 25. aprila 2024. Na prireditvi z imenom Hudičev ples so o takratnem dogajanju spregovorile Marija Koležnik, Anica Bukovec in Albina Tošeska. Avtor članka je takrat predstavil nekatere dokumente in fotografije ter vodil pogovor. Dostopno na: Hudičev ples, 80 let od ofenzive proti osvobojenemu ozemlju Žumberka in Bele krajine. Dostopno na: <https://youtu.be/9fBHL4dXDZ4?si=SO4-FlayG4X08xTk> (dostop: april 2024).

V gradivu komisije lahko še preberemo, da so bili umor, posiljevanje, rop in požig sredstva, s katerimi so hitlerjevske tolpe s pomočjo izdajalcev sovjetske domovine, donskih in kubanskih kozakov, ter ustašev izdajalca Paveliča, vsi pod poveljstvom generalporočnika von Pannwitz, ustrahovali mirne prebivalce, da bi tudi na to območje uvedli nov red v Evropi. Prebivalstvo pa je zaradi teh grozних poizkušenj in uspeha partizanske vojske še bolj strnilo pripadnost slovenski narodni oblasti.

Komisija je poročilo zaključila z napovedjo, da roparje in morilce čaka usoda, ki je že doletela izdajalce sovjetske domovine: kozake Nikolaja Jadova, Simeona Piganova, Vasilija Kašuca in Nikolaja Peršina. Tako usodo so napovedovali tudi generalporočniku von Pannwitzu ter vsem oficirjem njegove divizije in vsem drugim, ki so krivi za navedena zverstva. Zapisali so: »V Moskovski deklaraciji so nam zagotovili naši veliki Zavezniki, da bodo na podlagi naših spisikov zasledovali zločince do kraja sveta, da jih bodo izročili nam, mi pa jih bomo pred našimi sodišči in po našem pravu strahovito kaznovali.«²⁸

Slika 13: Zaključni del poročila Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 2. avgust 1944.

28 SI AS 1827, Komisija ...

ŽRTVE VOJNEGA NASILJA IN OSTALA ŠKODA

V času vdora so sovražni vojaki v vseh omenjenih in še nekaterih belokranjskih krajih ubili dvanajst ljudi, dve ženski sta umrli zaradi eksplozij min, ranjenih je bilo sedem ljudi. Zgorelo je 52 hiš, 214 gospodarskih poslopij in 70 vinskih hramov. Odpeljali so 67 glav živine, 86 prašičev in prek tisoč glav perutnine, šest konj, 13 ovac, dve kozi, 159 zajcev in mnogo vina. Ljudem so vzeli tudi 484.500 lir, 140 RM in 6000 kun. Zgorelo je osem glav govedi in 16 prašičev.²⁹

Slovenske in hrvaške partizanske enote so imele v teh bojih izgube: enote IV. hrvaškega korpusa so imele 26 mrtvih, 103 ranjene in 13 pogrešanih, enote VII. slovenskega korpusa pa okoli 40 mrtvih in 110 ranjenih. Belokranjski odred je imel v teh bojih 10 ranjenih, 16, večinoma iz 1. bataljona, pa so pogrešali, saj so jih sovražni vojaki ujeli.³⁰

Koliko žrtev – padlih, ranjenih in pogrešanih – je imel sovražnik, je težko reči, ker njihova poročila ne omenjajo izgub.³¹

»KONEC KOMUNISTIČNE 'IDILE' V BELI KRAJINI«

O tem dogajanju v Metliki in okolici je v časopisu *Slovenec* (št. 173, 30. julij 1944) izšel članek z naslovom: »Konec komunistične 'idile' v Beli krajini.« V njem med drugim lahko preberemo:

Pa še preden so začeli komunisti s svojo mobilizacijo, so udarili nanje iz Zagreba Nemci in hrvaška vojska. Prišlo je do hudih borb med Radoviči, Drašiči in Rosalnicami. Komunisti so se namreč utrdili po zidanicah in vaseh in se niso prav čisto nič ozirali na ubogo ljudstvo, ki je imelo zaradi tega pokončano skoraj vse svoje imetje. /.../ Poročila pravijo, da je padlo okrog 1000 tolovajev, 11. julija so izgubili komunisti Metliko /.../ Belokranjci, ki so v tej ofenzivi spet videli, kakšno

29 Prav tam.

30 Polič, *Belokranjski odred*, 539.

31 Prav tam.

srečo prinašajo komunisti, ki so se nalašč utrdili po vaseh in vinogradih in je bilo pri tem ubitih tudi precej civilistov, so se od njih skoraj v celoti odvrnili /.../³²

Slika 14: Članek v časopisu Slovenec, 30. julij 1944.

V julijskih bojih so sodelovali tudi domobranci. Nemško poveljstvo 13. policijske oklepne čete je v svojem poročilu o bojih pri Metliki poročalo tako: »/.../ da so se pripadniki slovenskega domobranstva spravili nad že padle sovražnike in jih popolnoma izropali ter deloma tudi masakrirali. Prstani, ki se niso dali dovolj hitro sneti s prstov, so bili enostavno odrezani s prstom

32 »Konec komunistične 'idile' v Beli krajini.« Slovenec, 30. julij 1944, 2.

vred. Sovražnik, ki se je brezobrambno vdal, je bil v vseh primerih brezobzirno pobit /.../«³³

Vdor v Belo krajino je raziskovala tudi okrožna izpostava odseka za notranje zadeve; ugotovila je, da sta bila med sovražnimi nasilniki tudi J. K. iz Rosalnic in J. P. iz Drašičev. Oba sta bila že med italijansko okupacijo aktivna belogardista. Pri tem delu sta uživala soglasje in pomoč svojcev, zaradi česar je izpostava sklenila, da jih izženejo v sovražno postojanko.³⁴

V brošuri *Stari politiki in javni delavci* Viktorja Smoleja opisuje Engelbert Gangl, podstarosta Sokola Kraljevine Jugoslavije, kaj je doživel ob nemškem vdoru v Metliko: »Naši kmetje in meščani so iz srca hvaležni hrvaškim in slovenskim brigadam, ki so dale iz sebe vse, da preprečijo vdor v naše kraje, ker bi to bila nedogledna in neprecenljiva nesreča. Naše žene in dekleta so jim noč in dan kuhale hrano, da niso omagali od prevelikih naporov.« Nato opisuje, kako so vdrl v njegovo stanovanje, mu iz žepa vzeli nalivno pero in uro, uničili mnogo dragocenih spominov in daril. Ti roparji so bili Nemci. »Bili so prava razbojniška tolpa, ki je po mestu ljudem iz denarnic pobirala denar in iz rok snemala prstane. Razumljivo se mi zdi, da je nemški dramatik Schiller prav za Nemce napisal 'Razbojnike'«. ³⁵

Metličanka Jožica Novak je svojemu bratu, partizanu Božidarju Flajšmanu št., 22. novembra 1944 po partizanski pošti poslala pismo v 14. divizijo. V njem je med drugim opisala, kako je doživela julijski sovražni vdor v Metliko:

Ob tisti hajki smo prestali toliko strahu, da bi za nič na svetu ne želela več kaj takega. Celi teden je trajalo obleganje a končno so vragi vdrli le za dobro uro a

33 Saje, Franček. »Za konec tedna. V vrhovih belogardističnega narodnega izdajstva.« *Delo*, sobota, 11. oktober 1969, 21.

34 Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika, mapa 199. V dokumentu so imena in priimki navedeni v celoti, vključno s točnimi naslovi navedenih oseb.

35 Smolej, Viktor. *Stari politiki in javni delavci. O Osvobodilni fronti, o Jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu, razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernecem, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Zupaničem*. Izdalo uredništvo slovenskega poročevalca. V brošuri ni navedena letnica izdaje. Iz zapisov je razbrati, da je bila gotovo izdana leta 1944.

naredili toliko družin nesrečnih. Na našem koncu smo ostali najmanj oškodovani, le zdravstveni dom, poleg pošte je šel. Veljkotova domačija, del Ogulinove, Pakarjevo, Urhova zidanca, Juličevo, Brodaričevo, Jerinačkino, Muchatovo še nedograjeno, stare Majzeljnovе, a v Požegu in na Hribu pa je požgano najbolj in tega dela nisem niti videla še. Pristave naokrog so šle po večini. Pri nas je šlo nekaj zlatnine, denar kar sem ga imela v žepu, par obleke in pa v sobi zgoraj so prekopali kakor so hoteli, ker nisem hotela iti za njimi, saj je sreča da so nas le v miru pustili, za vse drugo mi ni nič. Jaz sem mislila, da bom prišla ob pamet tiste dni. Ravno pred kratkim sem bila v pričakovanju istih gostov, a nam je bilo prizanešeno za enkrat in so takrat obiskali Črnomelj in okrog. Vsa sreča je, da se dolgo ne zadrže, ker jih partizani napadajo ob strani, pa nimajo časa za predolgo se muditi.³⁶

Slika 15: Metličanke nesejo partizanom hrano na položaje, 13. julij 1944.

36 Arhiv avtorja članka.

Jakobina Pahor Pugelj je bila julija 1944 stara štiri mesece. Njena mama Elvira Pahor jo je skupaj z eno leto in osem mesecev staro sestro Barbaro držala v naročju. Takrat so v njihovo hišo v Metliki vdrli Čerkezi. Začeli so razmetavati in krasti. Eden je na mamini roki zagledal prstane. Da bi prišel do njih, ji je hotel odrezati prst. Da se to ne bi zgodilo, jih je snela sama in mu jih dala. Pri tem pa je hčerka Barbara padla na tla. Od strahu je izbruhala vse, kar je prej pojedla – belo kravo in kruh. Od takrat ni nikoli več v življenju uživala mleka in mlečnih izdelkov. Danes (2024) je stara 81 let.³⁷

Črnomaljski duhovnik Lojze Jože Žabkar je v svoj dnevnik 16. julija 1944 med drugim zapisal, da so Metliko zasedli Nemci. Cankarjeva brigada je bila pogumna, bojevala se je, kolikor je bilo mogoče. Ob 10. uri, ko je začel maševati v Dobličah, je začela Metlika goreti: *»Strašni ognji, vse do 2 popoldan. Črnomelj je ves razburjen. Vsi so pripravljeni za hajkanje. Ven iz mesta vozijo živež in plaho gledajo: Čerkezi nas bodo poklali /.../«*³⁸

Žabkar je bil pri starših v Doblički Gori do večera, v dežju se je nato vrnil v Črnomelj. V Korenovi hiši je bilo vse mirno, večernice so bile ob pol devetih. Prva novica je bila, da je Metlika hudo prizadeta, zasedla pa jo je Cankarjeva brigada. Žabkar je mirno zaspal, saj je menil, da nikogar ne bo v mesto. O odhodu sovražnikov iz Črnomlja je zapisal: *»Vse se z dolgimi nosovi vrača domov. Prenaglili so se.«*³⁹

HUDIČEV PLES

Čez nekaj dni, 21. julija, se je Žabkar s Tonetom Fajfarjem odpravil v Metliko pogledat, kako so jo opustošili. Še ta večer je v spomin na 16. julij 1944 napisal pesmi z naslovoma: *»Molči nad Kolpo mestece Metlika«* in *»Hudičev ples«*. Iz slednje navajam nekaj kitic:

37 Hajka na Metliko julija 1944. Zapis Jakobine Pahor Pugelj, Metlika, 24. 4. 2024. Hrani avtor članka.

38 Arhiv Lojzeta Jožeta Žabkarja

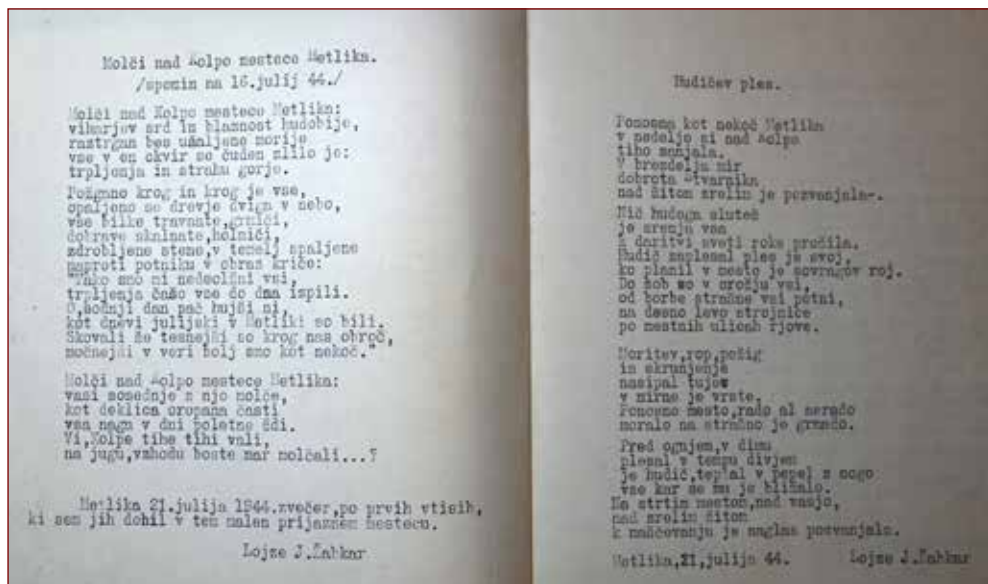
39 Prav tam

Hudič zaplesal ples je svoj,
ko planil v mesto je sovragov roj.

Moritev, rop, požig
in skrunjenje
nasipal tujec
v mirne je vrste.

Ponosno mesto, rado al nerado
moralo na strašno je grmado.

Na strtim mestom, nad vasjo,
nad zrelim žitom
k maščevanju je naglas pozvanjalo.⁴⁰

Slika 16: Pesmi Lojzeta Jožeta Žabkarja, posvečene Metliki in okoliškim krajem. Posnetek strani iz njegovega dnevnika iz leta 1944, arhiv Lojzeta Jožeta Žabkarja.

40 Prav tam.

POVELJNIK ČERKEZOV

Zgovorna je tudi zgodba Bože Praprotnik (roj. Grčar), ki je bila leta 1944 stara šest let. Z mamo sta živeli v Metliki, oče Alojz Grčar, s partizanskim imenom Mitja Štajerc, pa je bil v partizanih.⁴¹ Partizanska obveščevalna služba jih je 15. julija 1944 obvestila, da bo tisto noč hajka na Metliko. Njena mama je bila tik pred porodom in ju je bilo s hčerko treba prepeljati na varno. Polda Prusova je zvečer na voz naložila še nekaj Metličanov in jih odpeljala na varno.⁴² Vrnili so se 18. julija v dopoldanskem času, v popoldanskem času pa se je rodila Božina sestra Tatjana. Zgodba se nadaljuje po vojni, ko je bil Božin oče vojaški ataše v Washingtonu v Združenih državah Amerike.⁴³ Poleti 1960, ob prazniku egiptovske vojske, je bil njen oče vabljen v njihovo ambasado kot jugoslovanski vojaški ataše. S seboj je vzel še Božo. Ko si je ogledovala znamenitosti, je k njej pristopil nek moški v uniformi, ki ga ni poznala. Začel jo je spraševati: »Punčka, od kod si pa ti?« »Iz Jugoslavije,« je ponosno odvrnila. »Od kod iz Jugoslavije?« »Iz Slovenije.« »Od kod iz Slovenije?« »Mama je iz Metlike, oče iz Trbovelj.« Nakar ga je vprašala: »Poznate Metliko?« »Da, tam sem bil komandant Čerkezov med hajko v Metliki.« Takrat je pristopil oče in dejal: »Med to hajko je bila rojena deklčina sestra, moja hčerka. Zdaj je stara šestnajst let.« Boža je zapisala, da jo je spreletel srh. Moški, ki jo je spraševal, je bil vojaški ataše Zahodne

41 Več o Alojzu Grčarju v: Kranjc, Viljem. »Alojz Grčar-Mitja.« Naša skupnost (Ljubljana Moste-Polje), letnik 21, številka 24, 1980, 10. Dostopno tudi na: Alojz Grčar – Mitja. Dostopno na: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-EHD7WQGW/> (dostop: april 2024).

42 Na varno območje – Dragomljo vas – je takrat odšla tudi družina Slavice Canič-Rebolj. Posnetek intervjuja s Slavico Canič-Rebolj hrani avtor članka. Metlika, 20. april 2024.

Otroci in starši, ki so ostali v Metliki, so lahko samo nemočno opazovali sovražnikovo divjanje. Živine v hlevih jim niso pustili odvezati, zato je živa zgorela. Posnetek intervjuja z Borisom Guštinom in Marijo Komac (roj. Urh) hrani avtor članka. Marija Komac se posebej spominja njihovega psa, ki je živ zgorel, ker jim ga niso pustili odvezati z verige. Metlika, 20. april 2024.

43 Vojaški ataše v Washingtonu je bil od leta 1957 do vključno leta 1960. Pogovor s Tatjano Bogdanovič (roj. Grčar), sestro Bože Praprotnik. Ljubljana, 9. maj 2024. Zapis hrani avtor članka.

Nemčije, s katero Jugoslavija takrat ni imela diplomatskih odnosov.⁴⁴ V intervjuju, posnetem 7. maja 2024, je Boža Praprotnik dodala, da je oče iz Washingtona sporočil v Beograd ime in priimek omenjenega vojaškega atašeja Zahodne Nemčije. Obvestili so ga, da je na seznamu zločincev.⁴⁵

Slika 17 (levo): Spominska tabla v spomin na požgani fotoateljje Dareta Kopiniča. Metlika, 20. april 2024.

Slika 18: Obelisk v parku nasproti hotela Bela krajina v Metliki. Metlika, 20. april 2024.

OBELEŽJA

Danes na ofenzivo spominja obelisk, ki so ga 4. julija 1983 postavile družbenopolitične organizacije v Metliki. Postavili so ga v parku nasproti Hotela Bela krajina. Napis na obelisku se glasi: »Slovenske, Hrvatske in Bosanske brigade NOVJ so se 9. 7. 1944 srečale v Metliki ter po vrsti skupnih bojov v dneh od 10. do 16. julija 1944 v herojskem boju obranile svobodno ozemlje Metlike in celotne Bele krajine.« Načrt za obelisk je izdelal Metličan, dr. Jože Koželj, dipl. inž. arh.⁴⁶ Na fasadi vrtna lope, kjer je med drugo svetovno vojno imel fotografski atelje Dare Kopinič, pa sta Anica in Božo

44 Zapis Bože Praprotnik, ki ga je 7. maja 2024 v Novi vasi na Blokah posredovala avtorju članka. Več o takratnih odnosih med Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo glej: Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija, Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

45 Boža Praprotnik, *Poveljnik Čerkezov 16. julija 1944 v Metliki*. Dostopno na: <https://youtu.be/eS7omnq6ov-M?si=PIS-qeGG5C-xf1Cl> (dostop: maj 2024).

46 Flajšman, Božidar. *Podobe časa. Metlika na razglednicah*. Metlika: Mestna skupnost Metlika, 2015, 132.

Kopinič postavila tablico z napisom: »*Na tem mestu so 16. 7. 1944 Nemci požgali fotoatelje očeta Dareta Kopiniča, Metlika 2016.*« Zraven sta dodala še ostanke stekla požganega ateljeja. Na takratno dogajanje spominja tudi neeksplozirana partizanska granata, ki je zadela drašičko cerkev in je še danes vidna v zidu pod steklom. Na takratno nasilje pa opominjajo tudi grobovi žrtev.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika.

Arhiv Bože Praprotnik.

Arhiv Božidarja Flajšmana.

Arhiv Jakobine Pahor Pugelj.

Arhiv Jožice Novak.

Arhiv Lojzeta Jožeta Žabkarja.

Arhiv Tatjane Bogdanovič.

Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

SI AS 1865, Komanda vojne oblasti, komande področij in komande mest sedmega korpusa.

Literatura

Ambrožič-Novljan, Lado. *Gubčeva brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

Cerar, Srečko inŠkrk, Gracijan. *Gradili smo, Inženirska (gradbena) brigada*. Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Inženirske (Gradbene) brigade, 1992.

Cerkvenik, Denis. *Med rasizmom in nujo 1943–1945*. Ljubljana: Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2023.

Dular, Jože. *Adlešiči v Beli krajini: ob stoletnici zgraditve šole*. Adlešiči: Odbor za proslavo stoletnice šole, 1960.

Flajšman, Božidar. *Podobe časa. Metlika na razglednicah*. Metlika: Mestna skupnost Metlika, 2015.

Flajšman, Božidar. »Vinceremo, Videt čemo: Okupacijske meje v Beli krajini 1941–1945.« V: Vinceremo–Videt čemo, ur. Bojan Balkovec, 7–45. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020.

Karlin, Alma. *Moji izgubljeni topoli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Kladnik, Tomaž, Jurjavčič, Katarina in Jože Dežman. *Vojne fotografije/War photos 1941 – 1945, Partizanske enote/Partisan Units*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010.

Komelj, Miklavž. *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba/*cf., 2009.

Metlika v plamenih. Metlika: Zveza borcev NOV, 1964.

Nečak, Dušan. Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.

Polič, Radko. *Belokranjski odred*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975.

Rus, Zvonko. *Kronika mesta Metlike II*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 2003.

Smolej, Viktor. Stari politiki in javni delavci, O Osvobodilni fronti, o Jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu, razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernece, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Zupaničem. Izdalo uredništvo slovenskega poročevalca. V brošuri ni navedena letnica izdaje. Iz zapisov je razbrati, da je bila gotovo izdana leta 1944.

Vogrič, Rudi. *Boj Belokranjcev*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1973.

Zupan, Vitomil. *Menuet za kitaro na petindvajset streliv*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1980.

Weiss, Janez. Od daleč je videla kako so padale bombe na mesto. Memento ob 70-letnici bombardiranja Črnomlja 3. oktobra 1943. Črnomelj: Občina, 2013.

Weiss, Janez. Ves Dragatuš trpi, krivi in nekrivi. Memento ob 70-letnici bombardiranja vasi Dragatuš 5. maja 1944. Dragatuš: Krajevna skupnost, 2024.

Časopisni viri

Saje, Franček. »Za konec tedna. V vrhovih belogardističnega narodnega izdajstva.« Delo, sobota, 11. oktober 1969.

»Konec komunistične 'idile' v Beli krajini.« *Slovenec*, 30. julij 1944.

Kranjc, Viljem. »Alojz Grčar-Mitja.« *Naša skupnost (Ljubljana Moste-Polje)*, letnik 21, številka 24, 1980.

Internetni viri

Alojz Grčar – Mitja, Dostopno na: [https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-EHD7WQGWI/](https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-EHD7WQGWI) (dostop: maj 2024).

Antonija Adam, Vrag ti materi, vstrelji že enkrat, Dragatuš, 2. marec 2018. Dostopno na: <https://youtu.be/hHbwTk2T9ZI?si=g72gkl23k4u9KYpF> (dostop: marec 2024).

Boža Praprotnik, Poveljnik Čerkezov 16. julija 1944 v Metliki, Nova vas (Bloke), 7. maj 2024). Dostopno na: <https://youtu.be/eS7omnq6ovM?si=PiS-qeGG5C-xfICI> (dostop: maj 2024).

Boris Anton Weiss, Prelesje, Predgrad, 29. julij 2020. Dostopno na: <https://youtu.be/pYvz18j24FM?si=ZBHZK3TMeXWozSZ6> (dostop: april 2024).

Božidar Flajšman, Boris Anton Weiss, Wolkenbruch ob Kolpi, Sodevci, 10. avgust 2020. Dostopno na: https://youtu.be/RqAK_5v9BLI?si=pGXMNzM236fnpPzq (dostop: februar 2024).

Hudičev ples, 80 let od ofenzive proti osvobojenemu ozemlju Žumberka in Bele krajine, Metlika, 25. april 2024. Dostopno na: <https://youtu.be/9fBHL4dXDZ4?si=tViUk16zxFLUulfd> (dostop: maj 2024).

Katica Adlešič in Marija Kordež, Adlešiče so izropali in požgali, Adlešiči, 28. oktober 2017. Dostopno na: <https://youtu.be/07o0UM0hbbY?si=e0rbdu4kflt4Znif> (dostop: februar 2024).

Marija Kolečnik, Vino je drlo po jarkih, Metlika, 9. februar 2019. Dostopno na: <https://youtu.be/0UIULVUUl9k?si=UOQaqdSCh65gpjig> (dostop: april 2024).

Marija Kolečnik, Nemški oficir je nad ustaši skričal, da so nas pustili pri miru, Metlika, 9., februar 2019. Dostopno na: https://youtu.be/ILFQUO_aY68?si=8xbwvlwmxQ045CEm (dostop: april 2024).

Marija Kolečnik, Nosečo so ustrelili v hrbet, Metlika, 20. junij 2020. Dostopno na: <https://youtu.be/mGouAhqc2-k?si=4o7rNEl5rz9Z4kwy> (dostop: april 2024).

Nevenka Rauh, Boris Anton Weiss, Walkenbruch ob Kolpi, 3 del., Zasušena kri, Laze pri Predgradu, 10. avgust 2020. Dostopno na: https://youtu.be/8ehtgl_tCPk?si=IVTSqpBGE-lJDQFMe (dostop: april 2024).

Intervjuji v hrambi Božidarja Flajšmana (video posnetek ali zapis pogovora)

Bogdanovič, Tatjana (roj. Grčar), Ljubljana, 9. maj 2024.

Rebolj Canič, Slavica, Metlika, 20. april 2024.

Guštin, Boris, Metlika 20. april 2024.

Komac, Marija (roj. Urh), Metlika, 20. april 2024.

Pugelj Pahor, Jakobina, Metlika, 24. april 2024.

Praprotnik, Boža, Nova vas (Bloke), 7. maj 2024.

Viri in avtorstvo slikovnega gradiva

Slika 1, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 2, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 3, https://de.wikipedia.org/wiki/Helmuth_von_Pannwitz#/media/Datei:Generals_Shkuro_and_von_Pannwitz.jpg

Slika 4, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 5, SI AS 1865, Komanda vojne oblasti, komande področij in komande mest sedmega korpusa, škatla 9.

Slika 6, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 7, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 8, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 9, SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72.

Slika 10, SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72.

Slika 11, SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72.

Slika 12, SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72.

Slika 13, SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, škatla 72.

Slika 14, Slovenec, 30. 7. 1944.

Slika 15, Fototeka Belokranjskega muzeja Metlika.

Slika 16, Arhiv Lojzeta Jožeta Žabkarja.

Slika 17, Avtor fotografije Božidar Flajšman, Metlika, 20. 4. 2024.

Slika 18, Avtor fotografije Božidar Flajšman, Metlika, 20. 4. 2024.

POVZETEK

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Bela krajina postala osvobojeno ozemlje, na katerem se je začel odvijati pomemben del nacionalne zgodovine. Tu so se nastanili Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte in vrsta drugih institucij.

Z namenom zatreti partizansko gibanje so Nemci in njihovi sodelavci izvedli nekaj posamičnih vdorov ter tako skušali ponovno vzpostaviti nadzor nad tem območjem. Ena od ofenziv na osvobojenem ozemlju Žumberka in Bele krajine se je začela 10. julija in je trajala do 17. julija 1944. V tem vdoru je bila prizadeta predvsem Metlika z okoliškimi kraji.

Komisija pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev je takoj po končanih bojih ugotavljala zločine sovražnika in popisovala škodo na podlagi pričevanj žrtev in drugih prič. Komisija je obiskala vse prizadete kraje, ogledala si je pogorišča, zaslišala veliko število prič, pri župnih uradih je dvignila mrliške liste pomorjenih prebivalcev ter zdravnikom poslala poizvedbe o telesnih poškodbah. Med svojim delovanjem, ki je trajalo od 18. do 28. julija 1944, je med drugim ugotovila, da je napad izvedla vojska, ki ji je poveljeval komandant 1. kozaške konjeniške divizije – generalporočnik Helmuth von Pannwitz.

V času vdora so sovražni vojaki ubili dvanajst ljudi, dve ženski sta umrli zaradi eksplozij min, ranjenih je bilo sedem ljudi; zgorelo je 52 hiš, 214 gospodarskih poslopij in 70 vinskih hramov, odpeljali so 67 glav živine, 86 prašičev in prek tisoč glav perutnine, šest konj, 13 ovac, dve kozi, 159 zajcev in mnogo vina; ljudem so vzeli tudi 484.500 lir, 140 RM in 6000 kun. Zgorelo je osem glav goveda in 16 prašičev.

Slovenske in hrvaške partizanske enote so imele v teh bojih sledeče izgube: enote IV. hrvaškega korpusa so imele 26 mrtvih, 103 ranjene in 13 pogrešanih, enote VII. slovenskega korpusa pa okoli 40 mrtvih in 110 ranjenih. Belokranjski odred je imel v teh bojih 10 ranjenih, 16, večinoma iz 1.

bataljona, pa so pogrešali, saj so jih sovražni vojaki ujeli. Koliko žrtev – padlih, ranjenih in pogrešanih – je imel sovražnik, je težko reči, ker njihova poročila ne omenjajo izgub.

V članku so predstavljeni nekateri dokumenti, pričevanja, različni zapisi in odzivi na ofenzivo. Predstavljena pa so tudi pričevanja nekaterih še danes živečih očividcev takratnega dogajanja.

Odziv slovenskega časopisja na protestniško gibanje v Iranu v letih 1978 in 1979

The response of Slovenian newspapers to the protest movement in Iran in 1978 and 1979

Fin Lucu Dražovič

125

IZVLEČEK

Protestniško gibanje v Iranu v letih 1978 in 1979, ki je strmoglavilo šaha Mohameda Rezo Pahlavija, je bilo sestavljeno iz najrazličnejših političnih in družbenih skupin, med katerimi je prevladovala islamska komponenta na čelu z ajatolo Ruholahom Musavijem Homeinijom. Prispevek obravnava poročanje slovenskih časopisov *Delo*, *Dnevnik*, *Večer*, *Primorski dnevnik* in *Mladina* o protestniškem gibanju v Iranu. S pomočjo literature je bila opravljena analiza poročanja, hkrati pa tudi primerjalna analiza razlik v poročanju med posameznimi časopisi.

Gljučne besede

revolucija v Iranu, ajatola Homeini, islamska revolucija, islam, šiizem, Iran

ABSTRACT

The protest movement in Iran in 1978 and 1979 that ousted Shah Mohammad Reza Pahlavi from power was made up of a wide variety of political and social groups, among which the Islamic component, led by Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini, was the dominant one. The subject of this paper is the coverage of the protest movement in the Slovenian newspapers *Delo*, *Dnevnik*, *Večer*, *Primorski dnevnik* and *Mladina*. With the help of literature the analysis of this coverage is carried out, along with a comparative analysis of the differences in coverage between the newspapers concerned.

Keywords

revolution in Iran, Ayatollah Khomeini, Islamic revolution, Islam, Shiism, Iran

UVOD

Pričujoči prispevek obravnava poročanje slovenskih časopisov o protestniškem gibanju v Iranu leta 1978 in v začetku leta 1979. Glavni poudarek je na analizi politične in ideološke opredelitve protestnikov v novicah in prispevkih časopisja ter spremembah te opredelitve skozi čas. V raziskavo so bili vključeni časopisi *Delo*, *Dnevnik*, *Primorski dnevnik*, *Večer* in *Mladina*.

Revolucija v Iranu je leta 1979 s prestola odnesla šaha Mohameda Rezo Pahlavija in s tem končala skoraj 60-letno obdobje vladavine dinastije Pahlavi. Ustoličila je klerika Ruholaha Musavija Homeinija, ki se je februarja leta 1979 po 15 letih izgnanstva vrnil v Iran. Protesti proti šahu, ki so potekali vse od začetka leta 1978, so postopoma postajali vse večji in pogostejši, tako da je bilo jeseni leta 1978 na nekaterih protestih prisotnih tudi do pol milijona ljudi.¹ Glavni razlog za nezadovoljstvo z oblastjo šaha Mohameda Reze je bila vedno večja družbena razslojenost in slabša ekonomska situacija v državi. Tako imenovana bela revolucija, katere glavni del je bila agrarna reforma, je pripeljala do položaja, v katerem se revnejši kmetje niso mogli več preživljati s kmetovanjem, zato so množično migrirali v mesta, kjer so se razvile revne četrti, polne ljudi s socialnega roba, ki so bili razočarani nad oblastmi.² Ogromne prihodke od nafte so zadržali elitni politični in gospodarski krogi, ki so sloveli po svoji korupciji, ogromno pa so investirali v vojsko in moderno infrastrukturo. Povprečen iranski državljani od prodaje neskončnih zalog nafte ni imel prav veliko.³ Poleg tega so se v antagonizmu do režima znašli tudi bazarski trgovci, tradicionalna srednjerazredna družbena skupina, ki je imela zaradi svojih ogromnih trgovskih mrež vselej velik vpliv v državi.⁴ V navzkrižju s šahom pa je bila tudi šiitska ulema, ki je s postopno liberalizacijo oziroma kulturno

-
- 1 Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press, 1982., 510–511.
 - 2 Milani, Mohsen M. *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*. New York: Routledge, 2018.
 - 3 Keddie, Nikki. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven and London: Yale University Press, 2003, 214.
 - 4 Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 35.

antiislamizacijo družbe po zahodnem zgledu in vzporedno centralizacijo oblasti izgubljala svoje tradicionalne privilegije in vpliv.⁵ Šah je na bližnjevzhodnem političnem prizorišču, izvzemši Izrael, deloval kot glavni zaveznik Združenih držav Amerike, hkrati pa je bil Iran pod šahom tudi ena od prvih večinsko muslimanskih držav, ki so priznale Izrael. Nasprotniki so ga obtoževali, da je prodal državo Zahodu in je Iran postal zahodna kolonija. V iranskih intelektualnih krogih se je za zagovornike zahodnega kulturnega in gospodarskega vpliva v Iranu uveljavila skovanka »okužen z zahodom« (gharbzadegi).⁶ Od državnega udara nad premierjem Mohamedom Mosadekom, ki je bil izveden s pomočjo ameriške in britanske tajne službe, je v državi vladalo vsesplošno protiameriško razpoloženje.⁷ Še eden od razlogov za nezadovoljstvo z oblastmi je bila brutalna notranja represija, pri kateri je glavno vlogo igrala tajna služba Savak.⁸

Nezadovoljstvo je botrovalo k temu, da so leta 1978 na protestih sodelovale najrazličnejše družbene skupine: kleriki in njihovi podporniki, študentje in profesorji, delavci, liberalne in socialistične stranke, etnične manjšine, ženska gibanja in še mnoge druge skupine.⁹ Kljub neumornim poskusom zatrtja protestniškega vrenja in na koncu celo ponujanju kompromisov je šah moral 16. januarja 1979 zapustiti Iran. Njegov glavni antagonist ajatola Homeini, ki se je kljub svoji odsotnosti uveljavil kot glavni vodja revolucionarnega gibanja, pa se je v državo vrnil zgolj dva tedna kasneje.¹⁰

Revolucija v Iranu ni imela enoznačnega začetka in konca. Prve protestne akcije proti šahu, ki se jih da časovno povezati v isti sklop z množičnimi protesti leta 1978 in 1979, so se začele že maja leta 1977, ko je šah Mohamed Reza zaradi zunanjege pritiska omilil represivne prijeme v državi. To so bili

5 Amanat, Abbas. *Iran: A Modern History*. New Heaven: Yale University Press, 2017, 703–705.

6 Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*. New York: Oxford University Press, 2013, 82.

7 Acconcia, Giuseppe. *Veliki Iran*, Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti, 2023, 32.

8 Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran*, 97.

9 Acconcia, *Veliki Iran*, 42.

10 Prav tam, 16.

po večini protesti izobraženega srednjega razreda, predvsem pisateljev, umetnikov in drugih kulturnikov ter pravnikov. Protestniške akcije, ki so se najpogosteje izražale v protestnih pismih proti šahu, so bile mirne narave in niso mobilizirale širših ljudskih množic.¹¹

Kot začetek verižnega procesa, ki je pripeljal do ustanovitve islamske republike, se največkrat omenja proteste v Komu v začetku leta 1978.¹² Študenti iz verskega semenišča so takrat zaradi članka v časopisu *Etelat*, ki je Homeinija označevala za izdajalca, zavzeli mesto in se spopadli s policijo. Protesti so sprožili nepovraten cikel protestov.¹³ S kratkim premorom junija in julija istega leta protestniško vrenje vse od protestov v Komu do odhoda šaha oziroma vrnitve Homeinija v državo ni zamrlo.¹⁴ V tem kontekstu tudi pričujoči članek sledi tej časovni zamejitvi pri obravnavi poročanja slovenskih časopisov. Pri tem pa je vendarle treba omeniti, da je o protestih v Komu poročal zgolj časopis *Delo*.¹⁵

Konec revolucije je na prvi pogled lažje določljiv: odhod šaha, vrnitev Homeinija in padec zadnje v monarhiji vzpostavljene vlade premiera Šapurja Bahtiarja. Vendar je pri tem treba izpostaviti, da je nova oblast potrebovala več let, da se je znebila opozicije in konsolidirala svojo oblast.¹⁶ Kot enega izmed mejnikov lahko izpostavimo tudi referendum 30. marca 1979, ko je bila z 99-odstotno večino kot nov politični sistem izbrana islamska republika. Ta referendum je oznanjal dokončno izgubo legitimnosti šahove oblasti in konec monarhije.¹⁷

11 Abrahamian, Ervand. *Iran Between*, 500–502.

12 Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran*, 104.

13 Kurzman, Charles. *The Qum Protests and the Coming of the Iranian Revolution, 1975 and 1978. Social Science History*, 27.3, 2003, 289–290.

14 Amanat, Abbas. *Iran: A Modern History*, 703.

15 »Krvave demonstracije v Iranu«. *Delo*, 11. januar 1978, 16.

16 Amanat, *Iran: A Modern History*, 782.

17 Keddie, Nikki. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven and London: Yale University Press, 2003, 246–247.

Tudi gromozanska zmaga na referendumu ni pomenila, da je bila oblast Homeinija in njemu zveste Islamske republikanske stranke takrat zares konsolidirana oziroma je imela polno podporo ljudstva.¹⁸ Levičarska organizacija Fedajini, kot tudi Kurdska demokratična stranka in liberalna Nacionalna fronta so referendum zaradi nestrinjanja z islamsko republiko kot edino možno izbiro bojkotirali.¹⁹ Različne politične opcije so imele po vrnitvi Homeinija in tudi po referendumu, ki je zakoličil ustanovitev islamske republike, še vedno ogromno podporo v ljudstvu. Lep primer tega je praznovanje prvega maja leta 1979, ko so v Teheranu potekali štirje različni shodi. Na shodu Homeiniju zveste stranke Islamske republikanske stranke se je zbralo okoli trideset tisoč ljudi, na vzporednih rivalskih shodih komunistične stranke Tudeh, islamskih marksistov mudžahedinov in maoistov fedajinov pa se je skupaj zbralo več kot sto tisoč ljudi. To je jasen pokazatelj, da Homeinijeva oblast ni bila samoumevna in vesplošno sprejeta.²⁰ Kljub vsemu temu se pričujoči članek drži vrnitve Homeinija v Iran, kot zamejitve pri analizi poročanja slovenskih časopisov o protestniškem gibanju. Namen prispevka namreč ni, da bi se ukvarjal s poročanjem o boju za oblast med Homeinijem in drugimi političnimi skupinami, ki so soustvarjale revolucijo, temveč s poročanjem o ljudskem gibanju, ki se je uprlo šahu.

Obdobje raziskave, torej od januarja 1978 do začetka prve polovice februarja leta 1979, lahko glede na frekventnost in vsebino poročanja časovno razdelimo na tri dele. Po kronološkem redu prvo na vrsto pride obdobje med januarskimi protesti v Komu in drugo polovico maja leta 1978, ko so oblasti uspele zamejiti inflacijo in sprejeti nekatere reforme.²¹ To je botrovalo k temu, da je v juniju in prvi polovici julija vladalo protestniško zatišje. Drugo obdobje traja vse od delavskih protestov konec julija do padca šahovega režima januarja leta 1979. Tretji del pa predstavlja

18 Abrahamian. *A History of Modern Iran*, 163.

19 Bakhsh, Shaul, *The Reign of Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*. New York: Basic Books, Inc. 1984, 73.

20 Abrahamian, Ervand. *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1993, 72.

21 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 210.

obdobje med odhodom šaha Reze Pahlavija 16. januarja 1979 in padcem zadnje vlade obdobja dinastije Pahlavi. Vlada, ki jo je vodil premier Šapur Bahtiar in je trajala zgolj dober mesec, je bila razpuščena 11. februarja istega leta.²²

VERSKA OPOZICIJA IN AJATOLA HOMEINI

V začetku sedemdesetih let se je znotraj močne notranje represije v Iranu ajatola Homeini v svoji odsotnosti vzpostavil kot vodja upora. Predvsem se je ideja Homeinija kot obraza radikalne opozicije, ki je zahtevala šahov odstop in konec monarhije, prijela pri političnih in ostalih družbenih organizacijah, ki so nasprotovale šahu, a hkrati niso imele resne politične in ideološke imaginacije. Poleg tega je v Iranu obstajala verska organizacijska struktura z 80 tisoč mošėjami in več kot 200 tisoč mulami,²³ ki je bila formalno neodvisna od državne oblasti. Te strukture so med samo revolucijo skrbele za agitacijo med ljudmi ter zbiranje donacij bazarskih trgovcev in drugih podpornikov ter komunicirale s Homeinijem v Iraku. Homeinijeva radikalna ideja, ki je vključevala konec šahove monarhije in se je kasneje izkazala za dominantno znotraj protestniškega gibanja, je imela že pred začetkom revolucionarnega vrenja ogromno podpornikov in s tem razvito bazo ljudi na terenu.²⁴

V tem kontekstu ni nič nenavadnega, da so bili razlogi za proteste v Komu, ki so se začeli 7. januarja 1978, povezani s Homeinijem. Časopis *Etelat*, ki je bil tako kot velika večina medijev v Iranu pod nadzorom oblasti, je tistega dne objavil članek z naslovom *Iran ter rdeča in črna kolonizacija*, ki ga je napisal anonimni avtor.²⁵ Članek je protirežimske klerike poimenoval kot črne reakcionarje ter jih obtožil, da sodelujejo z mednarodnim komunističnim lobijem, da bi spodkopali dosežke šahovih reform v

22 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 154.

23 Verski učenjaki.

24 Vakil-Zad, Cyrus. »Organization, Leadership and Revolution: Religiously-Oriented Opposition in the Iranian Revolution of 1978–1979.« *Journal of Conflict Studies*, 10/2 (1990): 5 – 25, 8.

25 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 133.

času bele revolucije. V članku je bil Homeini obtožen, da je vohun v službi Britancev. Očitali so mu, da sploh ni Iranec, temveč Indijec, poleg tega pa tudi pregrešno življenje in pisanje erotične sufijske poezije.²⁶ Še istega dne so se razplamteli protesti študentov iz verskega semenišča v Komu, ki so razbijali izložbe, napadali državne uradnike in se v zadnji instanci spopadli s policijo. Po protestu štiritisočglave množice je bil 9. januarja zaprt bazar in veliko državnih in zasebnih institucij v Komu. V spopadih s policijo je umrlo šest protestnikov.²⁷

Od slovenskih časopisov je o tem dogodku poročal zgolj časopis *Delo*. V dveh kratkih novicah, ki sta bili objavljeni 11. in 12. januarja 1978 ter sta tako po dolžini kot po vsebini zelo podobni, so kot razlog za demonstracije navedene šahove reforme, ki so predvidevale emancipacijo žensk.²⁸ Edini pravi razlog za proteste, torej javnega blatenja Homeinija, ni bil omenjen. Navedeni razlog pa je bil v kontekstu leta 1978 izjemno anahronističen, saj je šah reforme, ki naj bi služile emancipaciji žensk, sprejel že leta 1963.²⁹

Čeprav sta bili omenjeni dve novici v *Delu* zgolj informativne narave in povzeti iz dveh tujih tiskovnih agencij Reuters³⁰ in United Press International,³¹ je bilo sporočilo, ki sta ga o protestih v Komu prenašali slovenski javnosti, izjemno kompleksno. Razlog za proteste je bil glede na novici v *Delu* inherentna reakcionarnost verskih učencev, ki so nasprotovali emancipaciji žensk. Prav ta argument so Homeinijevi politični nasprotniki največkrat uporabili proti Homeiniju samem.³² Slednji je namreč pozval k bojkotu referendumu za potrditev reform bele revolucije leta 1963, kar je bil tudi eden

26 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 505.

27 Kurzman, Charles. *The Qum Protests and the Coming of the Iranian Revolution, 1975 and 1978*. *Social Science History*, 27.3, 2003, 289–290.

28 »Krvave demonstracije v Iranu«, 16. in »Krvavi neredi v Iranu«. *Delo*, 12. januar, 1.

29 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 62.

30 »Krvavi neredi v Iranu«, 1.

31 »Krvave demonstracije v Iranu«, 16.

32 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 505.

od glavnih razlogov za njegov izgon iz države.³³ Kot razlog za proteste je bila torej navedena reforma, ki implicira dogodek bele revolucije, torej dogodek, ki je Homeinija močno radikaliziral in zaznamoval. Hkrati pa Homeini sam kot dejanski glavni protagonist članka, ki je sprožil proteste, ni bil naveden nikjer.³⁴ Povrh vsega pa je Homeini proteste iz izgnanstva v Iraku tudi podprl.³⁵ Novici v *Delu* predstavljata naracijo, ki ni naklonjena verski opoziciji, temveč zaščitniška do domnevno naprednejše šahove oblasti. Enega ključnih dogodkov iranske revolucije je tako slovensko časopisje pokrilo zelo skopo in brez prave analize političnega in družbenega stanja v Iranu.³⁶

Protesti v Komu so sprožili verižno reakcijo ljudskih vstaj na vsak 40. dan od smrti protestnikov, saj se po islamski tradiciji 40. dan po smrti žaluje za umrlimi. Iranska opozicija je to tradicijo spretno uporabila v namene političnega delovanja. Ta praksa je ostala v veljavi vse do šahovega padca.³⁷ Tako so bili 18. februarja, 40 dni po dogodkih v Komu, vsi bazarji in univerze zaprti. Obenem so, z izjemo Tabriza, kjer je stvar eskalirala, tega dne potekale mirne demonstracije.³⁸ O dogodkih v Tabrizu je časopis *Delo* poročal v kratki novici *Žrtve demonstracij v Iranu*.³⁹ Novica zopet zgolj povzema agencijo Reuters, ki pa prav tako povzema iransko tiskovno agencijo Pars. Ta je za nasilne dogodke v Tabrizu obtožuje »islamske marksiste«,⁴⁰ kar je zelo podobna opredelitev kot v članku v časopisu *Etelat*, kjer je bilo govora o črnih in rdečih reakcionarjih.⁴¹ V tej *Delovi* novici je bolj pomenljivo dejstvo, da zopet nikjer ni bil omenjen Homeini, čeprav se je takrat njegov vpliv med opozicijo močno okreplil. Njegovi privrženci so namreč izvajali močan

33 Hiro, Dilip. *Iran Under the Ayatollahs*. New York: Routledge, 2017, 104.

34 Kurzman, *The Qum Protests*, 289–290.

35 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 505.

36 »Krvave demonstracije v Iranu«, 1.

37 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 506.

38 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 105.

39 »Žrtve demonstracij v Iranu«, *Delo*, 20. februar 1978, 8.

40 Prav tam.

41 Kurzman, *The Qum Protest*, 289.

pritisk na reformistične klerike, kot je bil ajatola Mohamad Šariatmadari, naj zavzamejo bolj radikalno retoriko v odnosu do šaha. Pri tem pa je treba omeniti, da so bile te demonstracije bolj heterogene od protestov v Komu, ko so večino predstavljali študenti verskega semenišča. Ideološki predznak teh demonstracij ni bil enoznačen, saj je združeval različne politične opcije in družbene skupine.⁴²

Štiridesetdnevni cikli so se nadaljevali tudi spomladi. Konec marca so ponovno potekale demonstracije v vseh večjih iranskih mestih.⁴³ V *Delu* so tokrat pisali o študentih, ki protestirajo zaradi nedavnih ukrepov oblasti, s čimer so referirali na smrtne žrtve izpred 40 dni, a te protestniške taktike niso izpostavili.⁴⁴ Na demonstracijah niso sodelovali zgolj študentje, temveč širši družbeni sloji. V ospredju dogajanja v Jazdu, kjer so bili spopadi s policijo najhujši, je bil na primer Homeinijev podpornik in bivši učenec ajatola Mohamed Saduki.⁴⁵ Zgolj nekaj vrstic o dogajanju nakazuje na dejstvo, da demonstracijam niso pripisovali resne teže.⁴⁶

Resnejše obravnave so bile v časopisju v slovenskem jeziku deležne demonstracije, ki so po principu 40-dnevnega cikla padle na čas okrog 10. maja. Prvič je o demonstracijah v Iranu poročal tudi *Primorski dnevnik*.⁴⁷ Demonstrante so v članku z naslovom *Protivladne demonstracije v Iranu zahtevale doslej najmanj 20 smrtnih žrtev* razdelili na študente, verske fanatike in politično opozicijo. Tako v članku pišejo: »Z druge strani so nezadovoljstvo verskih fanatikov menda izkoristili pripadniki politične opozicije, ki imajo kot je že dolgo znano na tisoče tovarišev zaprtih.«⁴⁸ Diferenciacija med versko in politično opozicijo kaže na nerazumevanje

42 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 105.

43 Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, 72.

44 »Spet nemiri v Iranu«, *Delo*, 31. marec 1978, 24.

45 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 105–106.

46 »Spet nemiri v Iranu«, 24.

47 »Protivladne demonstracije v Iranu zahtevale doslej najmanj 20 smrtnih žrtev«, *Primorski dnevnik*, 12. maj, 1978, 6.

48 Prav tam, 6.

dogajanja v Iranu in predvsem verske opozicije, ki je takrat imela izdelano jasno politično ideologijo,⁴⁹ poleg tega pa je bila v svojih zahtevah bolj radikalna in organizacijsko močnejša kot velika večina sekularnih političnih organizacij v Iranu.⁵⁰ Ideološki imperativ ideologije verske opozicije, ki jo je utemeljil Homeini, je bila vzpostavitev islamske vlade z vladavino strokovnjaka za islamsko pravo, njen kratkoročni politični cilj pa je bil padec šahovega režima.⁵¹ Delo je o teh dogodkih poročalo veliko bolj na kratko kot *Primorski dnevnik*. Skupno obema novicama pa je bilo dejstvo, da Homeinija še vedno niso omenjali.⁵²

Prispevek v *Primorskem dnevniku* je zanimiv še zaradi ene stvari. Prvič od začetka revolucije je bila namreč izpostavljena represija in avtorska narava šahovega režima: »Reza Pahlavi ni nikdar slovel kot vzor demokrata, sedaj pa se utegne dokončno opredeliti za najbolj mračnijaški avtoritarizem /.../«⁵³ V Delu tovrstne opredelitve v tem obdobju ni bilo.⁵⁴

Večdnevni protesti po vsej državi so šaha prisilili, da je sprejel določene reforme, kot so bile obljuba o ponovnem odprtju seminarja v Komu, subvencije romanj v Mašad in prepoved predvajanja pornografskih filmov, poleg tega pa je takrat vpadla tudi rast inflacije. V dialogu z reformističnimi ajatolami znotraj države, med katerimi je prednjačil Šariatmadari, mu je uspelo, da je bilo 19. junija, torej na 40. dan po zadnjih demonstracijah, vse mirno.⁵⁵ To je bilo tudi skozi prizmo slovenskih časopisov obdobje, ko z izjemo nekaj kratkih novic brez resne vsebine⁵⁶ ni bilo pravega poročanja o dogajanju v Iranu.⁵⁷

49 Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, 24.

50 Vakil-Zad, »Organization, Leadership and Revolution«, 8.

51 Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, 24.

52 »Vojska na teheranskem bazarju«, *Delo*, 11. maj 1978, 16.

53 »Protivladne demonstracije v Iranu zahtevale doslej njamnjaj 20 smrtnih žrtev«, 6.

54 »Solzivec in streli v Teheranu«, *Delo*, 12. maj 1978, 11.

55 Hiro, *Iran Under the Ayatollahs*, 73.

56 »Šah in protivladne skupine«, *Delo*, 9. junij, 1978, 3.

57 »Spremembe v tajni službi«, *Delo*, 10. julij, 1978, 4.

Ponovni zagon revolucionarnega gibanja se je zgodil konec julija, ko je v prometni nesreči umrl eminentni ajatola Sheikh Ahmad Kafi.⁵⁸ O tem dogodku je poleg *Delo*⁵⁹ poročal tudi časopis *Dnevnik*, kar je bila prva omemba ljudskega vrenja v Iranu tisto leto.⁶⁰ V *Dnevnikovem* prispevku so demonstranti razdeljeni na konservativno desnico in anarhično levico. Prvič pa je izpostavljeno tudi zgodovinsko pomembno zavezništvo med bazarskimi trgovci in šiitsko duhovščino, ki je bilo med najbolj zaslužnimi za uspeh revolucije. Bazarski trgovci so se namreč pod režimom Reze Pahlavija zaradi vedno večjega vdora tujega blaga in investicij počutili zapostavljene, zato so kot v času ustavne revolucije (1906–1911) sklenili zavezništvo z duhovščino, katere interesi so bili z liberalizacijo družbe in trga prav tako ogroženi.⁶¹ Ta fenomen, ki je bil prvič v slovenskem časopisju omenjen v *Dnevniku*, je izjemno pomemben za razumevanje same revolucije v Iranu.⁶²

V obdobju zgodnjega avgusta leta 1978 je prišlo tudi do prve omembe ajatole Homeinija, tako v *Delu* kot tudi v *Primorskem dnevniku*. V *Delu* je bila 5. avgusta objavljena prva natančna analiza dogajanja v Iranu, in sicer v prispevku novinarja Mirana Šuštarja z naslovom *Bolezen imenovana bogastvo*.⁶³ Kot začetek protestniškega vala je Šuštar izpostavil dogajanje v Komu 7. in 8. januarja istega leta. Za razliko od novic, ki so bile objavljene po dogodku, je tokrat predstavil dejanski razlog, ki je sprožil proteste, torej prispevek v časopisu *Etelat*, ki je blatil Homeinija. Poleg tega so v članku pojasnjeni tudi Homeinijeva življenjska pot in razlogi za njegovo izgnanstvo. Predstavljen je kot disident, ki se iz izgnanstva bori proti oblasti šaha Reze Pahlavija.⁶⁴ V *Primorskem dnevniku* je Homeini omenjen samo kot nekdo, ki

58 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 108.

59 »Nemiri v Mašadu«, *Delo*, 26. julij, 9.

60 »Peti val nemirov«, *Dnevnik*, 22. avgust 1978, 4.

61 Keshavarzian, Arang. *Bazar and State in Iran: The Politics of the Tehran Marketplace*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 240–242.

62 »Peti val nemirov«, 4.

63 »Bolezen imenovana bogastvo«, *Delo* 5. avgust 1978, 24.

64 Prav tam.

se iz tujine bori proti šahovi oblasti in ima velik vpliv med protestniki.⁶⁵ Bolj kot sam kontekst, v katerem je bil Homeini omenjen, je pomembno dejstvo, da je bil od takrat naprej omenjen veliko pogostejše in opredeljen kot eden ključnih akterjev dogajanja v Iranu. Poleg tega to kaže tudi na jasno diskrepanco v stopnji resnosti, s katero sta oba omenjena časnika dojemala te dogodke v primerjavi z demonstracijami v prvi polovici leta.

19. avgusta se je zgodil prelomni trenutek revolucije v Iranu, ko je v podtaknjenem požaru v kinematografu Rex umrlo 377 ljudi. Po tem dogodku sta se intenzivnost protestov in število ljudi na protestih močno povečala. Opozicija in pozicija sta obtoževali druga drugo kot odgovorno za požar.⁶⁶ O dogajanju so poročali *Delo*, *Primorski dnevnik* in *Dnevnik*.⁶⁷ V *Delu* je bil zelo poveden podnaslov prispevka *Abadan – 377 žrtev v kinu*, ki je neposredno okrivil versko opozicijo. V prispevku je pisalo: »Strahoten požar v Abadanu, podtaknjen od fanatikov – Gorelo tudi v Širazu, Isfahanu in Mešadu – Val protirežimskih neredov in nasilja se že bliža vrhuncu.«⁶⁸ V nasprotju s tem je v *Primorskem dnevniku* stvar predstavljena manj enoznačno. Zapisali so: »Zato je težko ugotoviti, kdo je izvedel strahoviti nedeljski atentat, sumljivo pa je dejstvo, da je tajna policija Savak takoj naprtla vse odgovornosti za krvavo dejanje demokratični opoziciji in to brez vsake preiskave.«⁶⁹ *Primorski dnevnik* je torej za razliko od *Dela* tudi v tem primeru (prvič že ob majskih protestih) imel veliko bolj kritično držo do šaha.⁷⁰

Slabe tri tedne kasneje, 8. septembra, se je zgodil pokol na trgu Džaleh v Teheranu, ki se je v zgodovino zapisal kot črni oziroma krvavi petek.⁷¹ Po večdnevni množični demonstraciji so v Teheranu in nekaterih dru-

65 »V mnogih iranskih mestih še vedno vlada napetost«. *Primorski dnevnik* 15. avgust, 1978, 1.

66 Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, 231.

67 »V Iranu zaostreno«, *Dnevnik*, 29. avgust 1978, 4.

68 »Abadan – 377 žrtev v kinu«, 21. avgust 1978, 1.

69 »Še nepojasnjeno ozadje terorističnega atentata na kinodvorano v mestu Abadan«, *Primorski dnevnik*, 22. avgust 1978, 1.

70 Prav tam.

71 Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. 159.

gih mestih razglasili izredno stanje oziroma vojaško pravo in prepovedali kakršnekoli demonstracije. Na trgu Džaleh se je vseeno zbrala večti-sočglava množica, ki se je spopadla s policijo. V spopadih je umrlo okoli 80 ljudi in okoli 30 policistov.⁷² Prispevki o tem dogodku so se pojavili v *Delu*⁷³ ter tudi *Primorskem dnevniku*⁷⁴ in *Večeru*.⁷⁵ Vsi prispevki so bili informativne narave, je pa zanimivo, da v nobeni od treh novic ni zaznati ideološke oziroma politične opredelitve protestnikov. Pokol na trgu Džaleh je sprožil neustavljivi val množičnih protestov,⁷⁶ hkrati pa se je po tem dogodku povsem spremenil tudi odnos slovenskega časopisja do šaha Mohameda Reze Pahlavija, saj je bil deležen veliko bolj kritične obravnave.⁷⁷

Jeseni leta 1978 se je ajatola Homeini dokončno uveljavil kot najvplivnejši med voditelji opozicije. Njegova moč med ljudstvom je bila tako izjemna, da se nobena druga opozicijska skupina kljub popolnoma nasprotnim stališčem ni smela opredeliti proti njemu, če je želela obdržati legitimnost med ljudmi. Voditelja sekularne stranke Nacionalna fronta, Karim Sandžabi in Mehdi Bazargan, sta novembra celo odpotovala v Pariz, da bi se sestal s Homeinijem.⁷⁸ Za revne prebivalce tako v mestih kot tudi na podeželju je bil Homeini najvišji vodnik, v njem so videli boljšo prihodnost. Z naraščanjem revolucionarne jeze, navdušenja in števila protestov pa je Homeinijevo zavračanje kompromisov z monarhijo in njegova ideja, da je težave mogoče rešiti zgolj z vrnitvijo k islamski poti, postajalo vse bolj privlačno za muslimanske množice. Popularni ajatole, ki so poudarjali vrnitev k upoštevanju ustave iz obdobja 1906–1907, bodisi zmerni Šariatmadari

72 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 112.

73 »Drama v Teheranu«, *Delo* 9. september 1978, 5. in »Vojska je na ulicah«, *Delo* 9. september 1978, 1.

74 »Na destine mrtvih in ranjenih v Teheranu vlada oklicala obsedeno stanje«, *Primorski dnevnik*, 9. september 1978, 1.

75 »Demonstracije pod ognjem«, *Dnevnik*, 9. september 1978, 4.

76 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 112.

77 »Iranske oblasti ovirale delovanje mednarodne preiskovalne komisije«, *Primorski dnevnik*, 14. oktober 1978, 6.

78 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 520.

bodisi socialno osveščeni Mahmud Talegani, so v revolucionarnih okoliščinah zagotovo izgubili vpliv na račun bolj brezkompromisnega Homeinija.⁷⁹

V poročanju o dogajanju v Iranu v časopisu *Delo* se je Homeini kot glavni voditelj opozicijskega gibanja vzpostavil v septembru, predvsem pa v oktobru leta 1978. V prispevku *Iran znova vre* je Homeini opisan kot vodja šiitskih muslimanov, hkrati pa mu je pripisana moč, da narekuje študentom protestnikom, kako morajo delovati: »*Ajatola Homeini naroča študentom, naj dopovedo armadi, da se mora 'spet pridružiti ljudstvu, razbiti okove tuje vladavine in oprati s sebe sramoto, da ji poveljujejo tuji svetovalci.*«⁸⁰ Zgolj dan kasneje je bilo v članku *Homeini poziva armado in ljudstvo k prevratu* zapisano: »*Dva portreta visita nad današnjim Iranom: šahov portret v uradnih in javnih lokalih in Homeinijev portret na ulicah in domovih številnih Irancev. V znamenju Homeinija je bila prelita kri in s prelito krvjo je prišlo v Iranu do rezke polarizacije, ki se očitno še ni ustavila.*«⁸¹ V istem članku je izpostavljena tudi precej dobra analiza Homeinija in njegovih radikalnih pretenzij v primerjavi z ostalimi verskimi voditelji: »*/.../ najvplivnejši v Iranu živeči ajatola Šariatmadari, ki živi v Kumu jugozahodno od Teherana, je v svojih izjavah dosti bolj pomirljiv in konstruktiven kot Homeini.*«⁸² V *Primorskem dnevniku*, ki je od vseh slovenskih časopisov o opoziciji in protestniškem gibanju pisal najbolj heterogeno, se je Homeini kot voditelj opozicije uveljavljal počasneje. V prispevku *Šah si skuša pridobiti zaupanje javnega mnenja* iz prve polovice novembra je Homeini predstavljen kot glavni predstavnik verske opozicije in ne opozicije v celoti.⁸³ Zgolj nekaj dni kasneje je bil objavljen prispevek z zelo povednim naslovom *Vodje opozicije pozivajo k oboroženi vstaji*.⁸⁴ Opozicija torej nima zgolj enega voditelja oz. voditelja, ki bi izstopal, kot je v poročanju *Dela* v tem času že izsto-

79 Keddle. *Modern Iran*, 232.

80 »V Iranu znova vre«, *Delo*, 10. oktober 1978, 20.

81 Pahor, Božidar. »Homeini poziva armado in ljudstvo k prevratu«, *Delo*, 11. oktober 1978, 5.

82 Prav tam.

83 »Šah si skuša pridobiti zaupanje javnega mnenja«, *Primorski dnevnik*, 9. november 1978, 1.

84 »Vodje opozicije pozivajo k oboroženi vstaji«, *Primorski dnevnik*, 12. november 1978, 1.

pal Homeini.⁸⁵ V *Primorskem dnevniku* vse do januarja, ko je bilo jasno, da bo šah zapustil državo, Homeinija niso izpostavljali kot najpomembnejše osebnosti opozicije.⁸⁶ Kljub temu pa so mu od meseca decembra, ko je po iranskem islamskem koledarju potekal sveti mesec muharam, pripisovali vedno večjo vlogo, večjo od vseh ostalih voditeljev opozicije.⁸⁷

Za razliko od *Dela*⁸⁸ in *Primorskega dnevnika*⁸⁹ je bil v ljubljanskem *Dnevniku* Homeini prvič omenjen šele v prvi polovici novembra.⁹⁰ Zgolj dan pred pokolom na trgu Džaleh v Teheranu 8. septembra pa za »vrhovnega poglavarja šiitov« označujejo Šariatmadarija.⁹¹ Homeinija kot voditelja opozicije in možnega novega voditelja Irana pa se začne v *Dnevniku* predstavljati šele sredi meseca decembra, torej dober mesec dni preden je šah za vedno zapustil Iran.⁹² V *Večeru* prva omemba Homeinija prav tako sega v sredino novembra. Njegovo vlogo povzema ta izsek iz prispevka: »Ajatolah Komeini, za katerega sodijo, da je glavni pobudnik politični vodja sedanjih nemirov /.../.«⁹³

Vselej, ko je bilo govora o verski opoziciji, je bila prisotna tudi nekonstistentnost pri obravnavanju politizacije šiitskega islama v namene padca šahovega režima in vzpostavitve islamske republike. Septembra je bila v *Delovem* članku *Drama v Teheranu* jasno izpostavljena diskrepanca med politično opozicijo in versko opozicijo: »Lokalna komponenta je dvovalentna opozicija: opozicija se deli na politično, ki ji stoji na čelu Nacionalna

85 Pahor. »Homeini poziva«, 5.

86 Livi, Roberto. »Iranska opozicija si skuša pridobiti naklonjenost vojske«. *Primorski dnevnik*, 16. januar 1979, 1.

87 »Kljub tankom in vojaški represiji iranske množice kljubujejo šahu«, *Primorski dnevnik*, 5. december 1978, 1.

88 »Bolezen imenovana bogastvo«, 24.

89 »V mnogih iranskih mestih še vedno vlada napetost«, 1.

90 »Vojaška vlada«, *Dnevnik*, 8. november 1978, 4.

91 »Mir ali premirje?«, *Dnevnik*, 7. september 1978, 4.

92 »Iranska šahovnica« *Dnevnik*, 16. december 1978, 4.

93 »Kaj prinašajo vojaki?« *Večer*, 14. november 1978, 2.

fronta, politična naslednica Mosadeka, in na versko opozicijo, ki je številno močnejša.«⁹⁴ Čez en mesec dni pa je bil objavljen že prej omenjeni članek *Homeini poziva armado in ljudstvo k prevratu*,⁹⁵ katerega naslov je sam po sebi zelo poveden. Pri tem se gre za to, da je »poziv k prevratu«,⁹⁶ torej pretenzija po menjavi oblasti, nekaj, k čemur stremi nekdo, ki deluje z jasno politično agendo. Verska opozicija na čelu s Homeinijem je uspela šiitski islam spolitizirati. Homeini je trdil, da je islam povsem nekompatibilen z monarhično oblastjo in je naloga vsakega pravega muslimana, da se tem poganskim in zatiralskim političnim oblastem zoperstavi. Prav tako je imel izdelano idejo političnega sistema, vladavino strokovnjaka za islamsko pravo in islamsko republiko, ki je kasneje kot politični sistem dejansko nadomestila šahovo monarhijo.⁹⁷ V članku *Drama v Teheranu*⁹⁸ je zato izpostavljena binarnost med politično in versko opozicijo povsem napačna analiza ideološke strukture opozicije.⁹⁹

Šestnajstega januarja 1979 je šah Mohamed Reza Pahlavi zapustil Iran. Svoj odhod je predstavil kot počitnice v Egiptu, v resnici pa se v Iran ni vrnil nikoli več.¹⁰⁰ V dneh pred šahovim odhodom je bilo poročanje o napeti situaciji v Iranu povečano. V *Delovem* narativu so vsi ostali opozicijski voditelji povsem podrejeni Homeiniju in na nek način napovedujejo nastanek islamske republike. Zapisali so: »Sam Homeini, kot je dejal, ne bo predsednik republike in tudi ne bo sodeloval v vladi, temveč bo ostal vodja naroda.«¹⁰¹ Kot edino možno oviro za Homeinijev prihod na oblast pa so videli v vojski in ne v drugih opozicijskih skupinah.¹⁰² Homeinijevo hegemonijo so izpostavili tudi v *Dnevniku*, kjer so prav tako govorili o vojski kot edini prepreki

94 Šuštar, Miran. »Drama v Teheranu« *Delo*, 9. september 1978, 5.

95 Pahor. »Homeini poziva«, 5.

96 Prav tam.

97 Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, 24.

98 Šuštar, »Drama v Teheranu«, 5.

99 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 505–507.

100 Amanat, *Iran: A Modern History*, 733.

101 »Homeini v Parizu napoveduje udar«, *Delo*, 11. januar 1979, 20.

102 »Homeini pripravlja začasno vlado«, *Delo*, 15. januar 1979, 11.

za Homeinijev prihod na oblast.¹⁰³ Do preloma moči verske komponente opozicije in Homeinija je glede na preteklo poročanje prišlo predvsem v *Primorskem dnevniku*. V prispevku *Prikaz moči opozicije pred teheransko univerzo* pišejo o Homeiniju kot o voditelju revolucionarnega gibanja, hkrati pa omenjajo tudi islamsko republiko kot najverjetnejšo naslednico monarhije.¹⁰⁴ Januarja leta 1979 je bila vrnitev Homeinija v Iran zgolj še vprašanje časa, kar je eden od ključnih razlogov, da so takrat vsi svetovni mediji o njem poročali pogosteje in z resno analizo. Drugi razlog za to pa je, da je bil v Parizu Homeini deležen ogromne pozornosti novinarjev in posledično prepoznan v svetu.¹⁰⁵

LIBERALNA IN SOCIALISTIČNA OPOZICIJA

Protestniško gibanje v Iranu je bilo sestavljeno iz najrazličnejših političnih in ostalih družbenih organizacij ter spontanih gibanj.¹⁰⁶ Zavoljo upora proti šahu so razlike med popolnoma različnimi si gibanji na protestih leta 1978 prišle namerno, pa tudi nenamerno veliko manj do izraza. Najštevilčnejši in najbolj izpostavljeni so bili islamski marksisti mudžahedini, maoisti fedajini, komunistična stranka Tudeh, liberalna Nacionalna fronta in delavsko gibanje.¹⁰⁷

Fedajini in mudžahedini v slovenskih časopisih v obravnavanem obdobju z imenom niso bili nikjer omenjeni. So pa bili Mudžahedini posredno omenjeni, ko je bilo govora o islamskih marksistih, kot je šah predvsem v začetnih fazah revolucije poimenoval protestnike.¹⁰⁸ Čeprav so po svoji ideologiji popolno ustrezali temu opisu, to ne pomeni, da je šah za proteste

103 »Možnost vojaškega državnega udara«, *Dnevnik*, 11. januar 1979, 4.

104 Livi, Roberto »Prikaz moči opozicije pred teheransko univerzo«. *Primorski dnevnik*, 14. januar 1979, 1.

105 Moin, Baqer. *Khomeini: Life of the Ayatollah*. New York: Thomas Dunne Books, St. Martins Press, 1999, 203.

106 Keddie, *Modern Iran*, 222.

107 Parsa, Misagh. *Social Origins of the Iranian Revolution*. London: Rutgers University Press, 1989, 157, 169, 180.

108 »Žrtve demonstracij v Iranu«, 8.

obtožil zgolj mudžahedine. Dejstvo pa je, da jih je šah zagotovo uvrščal na seznam sokrivcev za proteste.¹⁰⁹

Pri tem je zanimivo, da je šah v obdobju protestniškega vala leta 1978 za sovražnike režima veliko pogostejše obtoževal levičarje kot pa konservativne klerike. Posledično je bila »levica« *Dnevniku* kljub nezgoščenemu poročanju o dogajanju v Iranu omenjena relativno pogosto, na primer v prispevkih *Peti val nemirov*¹¹⁰ in *Mir ali premirje?*¹¹¹ V *Delu* so v članku *Šah raje nazaj kot v levo* celo poročali o tem, da šah lahko s konservativnimi kleriki pride do sporazuma zaradi skupnega sovražnika: komunistov.¹¹² V tem kontekstu je odsotnost pogostejšega omenjanja levice ali pa resne analize, v kateri bi morali biti bržkone prisotni tudi mudžahedini in fedajini, preseñetljiva. Nekajkrat je omenjena zgolj komunistična stranka Tudeh, ki naj bi bila pomembna zaradi podpore sindikatov, ki jo je uživala.¹¹³ Vendar člani stranke Tudeh za razliko od velike večine drugih gibanj niso tako konsistentno sodelovali na protestih, zato so izgubili legitimnost med ljudstvom, ki se je upiralo šahu.¹¹⁴

Delavstvo se je valu protestov prvič pridružilo julija oziroma avgusta leta 1978. Njihova participacija je popolnoma spremenila socialno strukturo protestov, saj to niso bili več protesti bazarskih trgovcev, študentov in intelektualcev, ampak je šlo za proteste srednjega in delavskega razreda. To je pomenilo, da se je namesto nekaj 10.000 ljudi zdaj na protestih zbralo tudi po več 100.000 ljudi. Zato je bila pridružitve delavstva eden od ključnih dejavnikov, ki je botroval k temu, da je padel šahov režim.¹¹⁵ Delavske

109 Abrahamian, Erevand. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*. London: I. B. Tauris and Co Ltd, 1989, 31–33.

110 »Peti val nemirov«, 4.

111 »Mir ali premirje?«, 4.

112 Somun, Hajrudin. »Šah raje nazaj kot v levo«, *Delo*, 4. september 1978, 4.

113 Acconcia, *Veliki Iran*, 61.

114 Parsa, *Social Origins*, 289.

115 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 510.

stavke so bile v slovenskem časopisju omenjene relativno pozno. V *Delu*¹¹⁶ je o stavkah prvič govora 5. oktobra, v *Dnevniku*¹¹⁷ in *Primorskem dnevniku*¹¹⁸ pet dni kasneje, v *Večeru* pa šele v začetku meseca novembra.¹¹⁹ V *Delu* je bilo od začetka oktobra naprej poročanje o stavkah bolj pogosto,¹²⁰ saj so s stavkami množično začeli tudi delavci na naftnih ploščadih,¹²¹ kar je popolnoma ohromilo proizvodnjo nafte.¹²² Kot prvotni razlog za stavke delavcev v skoraj vseh panogah, so navajali inflacijo,¹²³ a so sčasoma zahteve stavkajočih spojili s preostalimi protestniki.¹²⁴ V *Večeru* so v precej podrobnem pregledu stavkajočega vala razloge zanj pripisovali korupciji v politiki ter prevelikemu zapravljanju za orožje.¹²⁵ Ta vidik, ki je bil eden od ključnih očitkov stavkajočih proti šahu, ne v *Delu* ne v *Primorskem dnevniku* ni bil zaznan.¹²⁶ V *Primorskem dnevniku* pa so zato predstavili druge zahteve stavkajočih, kot sta zahtevi po izpustitvi političnih zapornikov in odprava obsedenega stanja.¹²⁷ Poročanje o stavkah in stavkovnih zahtevah se je hitro spojilo s poročanjem o protestniškem gibanju in njegovih splošnih zahtevah. To je odraz dejstva, da delavci v boju proti šahovi oblasti niso sodelovali od samega začetka, ampak so revolucionarnemu valu pridružili šele, ko je bil spopad že v polnem teku. Njihove prvotne zahteve, ki so bile ekonomske narave, so se po hitrem postopku preobrazile v politične zahteve.¹²⁸

116 »Iran znova v vrtincu stavk«, *Delo*, 5. oktober 1978, 1.

117 »Stavke v Iranu«, *Dnevnik*, 10. oktober, 1978, 4.

118 »V Iranu še vedno stavke in neredi«, *Primorski dnevnik*, 10. oktober 1978, 1.

119 »36 stavk na dan«, *Večer*, 10. oktober 1978, 2.

120 »V Iranu vre«, *Delo*, 23. oktober 1978, 8.

121 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 519–520.

122 »Plin obtičal«, *Delo*, 31. oktober 1978, 20.

123 »Iran znova v vrtincu stavk«, 1.

124 »Nemiri in stavke v iranskih mestih«, *Delo*, 27. november 1978, 8.

125 »36 stavk na dan«, 2.

126 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 511.

127 »V Iranu še vedno stavke in neredi«, *Primorski dnevnik*, 10. oktober 1978, 1.

128 Parsa, *Social Origins*, 126.

Enega od ključnih elementov sekularne opozicije je predstavljala največja iranska liberalna stranka Nacionalna fronta, ki je izhajala iz obdobja predsednika vlade Mohameda Mosadeka. Slednji je v prvi polovici 50. let 20. stoletja nacionaliziral nafto in bil zaradi te poteze z državnim udarom tudi odstavljen z oblasti. Po državnem udaru, ki so ga pod okriljem ameriške in britanske obveščevalne službe izpeljali šahovi privrženci, je Nacionalna fronta izgubila svojo politično moč in s tem tudi tradicionalno podporo sekularnega srednjega razreda.¹²⁹ Ko je leta 1977 šah Mohamed Reza Pahlavi zaradi zunanjega pritiska sprostil politično represijo v državi, so se strukture stranke začele obnavljati in pridobivati na moči. Med samo revolucijo so igrali pomemben del pri mobilizaciji srednjega razreda, predvsem sekularnih intelektualcev, uradnikov in nekaterih bazarskih trgovcev. V prvi polovici leta 1978 sicer javno niso podpirali protestniškega gibanja, v drugi polovici, ko je bila vedno večja verjetnost, da bo šahov režim padel, pa so izrazili polno podporo ljudskemu gibanju in zavračali kompromise s šahom. Najvidnejši predstavniki Nacionalne fronte so bili Karim Sandžabi, Mehdi Bazargan in Šapur Bahtiar, ki je bil iz stranke izobčen, ko je na šahovo pobudo sprejel mesto predsednika vlade konec decembra leta 1978.¹³⁰

Skladno s frekventnostjo poročanja je bila tudi Nacionalna fronta v kontekstu protestniškega gibanja v slovenskem časopisju prvič omenjena v začetku septembra leta 1978 v *Delu*.¹³¹ Bolj podrobno pa so o tej stranki začeli poročati, ko so oblasti v drugem tednu novembra aretirale Sandžabija. Takrat je *Delo* Sandžabija označilo za opozicijskega prvaka oziroma za enega od voditeljev opozicije.¹³² Medtem ko se *Delo* do Nacionalne fronte ni zares opredeljevalo, temveč jo zgolj ideološko utemeljilo kot sekularno stranko, je v članku v *Dnevniku* z naslovom *Kriza sistema*, objavljenem 20. decembra, Nacionalna fronta predstavljena kot srednja pot med šahom in Homeinijem. Kot taka naj bi predstavlja najboljšo politično prihodnost

129 Acconica, *Veliki Iran*, 62.

130 Parsa, *Social Origins*, 171.

131 »V Iranu vre«, *Delo*, 4. september 1978, 4.

132 »Strah pred nemir«, *Delo*, 13. november 1978, 1.

Irana.¹³³ Nasploh pa je bila Nacionalna fronta od vseh sekularnih opozicijskih skupin daleč najbolj izpostavljena v slovenskem časopisju. Razlog za to je najverjetneje dejstvo, da je delovala po principih parlamentarne stranke in do določene točke jeseni leta 1978 tudi vršila dialog s šahom.¹³⁴ Radikalne levičarske politične organizacije, kot so bili fedajini in mudžahedini, so delovali bolj na način množičnega ljudskega gibanja od spodaj navzgor in bili ves čas svojega obstoja v ilegali.¹³⁵ Poleg je bila Nacionalna fronta politična naslednica Mosadekovega gibanja za nacionalizacijo nafte, ki je odmevalo po svetu, kar je botrovalo k njeni širši prepoznavnosti.¹³⁶

ŠAH ODHAJA, HOMEINI SE VRAČA

Šah Mohamed Reza Pahlavi je Iran zapustil 16. januarja 1979, ajatola Ruholah Musavi Homeini pa se je v svojo rodno deželo vrnil dobra dva tedna kasneje, 1. februarja. Vlada premiera Šapurja Bahtiarja, ki ga je konec decembra nastavil šah kot zadnje upanje za iskanje kompromisa z opozicijo, pa je dokončno padla 11. februarja. V tem kratkem obdobju so potekali boji med protestniki in vojsko, ki je ostala lojalna vladi, hkrati pa so se bili tudi manjši boji znotraj opozicijskega gibanja.¹³⁷ V *Delu* so v članku 18. januarja na primer svarili pred eskalacijo razmer znotraj opozicijskega tabora: »Vendar se v Teheranu bojijo spopadov med levičarji in desničarji.«¹³⁸ O katerih skupinah točno je govora, ni bilo utemeljeno, so pa že v naslednji povedi opozorili na možnost še enega konflikta: »Zahodne agencije že poročajo, da je na jugu Irana vojska streljala v demonstrante.«¹³⁹ Prispevek torej izpostavlja popolno negotovost razmer in razkriva, da je bil

133 »Križa sistema«, *Dnevnik*, 20. december 1978, 4.

134 Parsa, *Social Origins*, 171.

135 Abrahamian, Erevand. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*. London: I. B. Tauris and Co Ltd, 1989, 46–47.

136 Amanat, *Iran: A Modern History*, 362.

137 Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 525–529.

138 »Konec šahove ere, spomeniki podrti« *Delo*, 18. januar 1979, 1.

139 Prav tam.

kljub šahovemu odhodu situacije vse prej kot umirjena. Poleg tega pa še vedno govori o opoziciji kot konglomeratu različnih in ideološko nasprotnih skupin.¹⁴⁰ Ogromno se je v *Delu* ugibalo tudi, ali lahko vojska napravi državni udar in prepreči, da bi se Homeini vrnil v Iran in prevzel oblast.¹⁴¹ Čeprav je v tem obdobju do spopadov med protestniki in vojsko res prihajalo, je bila vojska številčno močno oslABLJENA napram letu prej, saj je veliko vojakov dezertiralo in se pridružil protestnikom. Več kot eno leto krvavega terorja nad sodržavljeni je pustilo svoj pečat, zato vojska ni več delovala homogena in je bilo zgolj vprašanje časa, kdaj se bo porušila sama vase oziroma se podredila novi oblasti, seveda s predpostavko, da se odstavi najvišje kadre.¹⁴² Med vrnitvijo Homeinija in padcem Bahtiarjeve vlade je minilo zgolj deset dni, a je bil vseeno kontrast med poročanjem o obeh dogodkih, kar se tiče špekuliranja o prihodnosti Irana, izjemno velik. V članku *Delirij v neznano* Božidarja Pahorja piše o negotovi prihodnosti Irana, ki bi lahko prinesla še več konfliktov: »In vendar je ajatolov prihod tako kot šahov odhod zastavil več vprašanj, kakor je dal odgovorov. Kaj bo storila armada? Kaj lahko stori? Lahko povzroči strašno prelihanje krvi?«¹⁴³ Ob padcu Bahtiarja pa pišejo o tem, da je konfliktov v Iranu konec: »Priča smo verjetno konca večmesečne in hude politične krize v tej državi.«¹⁴⁴ Poleg očitnega kontrasta v poročanju bode v oči tudi napoved konca prelihanja krvi in političnih bitk v Iranu, saj se je boj med islamsko komponento, ki je iz protestniškega gibanja izšla kot zmagovalka, in ostalimi deli opozicije takrat šele dobro začel.¹⁴⁵ V *Delu* torej resne politične moči niso pripisovali nobeni od teh opozicijskih skupin poleg Homeinijevih privržencev.¹⁴⁶ V *Primorskem dnevniku* so Homeinija ustoličili že nekaj tednov prej. V članku *Islamsko versko gibanje skuša pridobiti vojsko na svojo stran*, objavljenem

140 Prav tam.

141 »Teheran: nove barikade, novi požigi in spopadi« *Delo*, 31. januar 1979, 3.

142 Abarahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 526.

143 Pahor, Božidar. »Delirij v neznano«, *Delo*, 2. februar 1979, 1.

144 »Nenadni zasuki v Iranu. Zmaga Homeinija in – boji.« *Delo*, 12. februar 1979, 20.

145 Milani, *The Making of Iran's Islamic Revolution*, 144–149.

146 »Nenadni zasuki v Iranu. Zmaga Homeinija in – boji.« *Delo*, 12. februar 1979, 20.

21. januarja, je izpostavljen poraz tako Nacionalne fronte kot levičarskih gibanj, ki jih je Homeini med protesti zgolj izrabil za svoje namene: »'Stari iz Pariza' se torej vrača v domovino s težkim plačilom za omahljive zaveznike. Kot da bi mu bilo odveč 'laično kritje' in lahko potisne Sandžabija in zaveznike v ozadje. Levica pa si ne dela več utvar, zavrli so vsako njeno gibanje in položaj bo ostal nespremenjen še dolgo časa. Laiki so se torej zbal verske prikazni, ki so tudi sami priklicali.«¹⁴⁷ V Večeru¹⁴⁸ in Dnevniku¹⁴⁹ so poročali zgolj o konfliktu med vojsko in protestniki, prvič pa so o dogajanju v Iranu poročali tudi v reviji *Mladina*, in sicer so objavili kratek pregled stanja.¹⁵⁰

ZAKLJUČEK

O protestniškem gibanju v Iranu sta od slovenskih časopisov najpogostejše poročala *Delo* in *Primorski dnevnik*, poleg njiju pa je o tej tematiki občasno poročal tudi *Dnevnik*. Večer je poročal zelo redko, *Mladina* pa, z izjemo ene novice, o dogajanju med revolucijo v Iranu sploh ni poročala. Zelo izrazita je bila razlika v frekventnosti poročanja med prvo polovico leta 1978 in pa obdobjem od odhoda šaha iz države januarja naslednje leto. Protesti v prvem obdobju tako niso bili dojeti kot resna grožnja šahovemu režimu. Manko resne analize je botroval k temu, da so bili protestniki predstavljeni kot politično nekoherentna gmota brez jasne vizije in ideološke osnove. Pogostejše poročanje, ki se je začelo z avgustom in septembrom, je prineslo tudi prispevke z resnejšo analizo. Od takrat naprej je bila verska komponenta in njen voditelj Homeini izpostavljen kot ključni del opozicije. Tovrstno naracijo je prvi zavzel časopis *Delo*, kasneje pa tudi *Večer*, *Dnevnik* in *Primorski dnevnik*. Slednji je o protestih poročal daleč najbolj homogeno. V poročanju vseh časopisov pa je povsem izostala analiza levičarskih gibanj, ki so soustvarjale revolucijo. To je presenetljivo

147 »Islamsko versko gibanje skuša pridobiti vojsko na svojo stran«, *Primorski dnevnik*, 21. januar, 1.

148 »Zaostrovanje v Iranu«, *Večer*, 20. januar 1979, 2.

149 »Opuščeni načrt«, *Dnevnik*, 30. januar 1979, 4.

150 Štrajn, Darko. »Iran končno brez šaha«, *Mladina*, 25. januar 1979, 5.

predvsem zato, ker je šah Mohamed Reza ves čas govoril o komunistih kot o glavnih nasprotnikih režima. Začetna zadržanost, postopen dvig frekventnosti poročanja, predvsem pa zelo slaba reprezentacija levičarskih gibanj v slovenskem časopisju se skladajo z neopredeljenostjo takratnega jugoslovanskega vodstva do dogajanja v Iranu. Jugoslovanski predsednik Josip Broz - Tito je o protestniškem gibanju v Iranu sicer govoril kot o resni grožnji za šahovo oblast, a se nikakor ni opredelil do samega dogajanja. Kot prevladujočo skupino znotraj protestniškega gibanja pa je izpostavil islamsko sekto. Po drugi strani ostalih gibanj, ki so sestavljala revolucijo, ni omenjal. Pri tem je treba poudariti, da Jugoslavija ni podpirala nobenega od levičarskih opozicijskih gibanj v Iranu. Je pa Tito govoril o veliki razslojenosti družbe in šahovih reformah, ki se ljudstva niso dotaknile, o čemer so poročali tudi slovenski časopisi.¹⁵¹

¹⁵¹ Jakovina, Tvrtko. *Treča strana hladnog rata*. Zagreb: Fraktura 2011, 398.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

Delo

- »Krvave demonstracije v Iranu« *Delo*, 11. januar 1978, letnik 20, št. 7, 16.
- »Krvavi nederi v Iranu«. *Delo*, 12. januar, letnik 20, št. 8, 1.
- »Žrtve demonstracij v Iranu«, *Delo*, 20. februar 1978, letnik 20, št. 41, 8.
- »Spet nemiri v Iranu«, *Delo*, 31. marec 1978, letnik 20, št. 75, 24.
- »Vojska na teheranskem bazarju«, *Delo*, 11. maj 1978, letnik 20, št. 107, 16.
- »Solzivec in streli v Teheranu«, *Delo*, 12. maj 1978, letnik 20, št. 108, 11.
- »Šah in protivladne skupine«, *Delo*, 9. junij, 1978, letnik 20, št. 132, 3.
- »Spremembe v tajni službi«, *Delo*, 10. julij, 1978, letnik 20, št. 157, 4.
- »Nemiri v Mašadu«, *Delo*, 26. julij, letnik 20, št. 170, 9.
- »Bolezen imenovana bogastvo«, *Delo* 5. avgust 1978, letnik 20, št. 179, 24.
- Šuštar, Miran »Drama v Teheranu«, *Delo* 9. september 1978, letnik 20, št. 209 5.
- »Vojska je na ulicah«, *Delo* 9. september 1978, letnik 20, št. 209, 1.
- »V Iranu znova vre«, *Delo*, 10. oktober 1978, letnik 20, št. 235, 20.
- Pahor, Božidar. »Homeini poziva armado in ljudstvo k prevratu«, *Delo*, 11. oktober 1978, 5.
- »Homeini v Parizu napoveduje udar«, *Delo*, 11. januar 1979, letnik 21, št. 9, 20.
- »Homeini pripravlja začasno vlado«. *Delo*, 15. januar 1979, letnik 21, št. 11, 11.
- Somun, Hajrudin. »Šah raje nazaj kot v levo«, *Delo*, 4. september 1978, letnik 20, št. 204, 4.
- »Iran znova v vrtincu stavk«, *Delo*, 5. oktober 1978, letnik 20, št. 231, 1.
- »V Iranu vre«, *Delo*, 23. oktober 1978, letnik 20, št. 246, 8.
- »Plin obtičal«, *Delo*, 31. oktober 1978, letnik 20, št. 253, 20.
- »Nemiri in stavke v iranskih mestih«, *Delo*, 27. november 1978, letnik 20, št. 275, 8.
- »Strah pred nemiri«, *Delo*, 13. november 1978, letnik, 20, št. 263 1.
- »Konec šahove ere, spomeniki podrti« *Delo*, 18. januar, 1979, letnik 21, št. 14, 1.

»Teheran: nove barikade, novi požigi in spopadi« Delo, 31. januar 1979, letnik 20, št. 27, 3.

Pahor, Božidar. »Delirij v neznano«. *Delo*, 2. februar 1979, letnik 21, št. 1, 1.

»Nenadni zasuki v Iranu. Zmaga Homeinija in – boji.« *Delo*, 12. februar 1979, letnik 21, št. 35, 20.

Primorski dnevnik

»Protivladne demonstracije v Iranu zahtevale doslej najmanj 20 smrtnih žrtev«, Primorski dnevnik, 12. maj, 1978, 6.

»Še nepojasnjeno ozadje terorističnega atentata na kinodvorano v mestu Abadan«, Primorski dnevnik, 22. avgust 1978, 1.

»V strahovitem požaru v Iranu umrlo 400 oseb«. Primorski dnevnik, 22. avgust 1978, letnik 34, 1.

»Na destine mrtvih in ranjenih v Teheranu vlada oklicala obsedeno stanje«, Primorski dnevnik, 9. september 1978, 1.

»Iranske oblasti ovirale delovanje mednarodne preiskovalne komisije«, Primorski dnevnik, 14. oktober 1978, 6.

»V mnogih iranskih mestih še vedno vlada napetost«. Primorski dnevnik 15. avgust 1978, 1.

»Šah si skuša pridobiti zaupanje javnega mnenja«, Primorski dnevnik, 9. november 1978, 1.

»Vodje opozicije pozivajo k oboroženi vstaji«, Primorski dnevnik, 12. november 1978, 1.

Livi, Roberto. »Iranska opozicija si skuša pridobiti naklonjenost vojske«. Primorski dnevnik, 16. januar 1979, 1.

»Kljub tankom in vojaški represiji iranske množice kljubujejo šahu«, Primorski dnevnik, 5. december 1978, 1.

Livi, Roberto. »Prikaz moči opozicije pred teheransko univerzo«. Primorski dnevnik, 14. januar 1979, 1.

»V Iranu še vedno stavke in neredi«, Primorski dnevnik, 10. oktober 1978, 1.

Dnevnik

»Peti val nemirov«, *Dnevnik*, 22. avgust 1978, 4.

»V Iranu zaostreno«, *Dnevnik*, 29. avgust 1978, 4.

»Demonstracije pod ognjem«, *Dnevnik*, 9. september 1978, 4.

»Vojaška vlada«, *Dnevnik*, 8. november 1978, 4.

»Mir ali premirje?«. *Dnevnik*, 7. september 1978, 4.

»Iranska šahovnica« *Dnevnik*, 16. december 1978, 4.

»Možnost vojaškega državnega udara«, *Dnevnik*, 11. januar 1979, 4.

»Stavke v Iranu«, *Dnevnik*, 10. oktober, 1978, 4.

»Križa sistema«, *Dnevnik*, 20. december 1978, 4.

Večer

»Kaj prinašajo vojaki?« *Večer*, 14. november 1978, 2.

»36 stavk na dan«, *Večer*, 10. oktober 1978, 2.

»Zaostrovanje v Iranu«, *Večer*, 20. januar 1979, 2.

Mladina

Štrajn, Darko. »Iran končno brez šaha«, *Mladina*, 25. januar 1979, 5.

Literatura

Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press, 1982.

Abrahamian, Ervand. *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1993, 72.

Abrahamian, Ervand. *Radical Islam. The Iranian Mojahedin*. London: I. B. Tauris and Co Ltd, 1989.

Acconcia, Giuseppe. *Veliki Iran*. Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti, 2023.

Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*. New York: Oxford University Press, 2013.

Amanat, Abbas. *Iran: A Modern History*. New Heaven: Yale University Press, 2017.

Bakhash, Shaul, *The Reign of Ayatollahs. Iran and the Islamic Revolution*. New York: Basic Books, Inc. 1984.

Hiro, Dilip. *Iran Under the Ayatollahs*. New York: Routledge, 2017.

Keddie, Nikki. *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*. New Haven and London: Yale University Press, 2003.

Keshavarzian, Arang. *Bazaar and State in Iran. The Politics of the Tehran Marketplace*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Kurzman, Charles. The Qum Protests and the Coming of the Iranian Revolution, 1975 and 1978. *Social Science History*, 27.3, 2003.

Jakovina, Tvrtno. *Treća strana hladnog rata*. Zagreb: Fraktura 2011.

Milani, Mohsen M. *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*. New York: Routledge, 2018.

Parsa, Misagh. *Social Origins of the Iranian Revolution*. London: Rutgers University Press, 1989.

Vakil-Zad, Cyrus. »Organization, Leadership and Revolution: Religiously-Oriented Opposition in the Iranian Revolution of 1978–1979.« *Journal of Conflict Studies*, 10/2 (1990): 5 – 25.

POVZETEK

Iranska revolucija, ki se je odvijala v letih 1978 in 1979, je bila sestavljena iz najrazličnejših političnih in družbenih gibanj. Med njimi je prevladovala islamska komponenta na čelu z voditeljem ajatolo Ruholahom Musavijem Homeinijom. Slovensko časopisje je o dogajanju v Iranu začelo resneje poročati šele avgusta leta 1978, v prvi polovici leta pa so bile objavljene zgolj kratke novice, predvsem v časopisu *Delo*. Poleg slednjega je sicer o protestniškem gibanju v Iranu največ pisal *Primorski dnevnik*. Časopis *Dnevnik* je o tej temi poročal zelo sporadično, *Večer* še nekoliko manj, *Mladina* pa skoraj nič. V skladu s frekventnostjo poročanja v prvi polovici leta 1978 nikjer ni prišlo do omembe ideološkega predznaka protestnikov. O islamski opoziciji je govora šele avgusta, ko je Homeini predstavljen kot eden od voditeljev protestniškega gibanja proti šahu Mohamedu Rezi Pahlaviju. Od sekularnih organizacij, ki so sodelovale pri protestniškem gibanju, je največkrat omenjena stranka Nacionalna fronta in njen voditelj Karem Sandžabi. Iz poročanja pa so povsem izpuščene levičarske organizacije, kot so bili fedajini in mudžahedini, ki so predstavljali pomemben dejavnik pri sami revoluciji.

Začetki osnovnošolskega izobraževanja v Rogaški Slatini

**The beginnings of primary education in Rogaška
Slatina**

Patrick Pirš

157

IZVLEČEK

Začetki osnovnošolskega izobraževanja v Rogaški Slatini. V prispevku je predstavljen kratek zgodovinski pregled šolstva v Rogaški Slatini, od začetkov, prve uradno ustanovljene osnovne šole, pa vse do danes oz. do izgraditve zadnjih osnovnih šol v tem kraju. Predstavljena je prva šola, imenovana Sveti Križ oz. Pri Svetem Križu, pa t. i. »nemška šola« oz. Schulverain šola, kasneje poimenovana Državna osnovna šola Rogaška Slatina, pa povojna Osnovna šola Borisa Kidriča – danes I. OŠ Rogaška Slatina in šola v Ratanski vasi, danes II. OŠ Rogaška Slatina. Poimenovanja in lokacije so se sčasoma spreminjale kot tudi tudi namembnost in intenziteta šolanja.

Glavne besede

šolstvo, Rogaška Slatina, Sv. Križ, Državna osnovna šola Rogaška Slatina, OŠ Borisa Kidriča, JVIZ I. OŠ Rogaška Slatina

ABSTRACT

Beginnings of Primary Education in Rogaška Slatina. This article provides a brief historical overview of education in Rogaška Slatina, from its beginnings and the establishment of the first official primary school up to the present day, including the construction of the latest primary schools in the area. It features the first school, named Sveti Križ or Pri Svetem Križu, and the so-called »German School« or Schulverain School, later renamed the State Primary School of Rogaška Slatina. It also discusses the post-war Boris Kidrič Primary School—known today as the I. Primary School of Rogaška Slatina—and the school in Ratanska Vas, known today as the II. Primary School of Rogaška Slatina. The names and locations have changed over time, as have the purposes and intensity of the education provided.

Key words

education, Rogaška Slatina, Sv. Križ, State Primary School Rogaška Slatina, Boris Kidrič Primary School, JVIZ I. Primary School Rogaška Slatina

UVOD

Leta 1774 je Marija Terezija uvedla osnovnošolski zakon, imenovan Splošna šolska naredba¹. Ker vsebina pouka na osnovnošolski stopnji izobraževanja ni bila za vse enotna, je zakon predvideval ustanovitev treh vrst osnovnih šol. Najbolj preproste so bile enorazredne podeželske trivialke, v večjih mestih so bile bolj zahtevne večrazredne glavne šole, v glavnih deželnih mestih pa deželne vzorčne šole ali normalke, ki so predstavljale normo, po kateri so se ravnale vse druge osnovne šole v deželi. Prehod na izobraževanje na drugi stopnji je bil mogoč samo z glavnih šol in normalk, trivialke pa so bile namenjene samo za pismenost prebivalstva.² Druga reforma oz. drugi avstrijski osnovnošolski zakon, imenovan »Politična šolska ustava«, je bila sprejeta leta 1805.³ Na podlagi Politične šolske ustave je bil za izvajanje šolskih zakonov na območju svoje župnije zadolžen krajevni šolski nadzornik (župnik), na območju dekanije okrajni šolski nadzornik (dekan) in na območju škofije škofijski šolski nadzornik (kanonik škofijskega konzistorija), ki je o šolskih zadevah poročal najvišjemu državnemu uradu v deželi.⁴ Šole na osnovnošolski ravni izobraževanja so bile, kot ob uvedbi splošne šolske obveznosti, tri vrste: trivialke, glavne šole in normalke. Držalo se jih je ime »nemške šole.« Trivialne šole na podeželju so pogosto imenovali tudi župnijske šole ali šole na kmetih.⁵ Tretja šolska reforma je bila sprejeta 1869, ko so šole postale državne, država je tudi plačevala učitelje. Postale so neodvisni od duhovščine in učiteljice so postale enakopravne učiteljem.⁶ Tako kot vsake nove reforme, je imel tudi ta zakon dobre in slabe plati. Pomembno je vplival na kvaliteto osnovnošolske izobrazbe, saj je poskrbel za razširitev šolske mreže in povečan šolski obisk, s čimer je bila zmanjšana nepismenost prebivalstva. Ponovno pa so se pojavile težave pri vzdrževa-

1 Okoliš, Stane. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009, 41.

2 Okoliš, *Zgodovina šolstva*, 42.

3 Prav tam, 57.

4 Prav tam, 58.

5 Prav tam, 58.

6 Ciperle, Jože, Vovko, Andrej. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987, 61.

nju šol, saj so občine občutile preveliko materialno breme. To se je odražalo predvsem na pomanjkljivi opremljenosti šol in prenizkih plačah učiteljev.⁷

Ko je 1918 kraljevina Avstro-Ogrska razpadla, je na slovenskih tleh Kraljevine SHS še vedno veljal staroavstrijski šolski zakon, ki je povečini odpravil nemški učni jezik. Ohranila sta je struktura in organizacija šolskega sistema ter odnos do šole in učenja. Spremembo je doživel deželni šolski svet, ki so ga nadomestili z višjim šolskim svetom, kot najvišjo šolsko nadzorno oblast za našo šolstvo. Z razširjeno rabo slovenskega jezika kot učnega predmeta se je povečala jezikovna samozavest posameznika in celotne skupnosti.⁸ Leta 1829 je izšel Zakonom o narodnih šolah, ki je poenotil osnovno šolo v okviru Jugoslavije. Osnovna šola se je imenovala narodna šola in je bila razdeljena na štiriletno osnovno in štiriletno višjo narodno šolo.⁹ Višja narodna šola po navadi na podeželju ni imela rednega 7. in 8. razreda, ampak le pouk v zimskem času od novembra do marca, ki je bil nekakšen nadomestek za nekdanjo ponavljalno šolo. K osnovnemu šolstvu so spadali tudi otroški vrtci, šole za slabo razvite otroke, analfabetški tečaji, gospodinjске in gospodarske ter druge šole.¹⁰ Za ustanavljanje narodnih šol in nastavitve ter plačevanje učiteljev je skrbela država. Občine so morale za šole in šolske vrtove zagotoviti primerna zemljišča, krajevni šolski sveti pa zidati in vzdrževati šolska poslopja ter skrbeti za učila in opremo. Šole je bilo treba ustanoviti povsod tam, kjer je bilo v polmeru 4 km najmanj tri-deset, v težje dostopnih krajih pa dvajset šoloobveznih otrok. Na območjih, kjer je bilo manj otrok, je obstajala možnost ustanavljanja t. i. ambulantnih šol s skrčenim poukom.¹¹

Julija 1946 je temeljni zakon uvedel obvezno sedemletno šolanje, kar je pomenilo korak nazaj v osnovnem šolstvu. Ponovna uvedba osemletne

7 Ciperle in Vovko, *Šolstvo na Slovenskem*, 63.

8 Šverc, Alenka et al. *Slovensko šolstvo včeraj, danes, jutri*. Ljubljana : Ministrstvo za šolstvo in šport, 2007, 48.

9 Okoliš, *Zgodovina šolstva*, 94.

10 Prav tam 94.

11 Prav tam, 95.

šolske obveznosti je bila uradno sprejeta z odlokom 8. oktobra 1953, ki je kodificiral obvezno šolanje od 7. do 15. leta starosti. Prva štiri leta so učenci svoje znanje pridobivali v nižjih razredih osnovne šole, nato pa so se lahko odločili za višje razrede osnovne šole, nižje gimnazije ali druge srednje šole.¹² Med letoma 1958 in 1962 je izšlo precej zakonov, ki so okrepili enotno osemletno osnovno šolo. S 1. oktobrom 1959 je osnovna šola postala enotna socialistična družbena ustanova. Število osnovnih šol se je zaradi prenehanega delovanja enorazrednih šol začelo počasi zmanjševati. V nastanku in razvoju so bile popolne osemletke in štiriletne podružnične osnovne šole. V naslednjih letih so izboljšali učno prakso in delovanje osnovnih šol. Začeli so z izvajanjem dopolnilnega pouka, podaljšanega bivanja, nova delovna mesta pa so zasedli šolski psihologi in socialni delavci ter nekoliko kasneje še pedagogi in logopedi.¹³

Pomemben mejnik v slovenski zgodovini predstavlja 25. junij 1991, dan, ko je Slovenija z uspešnim plebiscitom formalno postala samostojna država. Z neodvisnostjo so sledile temeljite spremembe na različnih področjih družbenega življenja, ki so korenito posegle tudi v šolstvo. Temeljita reorganizacija slovenskega šolskega sistema se je začela v letu 1995 in je zajela vse ravni vzgoje in izobraževanja. Najpomembnejša sprememba je bil nedvomno prehod iz osemletne osnovne šole v devetletni program. Novi zakon o osnovni šoli je bil sprejet 14. februarja 1996 v Državnem zboru. V Uradnem listu Republike Slovenije je zajetih 112. členov, ki vnašajo v šolski sistem številne novosti. V 105. členu je omenjeno postopno izvajanje programa devetletne osnovne šole. Predpisuje, da se lahko v šolskih letih 1998/1999, 1999/2000 in 2000/2001 vpelje na tistih osnovnih šolah, ki imajo zadostno število učencev in izpolnjujejo kadrovske, prostorske in druge pogoje ter imajo za izvajanje dopustitev ministra. V naslednjem šolskem letu pa morajo biti na vseh osnovnih šolah izpolnjeni pogoji za uvedbo

12 Ciperle in Vovko, *Šolstvo na Slovenskem*, 96–97.

13 Okoliš, *Zgodovina šolstva*, 120–121.

programa devetletne osnovne šole.¹⁴ V prvi razred so vstopili otroci, stari v povprečju 6 let. Učenci, ki so obiskovali 5. razred, so šolanje nadaljevali v 7., 8. in 9. razred. Šolanje so še vseeno zaključili v osmih letih.

Procesi, opisani v zgornjih vrsticah, so se dogodili tudi v Rogaški Slatini, za katero bodo v naslednjih straneh opisani začetki šolstva.

NA KRATKO O ROGAŠKI SLATINI

Rogaška Slatina je danes znano turistično mestno naselje v severovzhodnem delu Zgornjesotelskega gričevja. Geografsko ime kraja je povezano z bližnjim, vzhodno ležečim in starejšim mestom Rogatec, za katerega se v virih pojavljajo različna imena, kot na primer Roas, Rohats, Rogatez, Rohitsch idr.¹⁵ Prvo ime kraja je bilo Rohitscher Staurbrunn, kar je bilo nemško poimenovanje za Slatino pri Rogatcu, kjer so odkrili prvi vrelec mineralne vode. Na vedutnem zemljevidu Štajerske Georga Matthäusa Vischerja iz leta 1678 je levo od Rogatca prikazan vodni izvir s curkom, nad krajem pa piše *Rohitsche Saurbrunn*. Ime bi lahko torej prevedli v Slatina oz. zdravilni vrelec pri Rogatcu.¹⁶

Skozi zgodovino se je poimenovanje Rogaške Slatine močno spreminjalo; med imeni izstopa predvsem poimenovanje Sveti Križ, po cerkvi Sv. Križa, ki še danes stoji v Rogaški Slatini.

Danes se je uveljavilo prepričanje, da je vrelce odkril hrvaški ban grof Petar Zrinski. Približno leta 1665 naj bi bil na lovu v okolici Rogaške Slatine, okoliški kmetje pa so mu priporočili pitje vode iz tamkajšnjega vrelca sredi gozda v bližini farne cerkve sv. Križa, ker je bolehal na jetrih. Ban je po pitju

14 Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanje (ZOFVI). (1996). Uradni list Republike Slovenije, št. 12. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1996-01-0570/zakon-o-osnovni-soli-zosn> (dostop: 16. 3. 2024).

15 Kladnik, Darinka. *Vsa slovenska mesta*. Ljubljana: ZIP – Zavod za intelektualno produkcijo, 2003. Str. 184.

16 Vardjan, Franc. *Rogaška Slatina: sprehod skozi čas (njene zgradbe in parki)*. Rogaška Slatina: Društvo prijateljev, 2004, 9.

vode čudežno ozdravel in obenem poskrbel za njen sloves.¹⁷ Priljubljena svetokriška voda je že ob koncu 17. stoletja postala prava prodajna uspešnica. Podobno kot dvorni zdravnik so tudi mnogi drugi zdravniki na Dunaju in drugod po cesarstvu začeli predpisovati svojim pacientom različne pitne kure (terapije pitja mineralne vode).¹⁸

Slika 1: Fotografija zdravilišča 1914. V ozadju sta vidni cerkvi sv. Križa (levo spodaj) in sv. Trojice (desno na hribu).

Vir: osebni arhiv Spomini so ostali ... 350 let Rogaške Slatine; Občina Rogaška Slatina, Javni zavod za turizem in kulturo Rogaška Slatina, Knjižnica Rogaška Slatina, Zbirateljsko društvo Rogaška Slatina

Za njen razvoj in sloves pa je najbolj pomemben začetek 19. stoletja. Leta 1803 je prišla voda oz. nje izviri v roke štajerskih deželnih stanov in bila do 1919 štajerska deželna last. V Rogaški Slatini so s posebnim uspehom zdravili: želodčne in črevesne bolezni, bolezni jeter in težave presnove,

17 Došler, Špela. »Zdravilišče Rogaška Slatina v krstnih matičnih knjigah župnije Sv. Križ (1860-1909)«. *Retrospektive*, 4/2-3 (2021), 184.

18 Mlacović, Dušan. *Prava rogaška: rogaške mineralne vode skozi čas*. Celje: Cetis, 1995, 13.

bolezni krvnega obtoka, ledvic in mehurja ter obolenja perifernih živcev. Glavne zdravilne oblike v zdravilišču so bile: ogljikovokisle, solne in smrekove kopeli; zdravilni vrelci; posebna dietična kuhinja. V hidromehanični in elektroterapiji so nudili gostom razne kombinacije vodnih, parnih in električno vročih zračnih kopeli in masaže.¹⁹

Rogaška Slatina pa ni slovela samo kot zdravilišče, temveč tudi kot letovišče z lepo urejenimi nasadi in skrbno negovanimi zas gozdovi bližnje okolice. Za razvedrilo so bile plesne zabave, koncertna glasba, razne igre in prireditve, tenis in seveda pitje zdravilne mineralne vode v posebni dvorani. Število gostov je bilo tako v stalnem porastu.²⁰

Že omenjeni kraj oz. zaselek Sveti Križ leži jugozahodno od središča Rogaške Slatine. V kontekstu našega prispevka je ta kraj pomemben, ker je to lokacija prve šole, ki se je po lokaciji tudi poimenovala. A o tem malo kasneje v nadaljevanju. Po Svetem Križu so prvotno tudi določali geografsko lego zdravilnih vrelcev in poimenovali vodo kot »svetokriško«.²¹ Ime je dobil po tamkajšnji cerkvi. Prvotna svetokriška župnijska cerkev (prvič omenjena leta 1304) je bila leta 1862 porušena, od njene opreme so se žal ohranile zgolj orgle in monštranca. V letih 1863–1866 je bila zgrajena nova, neoromanska cerkev, ki stoji še danes.²² Glede na to, da je kraj dobil ime po cerkvi, lahko upravičeno sklepamo, da na tem mestu pred tem ni bilo neke strnjene naselbine.²³ Prvotna pražupnija sv. Križ je pokrivala izredno prostran in precej hribovit svet. Proti vzhodu in jugu je meja od nekdaj tvorila reka Sotla. Od njenega izvira je meja potekala po vrhu Donačke gore, Plešivca in Boča, kjer je mejila na hočko in slivniško pražupnijo. Meja se je

19 Došler, »Zdravilišče Rogaška Slatina«, 185.

20 Kresal, France. »Zdraviliški turizem«, *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26.–28. 9. 1996*, ur. Rozman, Fran in Lazarevič, Žarko. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, 126–127.

21 Došler, »Zdravilišče Rogaška Slatina«, 186.

22 Povzeto po Režek, Adolf. *Rogaška Slatina : na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih*. Rogaška Slatina: Zdraviliški svet ali Celje: Celjski tisk, 1964.

23 Kovačič, Franc. *Nadžupnija Sv. Križa pri Rogaški Slatini: zgodovinski podatki*. Sv. Križ: Cerkevno društvo, 1914, 13.

nadaljevala zahodno prek Gabernika, kjer je mejila na konjiško pražupnijo, od tam pa po Poljčanskem grabnu do cerkvice sv. Rozalije, po potoku, ki teče pod sladkogorsko podružnico sv. Benedikta, naprej po Mestinjščici, med Zibiko in cerkvijo sv. Jerneja ter v jugovzhodni smeri po vrhu Rudnice proti Sotli. Na zahodni in južni strani sta bili njeni sosedi pražupniji Ponikva in Pilštanj.²⁴ Na ozemlju prastare svetokriške župnije so torej današnje župnije: Rogatec, Sv. Rok ob Sotli, Sv. Florijan pod Bočem, Kostrivnica, Sv. Ema, Sv. Peter na Kristan Vrhu (včasih Medvedovem selu) in Zibika (deloma).²⁵

Ko so se v 18. stoletju odločili župnije razdeliti po dekanijah, so celotno rogaško okrožje razdelili na dve dekaniji:

- Rogatec, ki je obsegala župnije Rogatec, Sv. Rok, Sv. Florijan in Žetale in
- Sveti Križ z župnijami Sv. Križ, Kostrivnica, Sv. Ema, Sv. Urban, Sv. Peter na Kristan Vrhu in Sv. Anton v Stopercah.

Zaradi lažje uprave pa je lavantinska škofija v soglasju z deželno vlado 26. oktobra 1789 vse te župnije združila v eno dekanijo, s sedežem v Rogatcu.²⁶

ZAČETKI ŠOLSTVA V ROGAŠKI SLATINI OZ. SV. KRIŽU PRI ROGAŠKI SLATINI

Čeprav kronika datira letnico 1509, ki se omenja v povezavi s šolo na področju današnje Rogaške Slatine, pa redne in stalne šole tam ni bilo vse do začetka 19. stoletja.²⁷

²⁴ Kovačič, *Nadžupnija Sv. Križa*, 15.

²⁵ Došler, »Zdravilišče Rogaška Slatina«, 187.

²⁶ Cvelfar, Bojan et al. »Patronat in razvoj cerkvene organizacije«, V: 700 letnica nadžupnije Sv. Križ. Rogaška Slatina: Nadžupnijski urad Sv. Križ, 2004, 10.

²⁷ Sajko, Simona. »Krajevna kulturna zgodovina Rogaške Slatine.« Diplomsko delo, Filozofska fakulteta UM, 2009, 30.

Osnovna šola Sv. Križ

Prvo poročilo o šoli in pouku je vezano na kraj oz. župnijo Sv. Križ in je omenjeno v vizitacijskem poročilu goriškega nadškofa, ki je leta 1760 obiskal župnijo in v poročilu navedel tudi cerkovnika Jožefa Sustelica, ki je poučeval otroke v tej župniji. Prvi svetokriški učitelj je bil Jakob Skribe, doma iz Konjic. Leta 1800 je pri Svetem Križu prevzel cerkovniško in orglarsko službo. Med tednom je hodil pisarit v rogaško graščino. Leta 1805 je s pomočjo nadžupnika Stramcerja začel z izobraževanjem v šoli.²⁸

Prva javna trivialna šola je bila ustanovljena v poslopju, ki je bilo za silo urejeno iz konjskega hleva; ko pa so zgradili kaplanijo, je bila šola preseljena tja; zaradi vedno večjega števila otrok pa so kasneje za potrebe šole najeli večjo kmečko hišo Gregorja Drofenika, po domače Ježovskega. Ker najemnine niso redno plačevali, jih naj bi Drofenik večkrat z učiteljem vred nagnal v bukov gozd.²⁹

Prva leta je šolo obiskovalo od 40 do 50 dečkov. Ko so ljudje začeli ceniti šolski pouk, se je število povečevalo. Tako so leta 1822 pri cerkvi Sv. Križa zgradili enonadstropno poslopje z dvema velikima učilnicama, skupnim prostorom in stanovanjem za učitelja.³⁰ K stavbi so prispevali deželni šolski sklad in kmetje, ki so zastonj vozili. Takrat se je pouk začel 4. novembra in končal med 21. avgustom in 6. septembrom. Sklep šole je bil navadno zelo slovesen. Pridnim šolarjem so razdelili nagrade, kar je bilo učiteljem v čast in priznanje pred celim občinstvom.³¹ V stari šoli je prevladovala nemščina. Že leta 1845 je bilo lavantinsko knežškofijstvo naročilo, naj se v začetnih razredih poučuje v tistem jeziku, v katerem se v cerkvi pridiga.³²

28 Prav tam, 30.

29 Kovačič, *Nadžupnija Sv. Križa*, 37.

30 Prav tam, 37.

31 Kovačič, *Nadžupnija Sv. Križa*, 37.

32 Prav tam, 37.

Leta 1840 je bilo v šolskem okolišu 9 krajev s 140 hišami. Za šolo primer-
nih, sposobnih dečkov je bilo takrat 61, deklic 67, a šolo je obiskovalo le 57
dečkov in 53 deklic. V ponavljalni šoli je bilo 21 dečkov in 17 deklic, v nedeljski
šoli pa 12 dečkov in 19 deklic.³³

Glede dohodka je takrat učitelju več prinašala cerkvena kakor pa šolska
služba. Za vsakega učenca je dobil 48 kr. konvencijskega denarja.
Pomožnega učitelja si je moral sam plačevati. Učiteljev je bilo kar nekaj. Od
leta 1828 je skoraj 40 let pri Svetem Križu poučeval Mihael Hoisel.

Slika 2: Desno od cerkve Sv. Križa je stala šola Sveti Križ. Fotografija/
razglednica je nastala konec 19. stoletja oz. v začetku 20. stoletja.

Vir: arhiv Marko Karlin.

25. maja 1868 je izšla nova občna šolska postava. Glede na prejšnjo
šolsko postavo je obsegala dve pomembni spremembi: 1. pouk in vzgojo
prisvaja država sebi, cerkvi prepušča veronauk in verske vaje; 2. vpeljana

33 Prav tam, 37.

je splošna šolska obveznost, ki traja osem let. Poznejša postava je 2. maja 1883 dovolila otrokom kmetских in revnih staršev na deželi v 13. in 14. letu oprostitev v poletnem času.

V šolskem letu 1869/70 je šolo obiskovalo 306 otrok, pet let pozneje že 405. Šola je bila prepolna in leta 1874 so ugotovili, da je strop postal trhel in obstajala je nevarnost, da se poruši. Leta 1875 so sklenili pozidati nad staro šolo še eno nadstropje, ker so bili stranski zidovi dovolj močni. Delo si je izposloval Alojzij Madile, ki je postavil tudi že župnijsko cerkev. 20. septembra 1875 je mož pri stavbi svoje hiše nesrečno padel in bil na mestu mrtev. Delo na šoli se je zavleklo, zato so najeli dve sobi v restavraciji Jožefa Heinricke, danes Restavraciji Sonce.³⁴ Leta 1876 so bile sobe dovolj suhe, da se je v njih lahko začel pouk. Šolsko stavbo so tako uspešno dvignili za eno nadstropje, s čimer je šola pridobila nove učilnice in možnost za štirirazrednico.³⁵

Slika 3: Desno od cerkve Sv. Križa je stala štirirazredna osnovna šola Sveti Križ. Fotografija datira na prva desetletja 20. stoletja.

Vir: arhiv Robert Reich.

34 Prav tam., 38.

35 Prav tam., 38.

28. februarja 1877 je bila dovoljena štirirazrednica in s poučevanjem, učenjem otrok so bili 'zaposleni' štirje moški. Šolsko leto so vedno začeli s sveto mašo. Spoved za učence je bila štirikrat letno. V šolskem letu 1916/17 je bilo šoloobveznih otrok 731, šolo pa je obiskovalo 645 otrok. Iz tujih šolskih okolišev je v šolo prihajalo 10 otrok.

V času 2. svetovne vojne so Nemci slovenske šole zaprli, sežigali slovenske knjige in jih nadomestili z nemškimi. Pouk je med vojno sicer potekal dalje, vendar je bil nereden in v nemščini. Ko so Nemci prevzeli položaje, so bili slovenski učitelji, tako pri Sv. Križu kot na Slatini, odpuščeni iz službe. Izgnali so jih na Hrvaško in v Srbijo, med njimi tudi upravitelja križevske šole Miloša Verka in upravitelja slatinske šole Rudolfa Predana. Nadomestili so jih nemški učitelji.³⁶

Nemci so uničili vse, kar je bilo slovenskega. V šolo so uvedli nemški jezik in povsod prepovedali slovenskega, prav zato pa je bil pouk brez posebnega pomena, saj otroci nemškega jezika v večini niso poznali.³⁷

Slika 4: Izkaz iz nemške šole v Sv. Križu pri Rogaški Slatini – platnica in prva notranja stran.
Vir: Arhiv Irena Poharc.

36 Soldat, Snježana. »Župnija Sv. Križ pri Rogaški Slatini med leti 1900-1950.« Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta UM, 2006, 45-46

37 Sajko, *Krajevna kulturna*. 33.

Kraj (naselje)	Število hiš	Oddaljenost v km	Število otrok	Nadmorska višina
Sv. Križ	24	0–2	19+20=39	230 m
Tržišče	42	0–3	28+27=55	230 m
Rajnkovec	25	1–3	11+12=23	230 m
Vinec	12	2–3	3+1=4	270 m
Pristavca	14	2–3	3+6=9	260 m
Nimno	28	5–6	3+2=5	250 m
Sv. Katarina	32	2–5	15+12=27	260 m
Brestovec	33	1–3	12+16=28	270 m
Sv. Mohor	36	3–5	4+8=12	290 m
Velike Rodne	48	0–3	34+25=59	280 m
Ceste	40	1–3	20+18=38	240 m
Plat	18	3–4	4+2=6	250 m
Gaberce	24	4–5	9+7=16	240 m
Topole	26	2–4	9+9=18	290 m
Tekačevo	30	3–4	10+7=17	250 m
Spodnje Sečovo	66	1–4	15+16=31	230 m
Tuncovec	18	3–4	7+3=10	240 m

Preglednica 1: Šolski okoliš Sv. Križa³⁸

38 Šolski list Mešane državne osnovne šole Sv. Križ. https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/23001-24000/23987/Solski_listi_Mapa_11_Sveti_Kriz.pdf (dostop: 18. 5. 2024), 5.

Šestrazredna državna mešana osnovna šola Rogaška Slatina (Deutsche schule)³⁹

Leta 1888 so v Rogaški Slatini s pomočjo nemškega Schulverena in drugih Nemcem na Spodnjem Štajerskem naklonjenih organizacij sezidali novo šolsko poslopje. Je pa šola zaradi določenih težav pri (ne)delitvi šolskega okoliša začela delovati šele novembra 1898.⁴⁰ Takrat so ustanovili otroški vrtec in odprli enorazredno nemško zasebno šolo. Vpisanih je bilo 23 dečkov in 25 deklic, večinoma Slovencev, ker Nemcev ni bilo veliko v kraju.⁴¹ Šola naj bi bila namenjena predvsem germanizaciji okolja, je pa tukaj treba dodati, da temu ni bilo čisto tako. V želji za nemškimi gosti in boljši poziciji v družbi so se namreč domačini, ki so delali v zdravilišču, pogosto izrazili za nemško govoreče in je cel okoliš deloval bolj nemški. Zapisi, ki bolj negativno opisujejo to šolo so večinoma nastali po drugi svetovni vojni, ko je bila naperjenost proti Nemcem velika. Po podatkih Leksikona skupnosti kraljestev in držav, zastopanih v svetu rajha, urejenega na podlagi rezultatov popisa iz 31. decembra 1900, je bilo takrat v občini Rogaška Slatina 88 hiš. Občina je imela 355 duš (164 moških in 191 žensk). 352 je bilo katoličanov, trije evangelisti. Za razumevanje obstoja te šole je najbolj pomembno, da se je takrat izreklo 304 prebivalcev za nemško govoreče, samo 29 za slovensko in 22 za drugo.

Po popisu iz leta 1910 je imela občina Zdravilišče Rogaška Slatina 110 hiš, 423 prebivalcev (199 moških in 224 žensk). Za nemško govoreče se jih je izreklo 353, za slovensko 39 in 31 za drugo.⁴²

V šolskem letu 1904/05 se je šola razširila v dvorazrednico. Prešla je v deželno upravo in postala javna šola. Leta 1907 se je izločila iz šolskega

39 Danes III. osnovna šola Rogaška Slatina, »na hribčku«

40 Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (1898–1958), 4.

41 Prav tam, 4.

42 *Leksikon občin kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru. Leksikon občin za Štajersko (IV)*, C. kr. dvorna in drz. Tisk., 1905, 244–249.

Politični in vojni dogodki leta 1918 so močno vplivali na šolstvo v Rogaški Slatini. Deželna vlada Slovenije je 25. januarja 1919 v Ljubljani z razglasom spremenila nemško trirazrednico v slovensko štirirazrednico. Odstavili so nemške učitelje in namestili slovensko učiteljstvo. Vodja šole je bil Ivan Glinšek. Občina Rogaška Slatina je od »Schulvereina« odkupila šolo po pooblastilih ministrstva za trgovino in industrijo za pogojeno in določeno kupnino – 50.000 kron. Pogodbo so podpisali 19. marca 1920. V svoj šolski okoliš, iz šolskega okoliša Sveti Križ, je 25. januarja 1922 dobila Cerovec, Gradiški dol, Irje, Ločni dol, Nagonje in Ratansko vas.⁴⁴

V petrazrednico je bila šola razširjena 9. septembra 1920. 30. julija 1927 je bila po odloku ministrstva prosvete šola razširjena v šestrazrednico. Temu primerno so morali preurediti telovadnico. Novembra leta 1936 je bil ustanovljen pomožni oddelek za »nezadostno razvito in defektno deco«.⁴⁵ Če se nemščina, ki je bila učni jezik v tej šoli vse do leta 1919 od takrat umaknila slovenščini, se je zadeva spet obrnila leta 1941.

Po napadu na Jugoslavijo in okupaciji slovenskega prostora je slovenska Štajerska pripadla nemškemu rajhu.⁴⁶ Že konec aprila 1941 so prevzeli Nemci in poiskali nove učitelje. Povsod so zatrli slovenski jezik in šola je postala (spet) nemška. Prepovedano je bilo govoriti slovensko; kdor se je pregrešil, je bil kaznovan.⁴⁷ Oktobra 1944 je bilo v Rogaški ustanovljeno kazensko taborišče »Straflager des Stelungbaues Bauabschnitt Untersteiermark«, za to so uporabili kar šolo.⁴⁸ Obdali so jo z žičnimi ovirami, od 4 do 6 metrov. Taborišče je bilo namenjeno osebam, ki so bile prisilno odrejene za kopanje jarkov, a so se čez čas izkazale za nezanesljive. Kasneje so jih zamenjali

44 Prav tam, 5.

45 Prav tam, 6.

46 Več o tem v Mikša, Peter in Zorn, Matija. *Življenje ob meji : Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941-1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 106. oz. Mikša, Peter in Zorn, Matija. *Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941-1945)*. V: REPE, Božo (ur.). *Okupacijske meje v Sloveniji 1941-1945*. 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020. Str. 93-117.

47 Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (1898-1958), 12.

48 Mikša in Zorn, *Življenje ob meji*, 89.

ujeti partizani in aktivisti OF. V šolskem poslopju je bilo tako od 300 do 400 kaznjencev.⁴⁹

Šolski pouk se je pred ustanovitvijo taborišča v šoli redno izvajal vse od 1. maja 1941 do 2. oktobra 1944. Mladina je bila brez pouka do januarja 1945, ko so šolo zopet obnovili, in sicer na novih lokacijah:

- 1. in 2. razred v hiši Narata I. v Ratanski vasi,
- 3. in 4. razred v Gostilni Prah v Ratanski vasi,
- 5. in 6. razred v Učiteljskem domu.⁵⁰

Ko je okupator 7. maja zapustil Rogaško Slatino, je bila šola v obupnem stanju. V nobeni učilnici ni bilo klopi, ampak le pogradi, na katerih so spali priporniki. Vsi šolski prostori so bili poškodovani. S pomočjo sedmih nemških ujetnikov so začeli odstranjevati pograde in žične ovire zunaj šole. 90 klopi so pripeljali nazaj iz začasnih učilnic, a je bilo samo nekaj uporabnih. S poukom so začeli 13. junija 1945, zaključek je bil 31. julija 1945. V šolo so se vrnili stari učitelji.⁵¹

Slika 7:

Današnja III. OŠ Rogaška Slatina (nekoč »nemška šola« oz. šola na hribčku) pred obnovo (1958)

Vir: Šolska kronika III. OŠ Rogaška Slatina (1941–1958).

Slika 8:

Današnja III. OŠ Rogaška Slatina.

Vir: Šolski list Šestrazredne državne mešane osnovne šole Rogaška Slatina

⁴⁹ Prav tam, 89.

⁵⁰ Šolska kronika III. OŠ v Rogaški Slatini (1941–1958, 17.

⁵¹ Prav tam, 17.

Preglednica 2 (na naslednji strani): Število učencev ob začetku šolskega leta⁵²

Preglednica 3: Šolski okoliš OŠ Rogaška Slatina⁵³

Ime vasi ali naselja	Število hišnih števil	Oddaljenost v km	Število šoloobveznih otrok	Nadmorska višina
Rogaška Slatina – zdravilišče	124	0–2	67	225–363
Cerovec	46	2–5	34	236–833
Irje	41	2–5	22	245–833
Negonje	63	3–7	32	245–716
Gradiški dol	7	3–4	4	245–307
Ratanska vas	41	2–4	28	245–320
Ločni dol	29	2–7,5	19	230–345

Združitev šole »na hribčku« in »svetokriške šole«

V šolskem letu 1950/51 sta se obe šoli združili. Ob koncu šolskega leta je razrede izdelalo 71,4 % otrok. V nižjo gimnazijo se jih je vpisalo 49. Po združitvi šol je šolski okoliš obsegal Rogaško Slatino, Sečovo, Ratansko vas in Brestovec. Šole so bile vsako leto nadzorovane z inšpekcijo. Do 30. aprila 1952 je šola pripadala okraju Poljčane. Od tega dne bivši šmarski okraj pripada okraju Celje – okolica.⁵⁴

⁵² Prav tam, izpis iz vsakega leta, 22–123.

⁵³ Šolski list Šestrazredne državne mešane osnovne šole Rogaška Slatina. https://www.sistory.si/media/legacy/publikacije/23001-24000/23967/Solski_listi_Mapa_11_Rogaska_Slatina.pdf (dostop: 18. 5. 2024), 5.

⁵⁴ Šolski list Šestrazredne, 77.

šolsko leto	pomožni	razred					skupaj	mlečna kuhinja
		1.	2.	3.	4.	5.		
1951/52	12+5=17	a, b 62+78=140	a, b 59+64=123	a, b 51+58=109	a, b 49+52=101	/	490	/
1952/53	/	a, b, c 71+61=132	a, b 48+71=119	a, b, c 73+58=111	a, b, c 54+54=108	/	490	/
1953/54	/	a, b, c 57+52=109	a, b, c 58+53=111	a, b, c 59+71=130	a, b, c 73+65=138	/	489	/
1954/55	/	a, b, c 55+57=112	a, b, c 67+44=111	a, b, c 49+56=105	a, b, c 62+67=129	/	457	108
1955/56	/	a, b, c 52+48=100	a, b, c 48+56=104	a, b, c 68+42=110	a, b, c 53+62=115	/	436	54/108
1956/57	/	a, b, c 58+52=100	a, b, c 55+42=97	a, b, c 56+56=112	a, b, c 60+49=109	/	418	300

V šolskem letu 1953/54 je bilo 12 oddelkov v šestih učilnicah. V poslo-pju osnovne šole so gostovali še trije razredi vajenske šole in en kmetijsko gospodarski odderek. Učenci 1. in 2. razreda so začeli s poukom ob 12.00, otroci iz vajeniškega in kmetijsko gospodarskega oddelka pa so začeli ob 14.30. Od 31. oktobra do 10. novembra 1954 je zdravnica odredila zaprtje šole zaradi epidemije mumpsa, vendar se je bolezen še dalje širila. Poleg tega so se razširili še gripa, oslovski kašelj in ošpice. Od 4. do 13. februarja 1956 je bil pouk po odločbi OLV Celje prekinjen zaradi hude zime. Od 1. januarja 1956 je v šolski proračun prišel tudi denar za učiteljske plače. Do takrat so bile plače učiteljev prispevek občinskega ljudskega odbora.⁵⁵

Od 8. do 12. oktobra 1957 je bila šola zaradi močne epidemije gripe zaprta. V tem letu so uvedli osemletno osnovno šolo. V šolskem letu 1957/58 je bil zgrajen nov vodovod iz Poljčan do steklarne. Boljšo oskrbo z vodo je dobil ožji urbanistični krog Rogaške Slatine. V kleti šole je bilo stanovanje za snažilke, ki so ga spremenili v mlečno kuhinjo. Ker je bila prostorska stiska, so v njo namestili en 2. razred. 14. marca 1958 so se ob 20.00 vdrla tla pred straniščem v prvem nadstropju. Po ugotovitvah gradbenega inšpektorja iz Celja so tramovi popolnoma strohneli. Nekaj dni ni bilo pouka, ker so morali delavci z lesenimi drogovi podprti strop v pritličju. Kljub neprijetnosti nes-reče je bila ta dobrodošla; oblastni forumi so takoj pristopili k razširitvi in popravilu šole. Projektanti šole niso računali na veliko število učencev in konstrukcija stropov je bila šibka, ker so bila v nadstropju projektirana sta-novanja za učitelje. Ena izmed idej razširitve je bila preureditev stanovanja upravitelja v učilnico. Načrti prizidka so se tako kar nekajkrat spremenili. Roki za dovršitev so bili: za adaptacijo 30. september 1958, dozidavo učil-nic 1. december 1958 in dokončno ureditev 1. maj 1959. Prednost je imel domač izvajalec »Umetni kamen«, SGP sploh ni poslal svojega predloga. Gradbena dela so se začela junija 1958.⁵⁶

V osemletni osnovni šoli je bila ureditev takšna: učenci v prvih treh razre-dih – nižja stopnja, 4. in 5. razred – srednja, prehodna stopnja, 6., 7. in 8.

55 Šolska kronika III. OŠ v Rogaški Slatini (1941–1958), 112.

56 Prav tam, 138.

razred – višja stopnja. To je omogočalo prehod v gimnazijo, na učiteljsišče, v medicinske šole, ekonomske srednje šole, razne strokovne šole ...

Dosedanji šoli sta se reorganizirali in si razdelili šolski okoliš:

- Osnovna šola I: Rogaška Slatina, Tekačevo, Ratanska vas, Topole, Zgornje in Spodnje Ngonje, Male Rodne, Irje, Gradiški dol, Ločen dol, Cerovec pod Bočem in Zgornje Sečovo;
- Osnovna šola II: Spodnje Sečovo, Tuncovec, Tržišče, Zgornja in Spodnja Rjavica, Brestovec, Prnek, Rajnkovec, Pristavica, Nimno, Kamence, Ceste, Nezbiše, Velike Rodne in Plat.⁵⁷

Enakomerno so porazdelili med šolami tudi učitelje. Ravnatelj Osnovne šole I je bil Vlado Birsar, ravnatelj Osnovne šole II pa Rudolf Godič. Na začetku je vladala zmeda med ljudmi. Primanjkovalo je učiteljev. Morali so poučevati na dveh šolah. Treba je bilo spremeniti učne načrte, tudi učbenikov ni bilo.⁵⁸

Slika 9: Zapis števila učencev iz leta 1957, ko se je začela osemletka (začetek šolskega leta).
Vir: Šolska kronika III. OŠ Rogaška Slatina (1941–1958). Str. 144

57 Pray tam, 142.

58 Prav tam, 143.

Postavitev OŠ Borisa Kidriča in gradnja šole v Ratanski vasi

Ob stari telovadnici so zgradili novo šolo. Novo zgrajena osnovna šola Borisa Kidriča⁵⁹ Rogaška Slatina (šolska zgradba), ki ji je ravnateljaval g. Vlado Birs, je odprla vrata svojim učencem jeseni leta 1970. Svojemu namenu je bila uradno predana v mesecu novembru. V 5. razred osemletke so prišli učenci iz OŠ Kostrivnica, OŠ Sveti Florijan (kombiniran pouk), šole pri Sv. Križu (1.–4. razred) in nižje gimnazije (5.–8. razred) ter »šole na hribčku.«

Po otvoritvi nove centralne OŠ Borisa Kidriča ni več delovala šola pri Sv. Križu, kasneje so jo porušili.

Slika 10: JVIZ I. OŠ Rogaška Slatina (marec 1981).

Vir: <http://www.1osrogaska.si/50-obletnica-i-os-rogaska-slatina/> (28. 4. 2024)

59 Šolo so poimenovali po Borisu Kidriču, enem od glavnih organizatorjev slovenskih partizanov slovenskega upora proti okupaciji, članu IO OF, prvem predsedniku Narodne vlade Slovenije ustanovljene v Ajdovščini 5. maja 1945 na slavnostni seji Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS). Po letu 1946 je Kidrič opravljal funkcijo jugoslovanskega ministra za industrijo, kasneje pa postal predsednik planske komisije oz. zveznega gospodarskega sveta pri vladi FLRJ. Kidrič je v mladosti živel v Rogaški Slatini, njegov oče France Kidrič je izviral iz Ratanske vasi in imel hižo na Knežcu nad Sv. Križem.

V 80. letih je tudi ta postala pretesna za več kot 1000 otrok in zgradili so še eno šolo v Ratanski vasi. Načrt za izgradnjo šole v Ratanski vasi, ki je obsegal tri faze, je bil pripravljen leta 1979. Gradnja prve faze se je začela septembra 1980 in je trajala približno dve leti. Vključevala je 12 matičnih učilnic, pionirsko sobo, knjižnico, kuhinjo, sanitarije, zbornico, upravne prostore in zobno ambulantno. Druga faza je bila namenjena izgradnji povsem nove šolske telovadnice, ki so jo zaradi potreb krajevne skupnosti povečali v večnamensko športno dvorano, ki naj bi nudila izvedbo najrazličnejših vsebin – športnih, kulturnih in drugih. To so začeli graditi oktobra 1984, otvoritev s pestrim programom je bila 13. aprila 1986.⁶⁰ Z izgradnjo 12 specialnih učilnic za predmetno stopnjo, se je septembra 1985 začela tretja faza izgradnje, ki je trajala eno leto. S 1. septembrom 1986 so učenci v osemletni osnovni šoli prvič sedli v šolske klopi v dokončno dograjeni novi šoli. Svečana otvoritev je potekala 17. oktobra 1986.⁶¹

Skupščina občine Šmarje pri Jelšah na seji zbora združenega dela, zbora krajevnih skupnosti in družbenopolitičnega zbora, dne 17. 12. 1991 sprejela odlok o razdelitvi VIZ Šmarje pri Jelšah na javne zavode in ustanovitvi javnih zavodov v občini Šmarje pri Jelšah, kar objavijo v Uradnem listu 28. 12.1991:

- OŠ »Boris Kidrič« Rogaška Slatina preimenujejo v Vzgojno – izobraževalni zavod I. osnovna šola Rogaška Slatina, Kidričeva ulica št. 24
- OŠ Ratanska vas preimenujejo v Vzgojno – izobraževalni zavod II. osnovna šola Rogaška Slatina, Ulica Kozjanskega odreda št. 14
- OŠ »Bratov Simončič« Rogaška Slatina preimenujejo v Vzgojno – izobraževalni zavod III. osnovna šola Rogaška Slatina, Izletniška ulica št. 15.⁶²

60 Učenci so telovadnico zaradi problemov z ogrevanjem pričeli uporabljati v naslednjem šolskem letu 1986/1987

61 Šolska kronika I (1982/1983–1993/94), II. OŠ Rogaška Slatina

62 Uradni list 33/1991 1441. 2. in 3. člen. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1991-01-1441/odlok-o-razdelitvi-viz-smarje-pri-jelsah-na-javne-zavode-in-ustanovitvi-javnih-zavodov-v-obcini-smarje-pri-jelsah> (dostop: 14. 4. 2024).

Za šolstvo v Rogaški Slatini je bilo prelomno tudi leto 1994, ko je Občina Rogaška Slatina postala samostojna. V dobrih treh letih se je I. OŠ Rogaška Slatina razširila (večje število razredov), zazidana je bila tudi nova telovadnica, ki je postala večnamenska dvorana za potrebe šole in mesta. I. OŠ je z dvema adaptacijama v letih 1995 in 1997 tako pridobila devet novih, modernih učilnic ter leta 1998 novo telovadnico – Športno dvorano Janina. Šolo so v tem času vodile ga. Milica Libnik, ga. Dora Petovar in ga. Marta Pelko, od leta 2009 pa je njena ravnateljica ga. Anita Skale.⁶³

ZAKLJUČEK

V Rogaški Slatini danes delujejo tri osnovne šole. I. OŠ Rogaška Slatina, kjer je trenutno 384 učencev in 40 strokovnih delavcev, II. OŠ Rogaška Slatina, kjer je 569 učencev (s podružnicama Kostrivnica in Sv. Florjan) ter 62 strokovnih delavcev ter III. OŠ Rogaška Slatina, ki ima 58 učencev in 32 strokovnih delavcev.

Na tej šoli so tudi učenci sosednjih občin: Šmarje pri Jelšah, Rogatec, Kozje, Podčetrtek, Bistrica ob Sotli. Kot povsod drugod število učencev pri nas upada. Še bolj bi, če ne bi imeli priseljencev iz nekdanjih držav Jugoslavije, čedalje več pa tudi iz vojnih področij, kot je Ukrajina.

63 50. obletnica I. OŠ Rogaška Slatina (<https://www.iosrogaska.si/50-obletnica-i-os-rogaska-slatina/>, dostop 18.5.2024)

VIRI IN LITERATURA

Viri

Šolska kronika osnovne šole III. V Rogaški Slatini (1941–1958)

Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (1898–1958)

Šolska kronika I (1982/1983–1993/94), II. OŠ Rogaška Slatina

Literatura

Ciperle, Jože in Vovko, Andrej. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987.

Došler, Špela. »Zdravilišče Rogaška Slatina v krstnih matičnih knjigah župnije Sv. Križ (1860–1909)«. *Retrospektive*, 4/2–3 (2021).

Kladnik, Darinka. *Vsa slovenska mesta*. Ljubljana: ZIP – Zavod za intelektualno produkcijo, 2003.

Kovačič, Franc. Nadžupnija Sv. Križa pri Rogaški Slatini: zgodovinski podatki. Sv. Križ: Cerkevno društvo, 1914.

Kresal, France. »Zdraviliški turizem«, *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26.–28. 9. 1996*, ur. Rozman, Fran in Lazarevič, Žarko. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.

Leksikon občin kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru. Leksikon občin za Štajersko (IV.), C. kr. dvorna in drz. Tisk., 1905.

Mikša, Peter in Zorn, Matija. *Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. V: Repe, Božo (ur.). *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*. 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020. Str. 93–117.

Mikša, Peter in Zorn, Matija. *Življenje ob meji : Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.

Mlacović, Dušan. *Prava rogaška: rogaške mineralne vode skozi čas*. Celje: Cetus, 1995.

Okoliš, Stane. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009.

Režek, Adolf. *Rogaška Slatina : na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih*. Rogaška Slatina : Zdraviliški svet ali Celje: Celjski tisk, 1964.

Sajko, Simona. »Krajevna kulturna zgodovina Rogaške Slatine.« *Diplomsko delo*, Filozofska fakulteta UM, 2009

Soldat, Snježana. »Župnija Sv. Križ pri Rogaški Slatini med leti 1900–1950.« Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta UM, 2006.

Vardjan, Franc. *Rogaška Slatina : sprehod skozi čas : (njene zgradbe in parki)*. Rogaška Slatina: Društvo prijateljev, 2004.

Spletni viri

50. obletnica I. OŠ Rogaška Slatina (<https://www.1osrogaska.si/50-obletnica-i-os-rogaska-slatina/>)

Šolski list Mešane državne osnovne šole Sv. Križ. <https://www.sistory.si/publication/23987>

Šolski list Šestrazredne državne mešane osnovne šole Rogaška Slatina <https://www.sistory.si/publication/23967>

Uradni list 33/1991 1441. 2. in 3. člen. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1991-01-1441/odlok-o-razdelitvi-viz-smarje-pri-jelsah-na-javne-zavode-in-ustanovitvi-javnih-zavodov-v-obcini-smarje-pri-jelsah>

Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanje (ZOFVI). (1996). Uradni list Republike Slovenije, št. 12. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1996-01-0570/zakon-o-osnovni-soli-zosn>

POVZETEK

Začetki osnovnošolskega izobraževanja v Rogaški Slatini so pripadali cerkvi. Šola se je takrat imenovala Pri Svetem Križu. V vizitacijskem zapisniku goriškega nadškofa, ki je 22. julija 1760 obiskal farno cerkev Sv. Križ, sta med drugim omenjena tudi cerkovnik in učitelj. Leta 1805 je učitelj Jakob Skribe opustil pisarsko službo v rogaški graščini in s pomočjo župnika Stramcerja začel s poukom oziroma poučevanjem v šoli v Rogaški. V času (leta 1822), ko je bil v župniji nadžupnik Pintar, so postavili enonadstropno šolsko poslopje z dvema učilnicama. Leta 1876 so dozidali še eno nadstropje z dvema učilnicama in pouk v takšni šolski zgradbi je potekal vse do leta 1970, ko so zgradili OŠ Borisa Kidriča. Druga šola, v kateri so otroci pridobivali svoje znanje, je bila nemška Schulverain šola, sezidana leta 1888 (danes III. osnovna šola Rogaška Slatina). Ker so na najvišjem upravnem sodišču na Dunaju dosegli, da se šolski okoliš ne sme deliti, so nemško enorazredno šolo otvorili komaj leta 1898. Leta 1907 je dobila Državna osnovna šola Rogaška Slatina (drugo poimenovanje za prvotno nemško šolo) svoj šolski okoliš. Občinski ljudski odbor je leta 1957 sprejel sklep o ustanovitvi Osnovne šole Rogaška Slatina I in Osnovne šole Rogaška Slatina II. Leta 1970 je bila na novo zgrajena šola, locirana v Kidričevo ulico (kjer še danes stoji). Poimenovali so jo Osnovna šola Borisa Kidriča, le-to je kar 15 let obiskovala večina osnovnošolcev Rogaške Slatine in okolice. V porastu števila učencev pa so otroci morali spremeniti lokacijo, zgradba je bila namreč premajhna. Zato so imeli pouk od 1. do 4. razreda na lokaciji »stare« oz. »nemške« šole, na hribčku (danes III. OŠ). Zaradi prostorske stiske je prišlo v 80. letih do odločitve za gradnjo nove šole. Sezidana je bila nova OŠ Ratanski vas (danes II. OŠ); otvorili so jo leta 1985.

Kontakti avtorjev

Jan Ciglenečki, doc. dr.

Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
jan.ciglencecki@ff.uni-lj.si

Božidar Flajšman, asist. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 22, SI – 1000 Ljubljana
bozidarjosef.flajsman@ff.uni-lj.si

Sara Hajdinac, mlada raziskovalka

Inštitut za zgodovinske študije, Znanstveno-raziskovalno središče
Koper
Garibaldijeva 1, SI – 6000 Koper, Slovenija
sara.hajdinac@zrs-kp.si

Fin Lucu Dražovič, dipl. filozof in zgodovinar

Koroška ulica 2, SI – 1000 Ljubljana
drazovic.lucu@gmail.com

Patrick Pirš, mag. prof. teh., učitelj tehnike in tehnologije

JVIZ I. OŠ Rogaška Slatina
Kidričeva ulica 24, SI – 3250 Rogaška Slatina
patrick.pirs@1osrogaska.si

Irena Selišnik, doc. dr.,

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
Selisnik2@siol.net

Žiga Smolič, mladi raziskovalec

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ziga.smolic@ff.uni-lj.si

189

